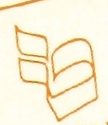
ילקוט
למחשבה סוציאליסטית
מעתונות העולם

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

יד טבנקין
מס. 5, יולי 1985, אב תשמ"ה

ISSN 0334 - 1003

בגליון זה:

ראש ממשלת אוסטריה, פרד סינובאץ - תרבות ופוליטיקה
אנדרה גורץ - קץ העבודה בשכר
מיכאל הרינגטון - "חיסול" סטטיסטי של העוני
ברנקו הורוואזל - מארכסיזם - בלי טעויותיו
המהפכה הטכנולוגיה החדשה - כתבות מגרמניה ואנגליה
מבחר בדיחות סובייטיות

יד טבנקין
מס. 5, יולי 1985, אב תשמ"ה

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

תוכן

ילקוט למחשבה סוציאליסטית מעתונות העולם

מוצא לאור על־ידי

"יד טבנקין", המכון לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה והמרכז לתרבות ולחינוך, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל

העורך: אשר מגיב
תרגום: רות הדס
מס' 5
יולי 1985, אב תשמ"ה

סדר, גרפיקה והפקה: מפעלי תרבות וחינוך בע"מ

LINKS

אנדרה גורז

קץ העבודה בשכר

סוציולוגים הרבו בשנים האחרונות לעסוק ב"משבר העבודה", אלא שהבעיה הוצגה באורח מטעה. לא העבודה כשלעצמה היא הבעיה, אלא העבודה השכירה – העבודה שצד שלישי, המעביד, קובע את תוכנה ומשלם עבורה. מדובר במשבר, שעל־פי חיזויו של מארכס אמור להופיע עם החיברות הגובר של העבודה; במיוחד מדובר באדישות ביחס לעבודה הנכפית על האדם.

בניגוד לתיאוריות המקובלות, אי־שביעות־הרצון מן העבודה בשכר אינה תוצאה של חלוקת התפקידים הקיצונית וההיררכית בתהליך העבודה. דבר זה מוכח בגרמניה המערבית, בצרפת ובשוודיה, שבהן, יותר מאשר בארצות אחרות, חלה "הומניזציה" של העבודה, שיש בהן תחומי עיסוק גמישים ו"מועשרים", ושמספר העובדים החלקיים בהן נמצא בעליה (רבע מכלל המועסקים).

בתשובה לשאלה "מה חשוב לך יותר – העבודה שמשלמים לך עבורה, או עיסוקיך מחוץ לעבודה", 30% מן השוודים בחרו ב–1955 בעבודה, אולם ב–1977 בחרו בה רק 17%. בגרמניה המערבית ב–1962 בחרו 36% ב"לא–עבודה", ב–1976 זה כבר עלה ל–56%. בצרפת ב–1978 נשאלה השאלה: "האם היית מעדיף לחיות בלי הכרח לעבוד?"; 51% מן הנשאלים בגילים 18–24 ו–47% בגילים 24–34 ענו בחיוב. בתשובה לשאלה "במה היית ממלא את זמנך הפנוי, אילו ירד שבוע העבודה מתחת ל–30 שעות?", בחרו 51% בעיסוקים משפחתיים. במקום השני (45%) עמד הרצון "לבצע יותר עבודות בעצמי, במקום תמורת שכר". שלילת העבודה השכירה כרוכה, אם כן, בשאיפה לחיים יותר אוטונומיים ולפעילויות המשרתות את המימוש העצמי.

ההתגברות על העבודה השכירה

אולם ארגונה של החברה שלנו מונע פעילויות מעין אלה: מי שרוצה לעבוד חייב למצוא מעסיק ויזם המשלם לו. יתר על כן, העבודה השכירה נותנת לאדם רק מעט מאד אפשרות להביע את עצמו. לבעיה זו יש, איפוא, שני היבטים: מצד אחד, צריך לשנות את אופי העבודה השכירה כך שלא תהיה עוד חסרת–תוכן והרסנית לפועל. מצד שני, יש ליצור אפשרויות של עיסוק פעיל, יצרני, יצירתי ואוטונומי, ללא פקודות וללא שכר.

הצורך לפתח יסודות לעבודה אוטונומית בולט במיוחד בעולם השלישי. לא התיעוש ולא הייצוא של מפעלים קיימים יוכלו אי־פעם לספק עבודה ל–30, 50 או 70 האחוזים מאוכלוסי הארצות העניות ביותר, שפרנסתם נגזלה מהם. אין להעלות על הדעת, שבעולם השלישי הזכות לעבודה תהיה זכות לעבודה בשכר: זו צריכה להיות הזכות לאמצעי ייצור, ובמיוחד הזכות לקרקע.

מתוך Links, מאי 1984, מס. 170

הכותב הוא ממנהיגיו הרוחניים של הסוציאליזם בצרפת ובעולם כולו. ראה גם ראיון עם אנדרה גורז, מס. 4 של "הילקוט למחשבה סוציאליסטית".

ביסודו של דבר, המצב אינו שונה אף באירופה המערבית. אפילו במשק הבז־בזני של החברה התעשייתית לא תימצא לעולם תעסוקה מלאה בשכר לכל האוכ־לוסיה הבוגרת. נכנסנו, איפוא, לעידן "ביטול העבודה השכירה", כפי שחזה אותו מארכס ב־1845 (עידן שהיה אמור להוליך לקץ הקפיטליזם ולקומוניזם). מסיבות פוליטיות ואידיאולוגיות ממשי־כים להתכחש למציאות זו – למרות ההוכחות שסופקו על־ידי מוסדות מחקר פרטיים. להלן אציג ממצאים משני מחקרים בלבד:

על־פי תחקיר חשאי של חברת "סימנס", המקיף מפעלים המעסיקים 2.7 מיליון איש, אפשר יהיה להמיר עד 1990 שליש ממקומות עבודה אלה באוטומציה; הוא הדין לגבי 25% ממקומות העבודה במסחר הקמעוני ו־28% בשרות הציבורי. בדיקה של מכון מחקר "סטנפורד" בארה"ב, שהוזמנה על־ידי האיגוד המקצועי של עובדי תעשיית המכוניות, קבעה, כי 80% מעבודת הכפיים תוחלף עד סוף המאה באוטומציה. עובדי הכפיים יהוו רק 5–8% מכלל האוכלוסיה.

השלכותיה של המהפכה הטכנולוגית המתרחשת בימינו – קרי המיקרו־אלקטרוניקה – אינן נופלות מאלו שהיו למהפכה התעשייתית הראשונה. המהפכה התעשייתית, יחד עם המיכון וחיסול הייצור הביתי, הולידה את תורת הסוציאליזם ואת חזון העתיד, שבו תוחלף העבודה בשכר על־ידי עבודה מתוך שיתוף פעולה חופשי. חלקה הראשון של תחזית זו מתממש עתה; אולם החזון הסוציאליסטי המקורי (תחילה של רוברט אוון ואחר כך של מארכס והוגים אחרים) נבלע בשכחה; והרי הוא עוסק בהתגברות על יחסי העבודה השכירה, בביטול כלכלת השוק ובניפוץ החומות המעמדיות – ואלו סוגיות שהן כיום מציאותיות יותר מאי־פעם בעבר.

תנועת הפועלים והמהפכה הטכנולוגית

תנועת הפועלים והתנועה הסוצי־אליסטית עוסקות הרבה יותר במאבק נגד האוטומציה, וכן בקיומה, ואף בהרחבתה, של העבודה השכירה לתחומים חדשים, מאשר בשימוש במהפכה המיקרו־אלקטרונית למען מטרותיהן שלהן. האיגודים המקצועיים, המעסיקים והמדינה מאוחדים בסירובם (אף כי מניעיהם שונים) להכיר במציאות ובתוצאותיה של המהפכה המיקרו־אל־קטרונית .והרי התוצאות:

- אין בעבודה השכירה היום, ולא יהיה בה במועד כלשהו בעתיד, כדי להבטיח תעסוקה מלאה לכולם.

- כדי שבני־האדם יוכלו לקנות את הכמות העולה של מוצרים, שעה שהעבודה הדרושה לייצורם פוחתת והולכת, חייבים לנפץ את הנחת היסוד של חוק הערך: שהעובד מקבל שכר על־פי מספר שעות העבודה שהוא משקיע. לעומת זאת יהיה צורך **בהכנסה מובטחת** לכול, ללא קשר למספר שעות העבודה המושקעות, שתעמוד ביחס הולם לנכסים המיוצרים באורח קולקטיבי.

הכרה בשתי המסקנות הללו, פירושה לשאוף לחברה שהכל יעבדו בה פחות למען שכר, ששעתם תהיה פנויה יותר לעבוד לטובת הכלל. לכן עלינו לשאוף להגיע עד 1990 לשבוע עבודה בן 30 שעות, ולשבוע עבודה בן 20 שעות עד סוף המאה. אסור שהעבודה השכירה תוסיף להיות המוקד בחיינו.

אם נעצום את עינינו לפרספקטיבה זו, נצעד לקראת עתיד קודר: כשליש מן האוכלוסיה יהיה מובטל; מחציתה תעבוד ללא בטחון סוציאלי, ללא כישורים וללא סיכויי התקדמות; יחליפו מקומות עבודה, בזה אחר זה, שבאף לא אחד מהם יהיה סיפוק ושהשכר בכולם גרוע (כמו ביפן); רק לחמישית בערך מכלל העובדים תהיה תעסוקה מלאה, מוגנת בחוק ובהסכמים קיבוציים.

אנו דוהרים, למעשה, באופן עיוור לקראת חברה מקוטבת לפי הדגם היפני. הסירוב להכיר בברירה הקיימת מושרש עמוק אצל האיגודים המקצועיים ואצל

המעסיקים כאחד. המעסיקים צריכים להגן על הנורמה של שבוע עבודה מלא, גם בעת אבטלה נוראה, משום שזו הדרך היחידה לשמור על שלטונם המבוסס על מוסר העבודה. בסופו של דבר, שבוע עבודה מלא, פרושו גם שכל חיי העובד סובבים על עבודתו; הוא משועבד לעבודה, והמעסיק שולט למעשה בכל תחומי חייו. לו העבודה בשכר היתה רק אחת מפעילויות רבות ומגוונות בחיים, לא היה אפשר לכפות על העובד, באמצעות מנגנונים סמכותיים, ציות, משמעת וכפיפות להיררכיות. במקום זאת היו המעסיקים נאלצים להתאמץ, כדי להשיג את שיתוף הפעולה של עובדיהם.

המצב דומה גם ביחס לאיגוד המקצועי. אילו בני־אדם היו עובדים שלושה/ארבעה ימים בשבוע, או שבועיים בחודש, ואילו יוכלו להקדיש את שאר הזמן לפעילויות על־פי רצונם החופשי, היה האיגוד המקצועי מאבד את אחיזתו. הוא היה נעלם בתור תנועה המונית, שכן אותם ''המונים'' פשוט לא היו קיימים עוד. צריך היה לחשוב מחדש על דרכי הארגון והפעולה הקולקטיבית; צריך היה להתחשב גם בצרכים לא־כלכליים, בעיקר בשאלות של תרבות במובן הרחב ביותר של המילה - נושא שהאיגוד המקצועי עד כה התעלם ממנו תמיד. מטעם זה מגינים גם האיגודים המקצועיים על האידיאולוגיה של תעסוקה מלאה, ועל תפקידה המכריע של העבודה בשכר בחיי האדם. מה שנמצא בכף המאזניים הוא עצם קיומם ועצמתם, שהרי אלה מבוססים על המוני השכירים המוגנים בהסכמים הקיבוציים.

''לא־מעמד של לא־עובדים''

אולם עמודי תווך אלה של עוצמת האיגוד המקצועי נמצאים ממילא בסכנת התמוטטות. למדנו על כך מן הדוגמה השוודית, שהובאה בראשית המאמר. באמור, הצטמק מספרם של המזדהים עם עבודתם בשכר והרואים בה את החלק המשמעותי ביותר בחייהם; נשאר רק מיעוט קטן מסוג זה, שהוא בעל זכויות מופלגות. הרוב, עתה, הם אלה הנודדים ממקום עבודה לא־בטוח אחד למשנהו, והם זוכים רק לעתים רחוקות לשנת עבודה ללא הפסקות; בעיניהם, כל ה''עבודות'' שלהם אינן אלא אפשרות ארעית להרוויח לפרנסתם. רוב זה מורכב מן הצעירים, ממרבית הנשים, מבני ה־50+, מן המובטלים, התת־מועסקים וכו'.

המהפכה הטכנולוגית מצמיחה את אותם ההמונים, שהייתי רוצה לכנותם ''לא־מעמד של לא־עובדים''. אין זאת, שאינם מוכנים לעבוד בכלל - אבל אין הם יכולים להזדהות עם העבודה שהם עוסקים בה, וגם לא מצאו לעצמם מקום מוגדר היטב ביחסי הייצור. פרולטריון בתר־תעשייתי זה הוא תוצר התפוררותם של החברה העובדת והמבנים המעמדיים. זהו המון שלקחו ממנו את הכל; אין לו ייצוג אמיתי, ואין הוא מסוגל להתארגן ולצבור עוצמה.

תנועת הפועלים, אם נוח לה בכך ואם לאו, תמלא תפקיד שמרני, אם תתעלם מהמוני מועסקים אלה, נטולי הזכויות, כדי להגן על האידיאולוגיה של עבודה בשכר; אם תסרב לכלול אותם באסטרטגיה הפוליטית שלה, ובמקום זאת, כדי להרגיע את מצפונה, תציג את התביעה הבלתי־מציאותית לתעסוקה מלאה בשכר לכול. (והרי עבודה שכירה זו עוד אמורה להיות מספקת, יוצרת, מועילה לחברה ומנוהלת תוך שיתוף העובדים). תנועת הפועלים, אם כך תעשה, תייצג אליטה של מועסקים, השומרים לעצמם מונופול על מקומות העבודה הקבועים. אם כן, תכונן תנועת הפועלים קואליציה שמרנית עם המעסיקים ועם המדינה, שתתגונן בפני חלוקה־מחדש של העבודה, בעוד שמרבית האוכלוסיה תידחף לשולי החברה. כך היינו מתקרבים ליחסים לטינו־אמריקניים - לפחות במובן זה, שהחלק המאורגן בחברה פולט את ההמונים, שאין להם דבר, ונוטל מהם את זכויותיהם.

במצב זה יש שתי אפשרויות בלבד: דיקטטורה צבאית, או משטר דמוקרטי

כביכול (בדומה למקסיקו), שבו המדינה פועלת כמתווך והאיגוד המקצועי ממלא תפקיד מרכזי.

יש רק מוצא אחד מדילמה זו: חלוקה של העבודה הקיימת וקיצור מתוכנן של זמן העבודה. לכך תהיינה תוצאות גם מעבר להכרח לנטוש את מוסר פריון העבודה: הואיל וזמן העבודה יקוצר, ולכן יפוג תוקפו של רעיון התעסוקה המלאה, לא יתכן עוד שהזכות להכנסה תהיה תלויה במספר שעות העבודה המושקעות. הזכות לעבודה לא תהיה עוד זהה עם הזכות לעבודה בשכר.

''הקפיטליזם בתור חצי בר-מינן''

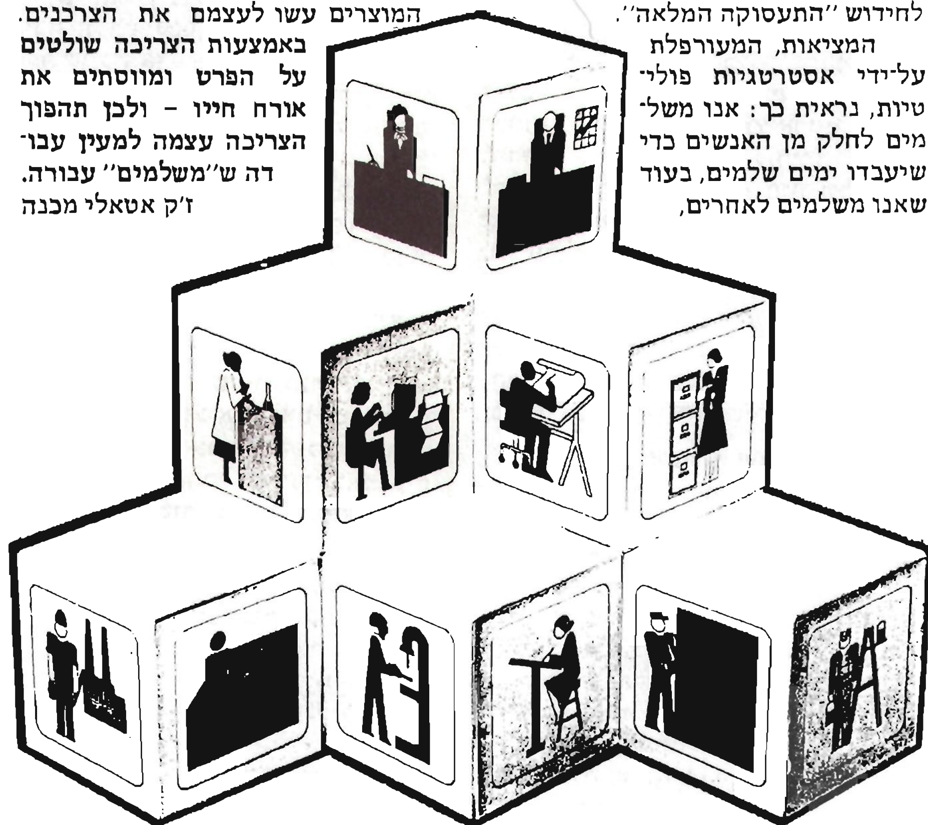
לגבי חלק גדל והולך באוכלוסיה מנותקת הזכות להכנסה כבר היום מן העבודה הנעשית על־ידה – אך זאת בצורה משפילה ולכאורה רק באופן זמני ויוצא־דופן, ותמיד תוך ציפיה לחידוש ''התעסוקה המלאה''.

המציאות, המעורפלת על־ידי אסטרטגיות פולי־טיות, נראית כך: אנו משל־מים לחלק מן האנשים כדי שיעבדו ימים שלמים, בעוד שאנו משלמים לאחרים, כדי שלא יעבדו כלל. הקטגוריה השניה כוללת את מיליוני המובטלים, שדואגים להם בדרך כלשהי, אך גם את היוצאים לפנסיה מוקדמת, את המשתתפים ב''קורסים להסבה מקצועית'', את הלומדים מקצועות שלעולם לא יעבדו בהם, את השוליות שרק לעתים רחוקות מוצאים עבודה עם תום הכשרתם, את מאות-אלפי הסטודנטים המאריכים את לימודיהם ללא כל סיכוי לעתיד. כל מי ש''שוק העבודה'' אינו זקוק לו, מקבל בדרך כלל הכנסה נמוכה, שניתנת לו לא בזכות, אלא כמו מתוך רחמים.

ככל שהייצור יהיה אוטומטי וממוחשב יותר, יהיה המצב נסבל פחות. האוטומציה מצמצמת את מספר מקבלי השכר ומעמידה את המשק בפני הבעיה: כיצד ולמי אפשר יהיה למכור את הסחורות המיוצרות? כיצד יוצרים ביקוש הולם לסחורות שיוצרו, בעוד שהעבודה בשכר מצטמצמת? הנה, אנו כבר חשים בפתרון באמתחתה של כלכלת השוק: המוצרים עשו לעצמם את הצרכנים.

באמצעות הצריכה שולטים על הפרט ומווסתים את אורח חייו – ולכן תהפוך הצריכה עצמה למעין עבו־דה ש''משלמים'' עבורה.

ז'ק אטאלי מכנה

זאת ''החברה המווסתת את עצמה''. צילה של חברה זו הולך לפניה, כאשר משלמים לבני־אדם, כדי שישתתפו בקורסים ובלימודים אף כי אין באלה כדי להבטיח להם עתיד מקצועי. כל דמיון בין שיטה המשלמת למען צריכה לבין יחסי השליטה והתלות בקפיטליזם, הוא חיצוני בלבד. בספרי ''דרכים לגן העדן'' כיניתי שיטה כזאת בשם ''הקפיטליזם בתור חצי בר–מינן''.

בלי הכרח למכור עבודה

התביעה להכנסה מובטחת בזכות יסוד היא בראש וראשונה ענינה של תנועת הפועלים. בלי לדון בפרטים, הייתי רוצה להראות, ששנותיו של רעיון זה הן כשנותיה של תנועת הפועלים עצמה. בצורתו המודרנית הוא מתבסס על העיקרון, שכל אדם חייב לחברה מספר מסויים של שעות עבודה, שעליו למלא במהלך חייו. בנסיבות של היום נעה חובה זו בין 20,000 ל–30,000 שעות – שפרושן בין 15 ל–20 שנות עבודה מלאה במשך 50 שנות חיים. בתמורה תבטיח החברה לכל אדם הכנסה לכל החיים, שיש בה כדי לספק את צרכיו. על פי עיקרון זה אין משלמים עוד לבני־אדם בתור עובדים, שמכסים על־ידי ערך עבודתם את עלות כוח העבודה. משלמים להים כיצורי אנוש, כשותפים בחברה, שזקוקה עתה רק למעט עבודה ישירה על מנת לייצר סחורות לכול. זהו בדיוק ''הקומוניזם'' כפי שחזה אותו מארכס, ולפניו כבר הסוציאליסטים מאסכולת ריקרדו: ביטול העבודה השכירה, סופם של חוק הערך ויחסי החליפין באמצעות השוק – ולבסוף נצחון הקואופרציה מרצון והאוטונומיה.

לאור פרספקטיבה זו של העתיד מתברר ביתר שאת הצורך להבחין בין הזכות לעבודה לבין הזכות לעבודה בשכר. התוצאה היא שלילת השיטה הקיימת, שבה מחליטים בעניני ייצור על־פי ''מספר מקומות העבודה שיווצרו'', ושבה לא התועלת שתבוא מן הסחורות המיוצרות קובעת את יעדי הייצור, אלא הרצון להמשיך ולקיים את המשטר המבוסס על עבודה שכירה. על קו האופק של אותה אידיאולוגיה תעשייתית, הדוגלת ''בעבודה למען העבודה'' וב''ייצור למען הייצור'', מסתמן צל המשק המלחמתי והברבריות.

משמעות ההבחנה בין הזכות לעבודה לבין הזכות לעבודה שכירה היא זו: יהיה אמנם צורך לבצע גם להבא חלק קטן מן העבודות הדרושות על־ידי עבודה שכירה, אך זו תחדל מלבלוע את חלק הארי בחייו של אדם. לכל אדם תהיה גישה חופשית למגוון רחב ככל האפשר של עבודות אוטונומיות – מבחינת אמצעי העבודה כמו מבחינת המידע. פעילויות אלו תאפשרנה את המימוש העצמי של האדם העובד – ואחת היא, אם תתבצענה על־ידי פרטים או על־ידי קבוצות שיתופיות. שכן פעילויות כאלו מאפשרות לבני האדם לחדור ל''תחום לא–כלכלי'' – שבו היצירתיות אינה נמדדת לפי מחיר המוצר, אלא לפי הסיפוק שהעבודה מעניקה. אופיו של הקפיטליזם התבטא בהתרחבות הפעילות הכלכלית מעל לכל תחום אחר, ובשלטון הערכים הכלכליים. **תביעתו המקורית של הסוציאליזם היתה להחזיר את הכלכלה למעמד כפוף לחברה; להגיע למצב שבו חייו של אדם לא יהיו עוד כפופים להכרח למכור את כוח עבודתו, ושמכונות ובעלי המכונות לא ישלטו בהם עוד.** בחברה החדשה תהיה לקואופרציה ולחילופין מרצון משמעות מרכזית. הפעילות תתבצע מתוך אהבת העבודה הטובה, מתוך שמחת הנתינה והחילופין החופשיים.

הטעם או חוסר הטעם של ביטול העבודה השכירה תלויים בשאלה אם מרחבי מחייה אלה קיימים או לאו. הרחבתם תהיה במידה רבה תלויה במדיניות התרבותית, החברתית והכלכלית. כאשר העבודה תחדל לעמוד במרכז חיינו, נצטרך למצוא בתוך עצמנו את הכוח להחליף אילוצים ואידיאלים ישנים בכללים חדשים, מתאימים יותר לשאיפותינו ולמטרותינו; שום מצע פוליטי ושום מדינה לא יוכלו עוד ללמדנו כיצד לגלות את הכוח הזה.

Die Neue Gesellschaft

דיטר אוטר

רעיון השיתוף במהפכה התעשייתית השלישית

הרצון להציג את התפתחותן המהפכנית של המיקרו-אלקטרוניקה והביו-טכנולוגיה כתופעה חיובית הוא כיום מסימני ההיכר של הרטוריקה הפוליטית הסוציאל-דמוקרטית. אך בר בזמן, היא תובעת שהחברה תוכל לשלוט בתוצאות ההתפתחות הזאת, או שלפחות תוכל לשאת בהן ללא נזק חברתי. אני מקווה שלא לפגוע יותר מדי בבעלי גישה זו, אם אומר שלפי שעה אין זאת אלא נוסחה ריקה מתוכן. חולשתה, שהיא רואה את מהות המהפכה התעשייתית השלישית בעיקר כהגברת פריון הייצור – ולא כשינוי בכיוון התפתחותם של כוחות הייצור. מכאן חוסר היכולת לתפוס את בעיות השליטה בתרצאות החברתיות, שלא במסגרת הצמיחה הישירה של המבנים התעשייתיים.

אלא שהשלכתה החשובה ביותר של המהפכה התעשייתית השלישית טמונה דווקא בשינוי עתיר-תוצאות בהתפתחות גורמי הייצור. בייצור התעשייתי, כפי שאנו מכירים אותו מזה 150 שנה, שולט הציווי הטכני והכלכלי: ריכוז, התמחות (הפרדת פונקציות) ומרכוז; המיקרו-אלקטרוניקה, האינטליגנציה המלאכותית והביו-טכנולוגיה, לעומת זאת, כפופות לציווי אחר: ביזור, מורכבות ואוניוורסליזציה (שילוב פונקציות).

הכותב הוא פרופסור לסוציולוגיה ולהיסטוריה חברתית באוניברסיטה של אוסנאבריק. מתוך Die Neue Gesellschaft, ירחון המפלגה הסוציאל-דמוקרטית בגרמניה, כרך 31, מס' 12, דצמבר 1984.

בתעשיה של המאה ה-19 והמאה ה-20 התבטאה היעילות הטכנית והכלכלית בריכוז הייצור במפעלים גדולים, במרכוז ביורוקרטי ובעבודה שכירה המונית. עם המהפכה התעשייתית השלישית מגיעות מערכות כלכליות וטכניות קטנות לרמת מורכבות גבוהה, והיעילות אינה תלויה עוד במימדי המפעל הגדול. במוקד המהפכה החדשה עומד המפעל הקטן, המייצר מוצרים בעלי מורכבות גמישה, בתהליך ייצור מבוזר.

התוצאות החברתיות

הסוציולוג של היום יכול כבר לחזות, שהמהפכה התעשייתית השלישית תציב סימן שאלה בפני כל המבנים החברתיים הנראים לנו כמובנים מאליהם:

1. חלוקת העבודה, המאורגנת עד כה בעיקרה לפי עקרון החלוקה האנכית (התהוות מקצועות ותחומי-פעילות), תלבש צורה של רשת אופקית. עליית הפריון בעטיה של המהפכה התעשייתית השלישית מצמצמת במידה כזאת את הזמן הדרוש לפעולות ייצור בודדות, עד שהעובד היחיד יוכל למלא רשת מורכבת של תפקידי-עבודה נוספים; הוא יוכל להגיע לרמת גיוון גבוהה יותר בפעילותו בייצור, בהיצע העבודות העומד לרשותו, ובצמיחת כושרו העצמי (על-ידי השכלה נוספת וכו').

2. עם המהפכה התעשייתית השלישית חוזרים ומופיעים מבנים כלכליים, שחשבנו כי אבד עליהם הכלח – הואיל

וחשיבתנו הורגלה לדגמים בגודל ענק. נוצרת והולכת תעשיה חדשה, המבוססת על מסירת עבודות החוצה ועל ייצור ביתי. בו בזמן, אפשר להחבין במעין ״קפיטליזם של שיווק״; זו צורה מודרנית מאד של קפיטליזם מסחרי, המתבסס על כך, שתעשיינים גדולים לשעבר מוסרים את ייצור מוצריהם לגורמי חוץ, ומשתמשים במעמדם בשוק העולמי בעיקר לשם שיווק התוצר.

3. מעבר לכך, עליית רמת המור־כבות ושילוב הפונקציות פותחת אפשרויות של משק-אספקה-עצמית, תוך שימוש בטכנולוגיה מתוחכמת: אפילו יחידות ייצור זעירות יוכלו בעתיד להשיג את המידע הדרוש כדי לייצר מוצר כלשהו באמצעות האינטליגנציה המלאכותית, חילופי ידע וה״טלמטיקה״ (שילוב של מיחשוב וטלה-קומוניקציה); על ידי השימוש בטכניקות ייצור גמישות יוכלו יחידות כאלה לייצר כל מוצר באופן רווחי, אפילו בסדרות זעירות.

4. שינויים אלה מטילים ספק כבד במעמד העבודה השכירה ההמונית כמקור פרנסה. יחידות ייצור קטנות ומבוזרות מבטלות למעשה את הצורך בעובדים שכירים. ראינו דוגמה ראשונה לכך במהלך שביתת עובדי הדפוס ב-1984; נוכחנו שמשפחה של מוציאים לאור יכולה בשעת דחק לייצר בעצמה עיתון שהושבת. המבנה הסוציולוגי העתידי של מפעלים זעירים כאלה איננו ברור עדיין - אם המפעל המשפחתי יקום לתחיה בקנה־מידה רחב, או שמא תהיה עדנה דווקא לקולקטיבים קטנים. סביר להניח שהצורך להתגבר על האבטלה המבנית ימלא תפקיד משמעותי. יתכן שהעבודה השכירה תוחזר למעמד שהיה לה לפני התיעוש של המאה ה-19: תעסוקה המתרכזת בעבודות הנחותות ביותר, לבעלי הכשרה לקויה ולפועלים מהגרים.

5. מעל לכ יש לקבוע, שהמהפכה התעשייתית השלישית אינה מבטיחה כלל ועיקר תעסוקה מלאה, כפי שהכרנוה בתקופות התיעוש של עידנים קודמים. ללא דגם של מפעלים המשתמשים בטכנולוגיה בדרך שונה תבטל האוטומציה את הצורך בעבודת אדם בשורה של מגזרים, בלי ליצור מקומות עבודה חלופיים. המערכת הבנויה על מחוייבות המדינה לרווחת האוכלוסיה לא תוכל לאורך ימים לשאת אבטלה מסוג זה. בנקבוביותיה של החברה הטכנולוגית אורב, אם כן, עוני המוני חדש, ואין כל הכרח שהוא יעמיד בספק את כושר תפקודה של חברה בתר-תעשייתית כזאת. כבר היום קיימות בעולם ״חברות של שני שלישים״ רבות (ששליש מהן נדחק אל מחוץ למעגל התפקיד החברתי הסדיר), המוכיחות שגם חברה מודרנית ומפותחת מאד עלולה להתקיים ולתפקד במציאות של עוני המוני ודחיקת המונים לשוליים (למשל, ארה״ב). במדינות המפותחות במערב-אירופה (בעלות המחוייבות החברתית), אין עדיין עוני המוני כזה, אך אין להסיק מכך שהחרפה דראמטית של המצב אינה אפשרית. משבר המדינה בעלת המחוייבות החברתית חושף סדקים מסוכנים בקפיטליזם של מדינת הרווחה; מאחורי הסדקים אורבת צללית ״החברה של שני שלישים״.

6. הטכנולוגיה החדשה חותרת תחת מנגנוני הפיקול על הייצור (המתנהל באמצעות האיגוד המקצועי והשכירים עצמם) ומערערת את המכשיר החשוב, ואולי המרכזי, להבטחת החרות ולעמידה בפני דיכוי וניצול. בתחום אפשרויות המעקב יצרו המאגרים החדשים לעיבוד נתונים מימד חדש, המאיים על חרות הפרט ומרחבי החרות בכלל, ואין אמצעי פיקוח שיוכלו להתמודד איתו.

7. בתסריט האימתני הזה של ״חברת מידע״ בתר-תעשייתית, שהתחדש בה העוני והאיום על החרות קיבל איכות חדשה, ניתק הקשר בין התקדמות טכנולוגית לקידמה חברתית. מכאן, שהמודרניזציה עלולה להיתקל בהתנגדות מאסיבית, שבסיסה מתגלה כבר עתה בתנועה נגד תחנות כוח

גרעיניות, בתנועה לשימור הסביבה ובתנועת השלום. חוקרי דעת הקהל מוצאים בקרב האוכלוסיה ספקנות גוברת והולכת ביחס להישגי הטכניקה, שיכולה בנקל להפוך לעוינות ממש. התפתחות כזו עלולה מצידה להחליש את כל מאמץ המודרניזציה, אם תנתק את החברות התעשייתיות הוותיקות של אירופה מזרם ההתפתחות הטכנית המודרנית. לכן ניצבת בפני החברות התעשייתיות המפותחות השאלה: האם אפשר בכלל לחשוב על מודרניזציה ברוח המהפכה התעשייתית השלישית, ולא כל שכן לבצעה, בלי לגבש כלים כדי להתמודד איתה במישור החברתי?

ביזורי, אינטגרטיבי ושיתופי

ההתמודדות עם הבעיות החברתיות של המהפכה התעשייתית השלישית אינה יכולה, איפוא, להצטמצם בשינוי חלוקת העבודה בתוך המבנים התעשייתיים המסורתיים. חייבים למצוא תשובה הולמת למגמות ההתפתחות של כוח הייצור, הווה אומר: יש לכרוך את שינוי חלוקת העבודה, את הביזור, את הצטמקות העבודה השכירה המקצועית - בהרחבת החרות, ההגדרה העצמית והצדק הסוציאלי, בתעסוקה מלאה אופקית ובפרספקטיבה של הישרדות אקולוגית. במילים אחרות: צורות הארגון החברתי צריכות להתאים לתנאים הטכנולוגיים - משמע, הן צריכות להיות ביזוריות מאד, מרושתות היטב ברשת קשרים אופקית ואינטגרטיבית, ותואמות את הערכים של חברה סולידרית שצמחו במשך מאות שנים: דמוקרטיה, שיתופיות, חרות אישית, שימור מרחבי החיים וסולידריות.

כמעט בכל הארצות המתועשות שוב מופיעה מאז שנות ה-70 תפישה כלכלית ותפעולית מעניינת מאד ואקטואלית: המפעל הקטן, המאורגן על בסיס שיתופי ופועל בניהול עצמי; הקואופרטיב, המפעל הקולקטיבי, הפרויקט האלטרנטיבי לקפיטליזם. מלכתחילה, לא היה לכל הרעיונות האלה כל קשר להתמרדות שדנו בה לעיל. אדרבה, הם תולדת הדחף לרפורמות במפעל (ניהול עצמי) - ולא פעם מתלווה אליהם יחס ספקני עד עוין לטכנולוגיה. אף על פי כן, יש ברעיונות אלה כדי לשמש שדה ניסוי חברתי לצורות הארגון הדרושות לכלכלה ולחברה העתידים. חשיבותם של ניסיונות כלכליים אלטרנטיביים כאלה היא בכך, שהם מייצגים דרכים חדשות בשיתוף, בהקצאת הון ועבודה, הפועלות מחוץ לשוק ההון והעבודה, והן צורות אינטגרציה שעד עתה כמעט שלא נחקרו; כך, למשל, בנושא הרישות האופקי של חלוקת העבודה, שראוי ללמוד אותו בעיקר בקבוצות של שיתוף מירבי.

תפיסה זו של המפעל מבטלת את ההפרדה בין הון לעבודה ובין היצרן לצרכן; ההון הדרוש לייצור מגויס ממקורות עצמיים, מתרומות, מהשתתפות פרטים מבחוץ ומשעות עבודה נוספות ללא תמורה; הקנין הוא פרטי, אך לא אינדיווידואלי, העבודה ושאר תחומי החיים משולבים; השרותים מאורגנים באורח קולקטיבי וללא תמורה - ובמקרים אחדים המפעל אף חי ומתנהל בתור קהיליה עצמאית. חוליית החיבור בין רעיונות אלה, שהם בחלקם יומרניים מאד, יש לה שני חלקים: עיקרון הדמוקרטיה בתוך המפעל (לכל חבר קול אחד), מחד - ואוריינטציה על רווחיות לפי עקרונות השוק, מאידך; העיקרון השני מוליך ישירות לאימות או לשלילה של הפעילות הכלכלית; אפשר גם לומר, שהוא מקצה באורח מידי גמול או עונש לפעולה שנעשתה.

תנאים עדיפים לקיבוץ

תנועת האלטרנטיבה של שנות ה-70 החזירה למודעות הציבור תפישה חברתית-פוליטית המעוגנת במסורת התנועות לתיקון סוציאלי. סימני ההיכר שלה הם חתירה לביזור ולרישות אופקי ואינטגרטיבי, מחד, וחתירה לארגון דמוקרטי, קואופרטיבי, מעודד חרות

וסולידרי, מאידך. תפישה זו מציעה לנו אלטרנטיבה לאיום הטמון בביטויה הניאו-מרקנטיליסטיים של המהפכה התעשייתית השלישית. ההתפתחות החדשה של גורמי הייצור הופכת תפישות חברתיות-פוליטיות כאלו מאוטופיות וולונטריות או מודלים כיתתיים, שמקומם רק בשולי החברה הכללית, לסיכוי של אלטרנטיבה אמיתית.

כוח הייצור של המהפכה התעשיי־תית השלישית עצמו מביא, איפוא, עדות לתקפותם של דגמים ארגוניים, שעד כה יכלו לתפקד רק בתנאים חברתיים מיוחדים (הציונות, כתות שונות, תרבות "הפורשים מן החברה" של שנות ה-70 המוקדמות). הוא גם משמיט את הקרקע מתחת לטיעון הקלאסי נגד ארגון שיתופי: שיש ניגוד בלתי-נמנע בין דמוקרטיה ליעילות, שהיחידה הדמוקר־טית היא קטנה מטבעה, ואילו היעילות תלויה בריכוזיות מקיפה. יעילות העתיד שוב אינה תלויה בגודל ובריכוז, אלא במורכבות ובביזור; מכאן שהתפתחות כוח הייצור תעניק תנאי העדפה לארגונים שיתופיים וקואופרטיביים כוללים, אינטגרטיביים ומרושתים אופקית, ולקומונות כדוגמת הקבוץ. בהחלט יתכן, שיכולת השליטה החברתית במהפכה התעשייתית השלישית תגיע למיצוי רק בארגונים כאלה, שכן הם מציעים את ההזדמנות המקיפה ביותר לפיתוח כוח הייצור והאינטגרציה.

לצד הנימוקים המעוגנים בגורמי הייצור, ישנן גם סיבות פוליטיות טובות להתמודדות עם המהפכה התעשייתית השלישית על־ידי יחידות שיתופיות. אם מגמת ההתפתחות של כוח הייצור הטכנולוגי באמת עולה בקנה אחד עם העקרונות של קבוצות שיתופיות, הרי מצויות כאן הזדמנויות לקידמה חברתית מקיפה, שתתבסס על טכנולוגיות חדשות: למשל, דמוקרטיזציה של חיי הכלכלה, ביטול ההפרדה בין הון לעבודה, בין עבודת כפיים לעבודה רוחנית, בין החיים לעבודה. מצויות כאן גם הזדמנויות לגיבוש דרכי התנגדות חדשות לניצול הניאו-מרקנטיליסטי ולמדינת "האח הגדול" האלקטרוני. טמון כאן גם סיכוי להתגבר על משבר מדינת הרווחה על־ידי ארגון עצמי של שרותים סוציאליים - ללא הכרח להעבירם לבעלות פרטית, לוותר על המקצועיות או להחזירם לחיק המשפחה. מסתמנות אפילו הזדמנויות לדמוקרטיזציה חדשה על־ידי ארגון עצמי בדרג התחתון של הפוליטיקה והמינהל; כך אפשר יהיה לבטל את עודף הביורוקרטיזציה וההתמקצעות הקיימים, לצערנו, בדמוקרטיה שלנו.

רעיון הארגון השיתופי המלא טומן בחובו תפישה פוליטית כוללת, שמסוגלת להתמודד עם אתגר המהפכה התעשייתית השלישית. היא מציגה דגם, שיש בו דמוקרטיה המתנהלת מהבסיס ההמוני, שכן יש בו ניהול עצמי - והוא סוציאלי־סטי בזכות הקנין השיתופי; הודות לארגון העצמי הוא מתבסס על החרות, ובו בזמן הוא יעיל, שכן הוא מצליח להתמודד בתנאי כלכלת השוק, כך אפשר יהיה להעניק לסוציאליזם הדמוקרטי תוכן חדש, שיחרוג מדגם מדינת הרווחה, הקיים בחברה התעשייתית הנוכחית.

סוציאליזם בעידן הטכנולוגי

סביר להניח, שללא תכנית להתמו־דדות עם המהפכה התעשייתית השלי־שית, יאבד עולמו לסוציאליזם הדמוקרטי; יתכן שיחד עם החברה התעשייתית המסורתית הוא יידון לחוסר משמעות - כמו הפרולטריון הקלאסי, כמו העיר הפונקציונלית וכמו ארגון הענק הביורוקרטי, אף אם צורות ארגון אלו לא ייעלמו כליל. כפי שעשתה המהפכה התעשייתית של המאה ה-19, כן גם המהפכה הנוכחית תציב דרכי ייצור חדשות לצד המסורתיות. סוציאליזם שיתופי, הבנוי על ניהול עצמי, צריך להיות מוכן מראש ליצור פלורליזם כלכלי וסוציאלי. ההתמודדות עם המהפכה התעשייתית השלישית באמצעות סוציאליזם של שיתוף וניהול עצמי חורגת, איפוא, אל מעבר לשליטה החברתית במהפכה, או להפיכתה לנסבלת. תכנית זו תהווה אולי כשלעצמה

התחלה של תפנית היסטורית: הגדרה חדשה של הקליפה ההולכת ומתרוקנת מתוכנה, ששמה ״סוציאליזם״.

כל תפישה סוציאליסטית חייבת להוכיח, שהיא ניתנת למימוש ושיש לה בסיס חברתי. רעיון הארגון השיתופי מאפשר בקלות לברר את שאלת הבסיס החברתי: קבוצות שיתופיות בנויות על רעיון הארגון העצמי והעזרה העצמית, ואין הן תלויות אלא בהתאגדות מרצון של המעונינים. אין הן בנויות על יצירת אדם חדש, אלא על הכרת הנוגעים בדבר, שבהתאגדות שיתופית ניתנים האינטרסים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים שלהם למימוש מלא יותר מאשר בכל צורך ארגון אחרת. שאלת הבסיס החברתי של תפישה סוציאליסטית זו איננה, איפוא, ענין מעמדי-תיאורטי, אלא שאלה של חוג אינטרסנטים שקיומו ניתן לאימות. מותר להניח שחוג כזה יכלול את הקבוצות הבאות:

1. עובדי מפעלים, שבסכנה של סגירה, מחליטים להמשיך ולקיים את המפעל בניהול עצמי; צוותי עובדים, המסרבים להמשיך ולייצר מוצרים שמשרתים את החימוש או מסכנים את הסביבה - והם מוכנים לעמוד על המרת יעדי הייצור במפעל גם בניגוד לרצון ההנהלה.

2. הנשים, שמספרן הולך וגדל, שעומדות בפני בחירה בין עבודת מחשב בבתיהן על בסיס חוזה עבודה אישי, לבין התארגנות בקולקטיב; בעלי מקצועות שרות ברמת התמחות גבוהה ואקדמאים, שאין להם סיכויים במערכת העבודה השכירה; חלקים גדולים של תנועת שימור הסביבה, המחפשים דרך ליישב תביעות אקולוגיות ורעיונות של רפורמה חברתית, עם ההתפתחות הטכנולוגית (לקבוצה זו שייכים לא רק ״ירוקים״, אלא גם חלק מהבסיס העממי של הסוציאל-דמוקרטיה).

3. הדורות הצומחים ללא קושי וללא סיבוכים עם הטכנולוגיה המודרנית, והם שולטים באורח טבעי בעיבוד נתונים ובטכניקה ממוחשבת, כפי שהוריהם וסביהם שלטו בטכניקות של התרבויות הקודמות.

4. כל אלה שמוכנים להסתכן ולנסות דרך קיום חדשה, אם למען הדמ הדמוקרטיה במפעל והחיפוש אחרי אורח חיים אחר, ואם למען ייצור מוצרים חדשים וטובים יותר שיטיבו לשמר את הסביבה.

השאלה אם אותם החוגים יפעלו בכיוון זה, ויממשו את ההזדמנות הניתנת מבחינה טכנולוגית וסוציולוגית, תלויה בעיקרה בנתונים פוליטיים. הבסיס החברתי לתכנית חדשה של סוציאליזם דמוקרטי קיים בכוח - השאלה היא כיצד יגייסו אותו למימוש הרעיון. גם רעיון מדינת הרווחה חייב היה לרכוש תחילה את תמיכתם של מי ששימשו לו בסיס חברתי אוביקטיבי. מימוש התכנית תלוי, למשל, גם ביצירת מסגרת משפטית וממלכתית, שתהפוך פרויקטים שיתופיים לאלטרנטיבה מעשית ומשתלמת לעבודה השכירה. לשם כך חייבים להציג דוגמאות שמתפקדות כראוי. לא די בהתבססות על נסיונן של ארצות אחרות, עם כל החשיבות שנודעת להם.

אנחנו זקוקים לפרויקטים נסיוניים משלנו, שיפעילו חידושים טכנולוגיים וחברתיים. לשם כך יש צורך במסגרת מוסדית בעלת כושר ביצוע בכמה תחומים: בניית פרויקטים ממשיים; בחינת מקרים של ניסויים חברתיים; הנעת יוזמות חדשות ויסוד קבוצות יוזמה; עידוד חידושים על ידי יעוץ ומימון; חילופי נסיון ויעוץ קונקרטי, החל מיסוד המפעל ועד לשיווק תוצרתו. כל זאת, משום שלחוג האנשים הרלוונטי אין הון ואין נסיון בניהול מפעל שיתופי. דווקא אלה שיהיו מוכנים ביותר לקבל על עצמם את הסיכון שבנסיון חברתי-פוליטי מעין זה זקוקים לייעוץ מקיף.

במפלגה הסוציאל-דמוקרטית קיימות לפחות הנחות היסוד הפוליטיות ליצירת מסגרת מעין זו. ועידת המפלגה ב-1984 החליטה לקדם את רעיון הארגון השיתופי כצורה כלכלית אלטרנטיבית; הוחלט לתמוך ביסוד קואופרטיבים וקבוצות שיתופיות בתחומי הייצור,

(המשך בעמ׳ 12)

וולפגנג רוט

גן עדן וגהינום טכנולוגי זה לצד זה

אין אנחנו מפלגה של ''הורסי מכונות''. אנחנו תומכים בתמורה הטכנית - אך לא כמטרה בפני עצמה, אלא כדי שהחיים והעבודה יהיו קלים ואנושיים יותר. כמובן, גם העובדים נהנו מעליית הפריון בעקבות טכנולוגיות חדשות: עיקר הרווח היה בגידול ההכנסה; חלק אחר התבטא בקיצור שבוע העבודה, בהארכת החופשות ובהקדמת הזכאות להשכלה נוספת. אין לנו ספק, שהפיתוח הטכני חייב להתכוון גם ליעד כלכלי של הגברת הפריון. והוא שימש בראש וראשונה דרך לחיסול העוני ההמוני.

''אידיאולוגיות'' טכנולוגיות

אולם ביקורתנו מופנית נגד הפיכת הטכנולוגיות החדשות לאידיאולוגיה,

---

מתוך Die Neue Gesellschaft, **ירחון המפלגה הסוציאל-דמוקרטית בגרמניה, כרך 31, מס. 12, דצמבר 1984.**

הכותב הוא מ''מ יו''ר סיעת המפלגה בפרלמנט, חבר לשכת המפלגה ויו''ר ועדת הכלכלה של המפלגה.

ונגד רא''ת הרווח של המשק הקפיטלי־סטי ועיקרון כושר ההתחרות בתור שיקולים קובעים. התייחסות מעין זו גורמת לחברות שלמות ליהפך לכלי בידי ההתפתחות הטכנו-כלכלית; הטכנולוגיה הופכת לאידיאולוגיה - במקום שיוטל פיקוח על טעמה ועל תוצאותיה. מדהימה גם העובדה (והיא נושאת בקרבה אף ניגוד פנימי), שדווקא התומכים הנלהבים ביותר בתמורה טכנית מזורזת הם גם המתנגדים התקיפים ביותר לקיצור זמן העבודה.

רבות מהשלכותיה של התמורה הטכנית עדיין סתומות לפנינו, אך תוצאה אחת ידועה לנו בוודאות: מאמצע שנות השישים היא גרמה לעלית הפריון מעבר לגידול בתוצר הלאומי. אם זהו המצב, וכיום רק חסידים שוטים של הצמיחה עדיין חולמים על הפיכת התהליך, הרי שהתשובה ההגיונית היא קיצור זמן העבודה. מי שמחייב את התמורה הטכנית אינו יכול לשלול את קיצור זמן העבודה - במיוחד את קיצור שבוע העבודה.

החזית השניה בוויכוח על התפת־חותן, החדרתן והתפשטותן של טכנולו־

(המשך מעמ' 11)

הצריכה והשרותים, ולייזום חברת מחקר וייעוץ לארגונים שיתופיים. כינונו של מוסד לייעוץ, למימון ולקידום, שיזכה במעמד של קרן מעוגנת בחוק, עשוי לשמש אות זינוק יוצא־מן־הכלל לרפורמה פוליטית; כך לפחות, אם לא יראו בו חוליה נוספת במדיניות חברתית שמיטיבה עם ''קליינטים'' - אלא השקעה פוליטית לקראת העתיד, שאולי תקבע כיצד תיראה המהפכה התעשייתית השלישית ברבות הימים, ומה יהיה עתידו של הסוציאליזם הדמוקרטי. לאור תמורות הענק המתחוללות בחברה התעשייתית שלנו, ניתנת לתנועה הסוצי־אליסטית הזדמנות הדומה במימדיה לזינוק שאירע לפני 130 שנה. השאלה היא, אם הסוציאליזם ימצא תשובה לאתגר של המהפכה התעשייתית השלישית. אם יצליח בכך, הוא עצמו יעצב את העתיד. אם ייכשל, סביר להניח שהוא ייעלם, יחד עם התצורות החבר־תיות הישנות.

גיות חדשות היא בהתארגנות הספונטנית של אזרחים לשימור הסביבה ובקבוצות דומות. אך בטעות מדביקים ליוזמות אלו תווית של תנועה חברתית חדשה. אופייני לקבוצות אלו, שלא אינטרס חברתי משותף קושר אותן, אלא מחאה תרבותית משותפת נגד אילוצים של תרבות ההתחרות (או חוסר בחובות...) הטכנולוגית. קבוצות אלו מטילות ספק, לא פעם עד כדי דחיה של ממש, בטכניקה המודרנית ובהרחבת מערכת התעשיה, אלא אם כן מדובר בטכניקה סביבתית, במובן המצומצם של המילה. הן מתארגנות תכופות בקבוצות של עזרה עצמית, כדי להתנסות ב"אורח חיים אלטרנטיבי". סביר להניח, שרעיונותיהן על "טכנולוגיות אלטרנטיביות" מתבססים גם (אם כי לא רק) על התייחסות רומנטית לחיי שיתוף בכפריים, לעבודת מלאכה ולשימור הטבע. קרינתן של יוזמות ותנועות מחאה אלו מגיעה לחלקים ניכרים של הנוער ולשכבות הביניים החדשות - הרחק מעבר לציבור האקדמי ולמה שמכונה קבוצות אלטרנטיבה.

אנחנו מתקשים בקשרינו עם אותן הקבוצות, שכן הנכון והמוטעה משמשים שם בערבוביה: מחד, תנועות בריחה מן החברה התעשייתית, ומאידך, תביעה, ששעתה הגיעה מזמן, לעיצוב חברתי, אנושי ואקולוגי של העתיד.

שתי הפנים של הטכנולוגיה

לפי שעה המדע יכול לסייע רק מעט בבירור השאלה, איזו טכנולוגיה היא הומאנית ונסבלת מבחינה חברתית. המחלוקת על תפקידה הכלכלי של ההתקדמות הטכנולוגית נמשכת. בעצם, השפעת ההתקדמות הטכנית על התעסוקה משמשת נושא להערכות מנוגדות מאז נולדה הכלכלה המדינית.

נזכור רק את הניגוד בין קביעותיהם של אדם סמית ודוד ריקרדו - או, כפי שהיו מנסחים זאת היום, הניגוד בין חסידי היפותזת הגמול לבין חסידי היפותזת האבטלה הטכנולוגית. בעוד שאלה האמינו, שתמורה טכנית יוצרת תמיד ביקוש מספיק, שאלו האחרים, אם לא ייפלטו יותר עובדים משיתווספו למעגל התעסוקה. כדי לאתר את השלכות ההתקדמות הטכנית, ובמיוחד את השפעתה על הצמיחה, התחילו בוחנים את דינמיקת ההתפתחות עצמה, במקום את תוצאותיה. התמורה הטכנית נתפשה כחלק מהתהליך הכלכלי עצמו, וניסו להגדיר את סידרי הגודל המכריעים שלו. אלא שגם שיקולים אלה לא קידמו אותנו בהרבה. התעוררו שאלות חדשות: מהן אפשרויות הבלימה או הפיכת הכיוון בתקופות משבר וקפאון, המופיעות במחזוריות ארוכת טווח? כיצד אפשר להתגבר על ירידת ערך ההון, הנגרמת בתקופות אלו על ידי "הרס יוצר" או "הרס ברברי"? בסופו של דבר, גם שאלות אלו נותרו ללא תשובות.

מחקרים בסוציולוגיה תעשייתית הראו, שהשימוש בטכניקה כאמצעי לרציונליזציה בעבודה הוא דו־ערכי. התפתחויות טכניות עשויות להקל על העבודה, אך גם לעשותה לאינטנסיבית יותר. הטכניקה יכולה להגדיל את מרחב הפעילות והתמרון, אך היא יכולה גם לעבות ולהחריף את שליטת המעטים. היא יכולה להוליך לפירוק מבנים הירככיים - והיא יכולה להוליד מבנים ריכוזיים בארגון ובקבלת החלטות. ההשלכות של הנהגת טכנולוגיות חדשות תלויות, אם כן, במידה רבה באנשים המעורבים בתהליך - באינטרסים שלהם וביכולתם להשיג את מבוקשם. מידת ההומאניות וההתאמה החברתית של טכנולוגיה כלשהי אינה תוצאה של אילוצים ענייניים. היא מעוצבת על־ידי היעדים העיקריים והאינטרסים הקובעים את הנהגתה. בכלות הכל, מדובר כאן בפוליטיקה.

ההיבט החברתי

הסוציאל־דמוקרטיה לא השכילה תמיד להבין בדיוק הדרוש, שבנושא

התמורה הטכנית לא מדובר בעימות בין אילוצים ענייניים ורווחיות מחד לתביעות חברתיות מאידך; הבעיה היא, שהפרספקטיבות החברתיות נקבעות כבר בשלב ההחלטות על כיווני המחקר והפיתוח. לכן יש צורך בצעדים הבאים:

1. הגרסה החדשה של ״תנו לחיות״ ו״תנו לחדש״ משאירה את קביעת אופיה וכיוונה של התמורה הטכנית להכרעתם הבלעדית של ממציאים ויזמים. כנגד מגמה זו יש לקבוע מסגרות ומגבלות ממלכתיות, וכן דרכים לשיתוף דמוקרטי בהחלטות.

2. את ריכוז תהליך קבלת ההחלטות בביורוקרטיות של המדינה והמפעלים ואת שלטון הטכנוקרטים והמנהלים יש להחליף בפיקוח גם ריכוזי וגם מבוזר – ויש לשתף בקבלת ההחלטות בנושאי פוליטיקה פוליטיקה טכנולוגית את מי שהחלטות אלו משפיעות על חייהם.

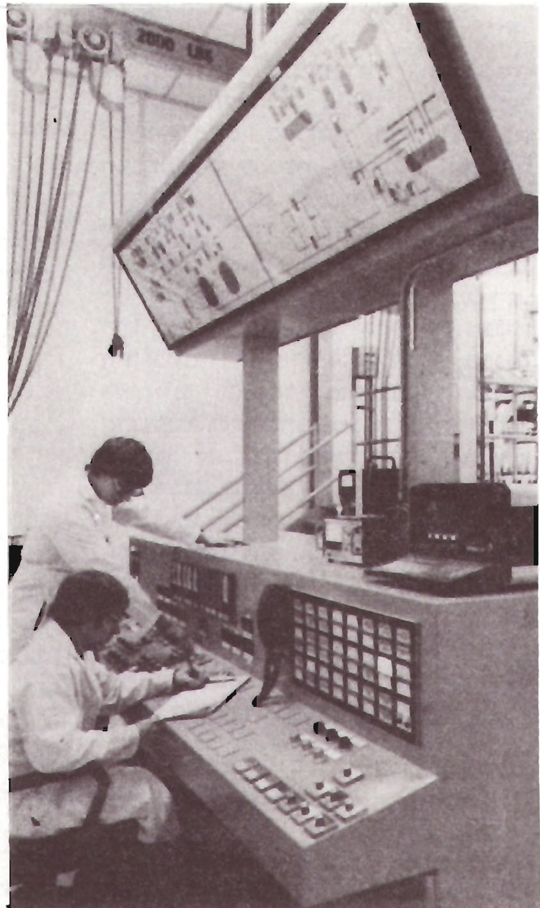
את ההומאניות ואת ההתאמה החברתית של טכנולוגיות חדשות אין מבטיחים בעיקר על־ידי תהליך בחירה מופשט בין אלטרנטיבות, אלא באמצעות תהליך קבלת החלטות דמוקרטי בשלבי תכנונן, בעת הנהגתן ובהמשך השימוש בהן. התאמה חברתית אפשרית רק על יסוד דו־שיח מתמיד בין המחדשים לבין מי שהחידושים נוגעים לחייהם. כל פתרון אחר רק יוליד טכנוקרטיה חדשה.

ההשפעה הדמוקרטית על ההתפתחות החברתית של הטכנולוגיה צריכה לפעול בעיקר בשלושה מישורים:

- במישור המעורבים באורח בלתי־אמצעי, שחייהם מושפעים מאותה התפתחות.
- במישור מוסדותיה של המדינה הדמוקרטית.
- במישור הדו־שיח, שרצוי כי יהיה מחייב בכל האפשר, בין הקבוצות השונות בחברה.

באשר למעורבים במישרין, מדובר על שיתוף בהכרעות במקום העבודה. באשר לנציגות הפוליטית, מדובר בעיקר על פרלמנטיזציה של מדיניות המחקר. ובאשר לדו־שיח בין קבוצות חברתיות, מדובר במבצע של תיאום בטכניקה ובחידושים.

בהתאם לחוקת המפעלים, חייבים ״להתחשב בידע בדוק, המבוסס על מדעי העבודה, על עיצוב תנאי עבודה ראויים לבני אדם״, שעה שמחליטים על שינויים תפעוליים, טכניים וארגוניים. לוועד העובדים זכות מלאה להשתתפות בקבלת החלטות בתחום זה. ביחס להנהגת שיטות עבודה חדשות, לעומת

זאת, יש לוועד רק זכות מייעצת, שלמע־שה מעניקה לו אליבי במקום הזדמנות להשפיע. חסר בסיס משפטי שיחייב את ועד העובדים ואת המעסיקים לשתף פעולה בבחינת טכנולוגיות חדשות, מן ההיבט של התאמה חברתית בתוך המפעל. צריך, איפוא, להרחיב את זכותו של ועד העובדים להשתתף בקבלת החלטות על טכנולוגיות חדשות, וצריך להנהיג זכות למידע בנושאי תכנון במפעל.

אלא שהזכות המורחבת להשתתפות בקלבת החלטות במפעל תישאר ריקה מתוכן, אם ועדי העובדים לא יהיו מצויידים בידע ההכרחי למימושה היעיל. הוועדים מצידם חוששים, לא פעם בצדק, שיגוללו את האחריות "על ועדי העובדים שמבחינת הרכבם והשכלתם אינם מסוגלים לחזות כיצד הדברים יתפתחו בהמשך". כדי לקבל את הסכמת ועד העובדים לשינוי כלשהו, חייבים ליצור את התנאים שיאפשרו לחבריו לקבל החלטה של ממש באותו נושא.

ממחקרים שונים ידוע לנו, שנציגי העובדים מתקשים בדרך כלל להשפיע על עיצוב יחידות ותהליכי ייצור, אפילו במפעלים המתנהלים בשיתוף העובדים מלא (שיטת "מונטאן"); קשה להם למצוא נקודת אחיזה לשיקוליהם, גם כאשר נמסר להם מידע על התפישה הכללית ועל התכנון של יחידות ייצור חדשות. להשתתפות בעלת משקל בעיצוב תנאי העבודה בתעשיה דרושים שני תנאים מוקדמים: המשך ההשתלמות של מי שאמורים להשתתף בקבלת ההחלטות, וזכויות מעוגנות בחוק, החורגות מזכויות ההשתתפות המקובלות עד כה.

מידע והשכלה

לידע ולהשכלה יש משקל מכריע, שעה שאנשים רוצים להשתתף בתהליך קבלת החלטות בנושאים הנוגעים להם באורח בלתי־אמצעי. עובדה זו מצאה את ביטויה בקבוצות יוזמה שונות של אזרחים, שבמשך זמן רב לא קיבלו כל סיוע בהשגת מידע וחומר רקע רלוונטי. לעתים קרובות תובעים זכויות השתתפות נרחבות מוקדם מדי, שעה שחברי קבוצות היוזמה אינם מסוגלים לממש אלא מעט מאותן הזכויות.

בשוודיה פותחה הצעה ראויה לציון לפתרון בעיה זו. זה זמן רב מארגנים באורח שיטתי קבוצות דיון מקומיות בנושאים מורכבים, העומדים באותה העת לדיון ציבורי. חברי קבוצות הדיון מקבלים מידע על מוסדות להשכלת מבוגרים, ועליהם לקבל החלטות באותם הנושאים, שגם הפוליטיקאים האחראיים צריכים להכריע בהם.

במבצע של לימוד והפצת מידע על עולם העבודה והומאניזציה של העבודה, שאורגן לפני שנים אחדות, השתתפו למעלה מ־85,000 אנשים, ביותר מ־7600 קבוצות דיון. הצעת החוק, שהוגשה בסיום התהליך על־ידי הממשלה, הושפעה מאד מהדיונים המקומיים, שבמהלכם הוצעו תיקונים רבים להצעות המקוריות. דיונים מקומיים אלה העניקו להכרעה הפוליטית בסיס איתן בקרב האוכלוסיה.

דיונים במקומות השונים מאפשרים למספר גדול של אנשים להשתתף בקבלת החלטות פוליטיות. בדרך זו ניתנת לאנשים, שאינם פוליטיקאים ואינם מומחים, ההזדמנות להשפיע על הכנתן של הכרעות פוליטיות. המוסדות להשכלת מבוגרים יכולים למלא תפקיד חשוב ביצירת התנאים הדרושים להשתתפות אזרחים בקבלת החלטות; בדרך זו אפשר יהיה למצות ולהרחיב את האפשרויות הקיימות כבר עתה להשתת־פות בהליכי תכנון.

שליטה על העוצמה הטכנולוגית

במישור הממלכתי יש בראש וראשונה להכפיף את מדיניות המחקר והטכנולו־גיה לפרלמנט. האפשרויות להתערבות

פעילה מצד בית הנבחרים מצטמצמות למעשה למימוש זכותו לדון ולהחליט על תקציב המדינה ולרשום לפניו מידע על היעדים, התכניות, כיווני הפיתוח וכו', שהממשלה מתכוונת לפעול על־פיהם. ניתן גם להרחיב את מסגרת המידע בנושאים ספציפיים על־ידי שאילתות והתיעצויות בוועדות או בגופים פרלמנטריים אחרים. אולם בית הנבחרים כולו, כולל סיעות הקואליציה הממשלתית, היה עד כה מֻנוע בדרך כלל מלהשפיע על מדיניות המחקר והטכנולוגיה. גם הוועדות הרלוונטיות מתרכזות בדרך כלל בבעיות מבודדות ובהתערבות בנקודה זו או אחרת. בית הנבחרים ככלל כמעט ולא הופיע כגורם פעיל במדיניות המחקר.

רווחתנו העתידה תלויה במהותה בתוצאות המחקר והפיתוח. כדי להבטיח אותה לטווח הארוך יש צורך בהבנה החורגת אל מעבר לבתי הנבחרים – דרושה הבנה בין הקבוצות החברתיות הגדולות ביחס לאפשרויות הגלומות בהתפתחות הטכנית העתידה. בקרב האומות התעשייתיות הגדולות מתנהלת תחרות על חידושים, שמימדיה והשלכותיה מקנים לה אופי של מירוץ חימוש טכנולוגי. לנוכח מיעוט משאביה הטבעיים וגודל וצפיפות אוכלוסייתה, נאלצת גרמניה המערבית להגביר את מאמציה בתחום המחקר, הפיתוח והחידוש. פרישה מן התחרות ונסיון להתבצר בסטטוס־קוו יוליכו אותנו להפסד ניכר ברמת החיים ובאיכותם.

כדי להתגבר על הבעיות הנובעות מההתחרות על חידושים שוב לא נוכל להסתפק בכלים הקיימים בתחום מדיניות המשק והמחקר. אסטרטגיה, שתבטיח לאורך ימים הן את כושר ההתחרות והן את אופיה ההומאני של חברתנו, דורשת קונסנסוס רחב יותר בקרב המדע, המשק והמדיניות. יש לכנס את נציגי התעשיינים והעובדים, את המדענים ואת הפוליטיקאים למבצע מתואם של "מחקר וחידוש", על מנת להגיע להבנה על יעדיה וכיוונה של המודרניזציה במשק הלאומי. המבצע יצטרך להבהיר את השאלות הבאות: מה הסיכויים והסיכונים המתלווים לאותה התחרות; אילו מאמצים עלינו להשקיע כדי להמשיך להשתתף בה; מה המסקנות הכלכליות, ובמיוחד המסקנות בתחום מדיניות המסחר, שיהיה עלינו להסיק אם יתגברו אותם המאפיינים של התחרות שאינם מתיישבים עוד עם הערכים שבולנו רואים בהם יסוד לעתיד חברתי הומאני.

בעיית ההומאניות וההתאמה החברתית של ההתפתחות הטכנית איננה חדשה. היא ליוותה את החברה התעשייתית ממרידות האורגים, דרך הוויכוח על המיכון בשנות ה־20 ועד לוויכוח על היעול שנמשך עד היום. אבל הבעיה לא הופיעה מעולם בלבוש כה דרמטי כמו עתה. אחת הסיבות לכך היא תחרות החידושים; אך יש סיבות נוספות וכבדות ממנה: הטכנולוגיות החדשות פותחות אפשרויות שממקמות את גן העדן ואת הגהינום זה לצד זה; ומהחלטות שמתקבלות היום ייהנו או יסבלו לפעמים רק כעבור עשרות שנים.

מסקנה אחת ודאית כבר היום: בשביל הסוציאל־דמוקרטים הענין הוא רציני מכדי שמותר יהיה להשאירו בידי מומחים ומנהלים. ואגב, החכמים שבין המומחים והמנהלים יודעים כבר, שפיקוח על העוצמה הטכנולוגית הוא אינטרס שלהם עצמם; בלי פיקוח כזה יימתחו תחומי אחריותם האישית מעבר לכל תקווה לעמוד בתוצאות. כדבריו של פריץ ארלר ב־1956: "לכן כל־כך חשוב לא לראות בבעיית הפיקוח הדמוקרטי ובטיפוח כוחות נגדיים לשלטונם של מנגנונים חסרי נשמה רק את העימות בין האזרח למדינה; יש להכיר בה כבעיה של הכלכלה עצמה, ויש לדאוג לכך שהמתרחש במשק יהיה גלוי לעין בכל האפשר".

New Socialist

הסכנות שבאינטליגנציה מלאכותית

מבוא

מאת סטיוון רוז

זה שנים שחסידי הטכנולוגיה מספרים לנו על מהפכה תעשייתית חדשה, שנמצאת בעיצומה - מבוססת על מחשבים, רובוטים, ״מערכות מתמחות״, טכנולוגיית מידע, ואפילו אינטליגנציה מלאכותית. השמאל הבריטי נטה להגיב על חדשות אלו בתערובת של אדישות תוהה ודחיה. תחילה שללנו את הטענה שהטכנולוגיה חשובה ויש בה כדי להשפיע על הניתוח הפוליטי שלנו. אחר כך התחלנו להתנגד להכנסתה למשרדים ולתעשיה, בטענה שהיא מפחיתה מכבודה של עבודה מיומנת, גורמת לאבדן מקומות תעסוקה, או שיש בה סיכונים.

העובדה, שילדינו בני השמונה מבינים כנראה יותר מאיתנו במחשבים, הביכה אחדים מבינינו. אחרים, שיכולים להרשות לעצמם את ההוצאה, מתלהבים איש באוזני רעהו ממעבדי התמלילים שלנו.

בינתיים, הטכנולוגיה מתקדמת. בבתיהם של הבריטים פועלים יותר מחשבים אישיים לנפש באוכלוסיה מאשר בכל ארץ אחרת. בתי־הספר מוצפים במיקרו-מחשבים. הממשלה מדברת בהתלהבות על ״רשת כבלים שתחבר את כל בריטניה״, ועל מכוניות ״שיורכבו על־ידי רובוטים״. סיר קלייב סינקלר מציע לנו עתיד, שתובטח בו תעסוקה מלאה לכל, הואיל והעשירים החדשים יזדקקו למשרתים ולגננים. קלייב ג׳נקינס, לעומת זאת, סבור ש״התמוטטות העבודה״ היא תסריט מציאותי יותר.

מה, אם כן, הן הטכנולוגיות החדשות? ומה עלינו לעשות בענין זה? האם אופיין משחרר, כמו מכונות הצילום - או מדכא, כמו מחשב המשטרה? האפשר להשתמש בהן כדי לשפר מיומנויות וביצועים ברוח הסוציאליזם והפמיניזם, או שהן גוזלות מאיתנו את המיומנויות?

מתוך New Socialist, **מוצא לאור ע״י מפלגת ה״לייבור״ הבריטית, לונדון, מס.24, פברואר 1985.**
אנו מביאים כאן את דברי ההקדמה של העורך ושתי רשימות בנושא, הנידון בהרחבה מעל דפי עיתון זה.
ג׳ון תורניי הוא כתב לעניני מדע במוסף ה״טיימס״ להשכלה גבוהה. אלן מויר מלמד מתמטיקה ב״סיטי אוניברסיטה״, לונדון.

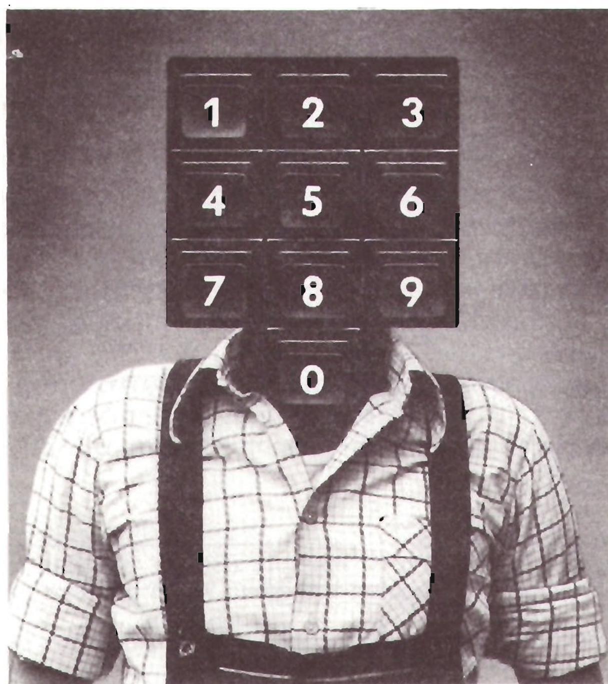
הלייבור נגרר עד כה אחרי התכניות והסתפק בקריאה לעשות יותר באותו כיוון, תוך הרחבת הבעלות והפיקוח הציבוריים. אך כלום תפקידם של סוציאליסטים מתמצה בפעולה למען הבטחת כושר התחרות הבינלאומי של ההון הבריטי ובדאגה שנתח סביר ממשרדי החברות הרב-לאומיות יהיה רשום בבריטניה?

שאלה נוספת עולה על הפרק: האידיאולוגיה המתלווה לטכנולוגיית־המידע, וההשלכות שיש לדיבורים על ''אינטליגנציה מלאכותית''. האם יש באמונה שניתן ליצור מוח ושכל מלאכותיים משהו זר במהותו לחשיבה סוציאליסטית?

בוודאי, השחצנות הטכנולוגית של חסידי מחשוב, הסבורים שהאדם אינו אלא מכונה מורכבת, אם כי מבשר ודם - אמינה כמעט כמו זו הבנויה מסיליקון - מנוגדת, ללא ספק, ניגוד מוחלט לחשיבה סוציאליסטית.

ובוודאי, שמדענים כמונו, העוסקים במערכת העצבים, חשדנים כלפי הנסיון לראות במוח לא יותר ממחשב - לא רק משום שתאי העצבים אינם דומים לשבבי סיליקון, אלא משום שהנחת היסוד של ''הגיון המחשוב'' היא, כי הפעילות האנושית מתנהלת בעיקרה בתחום הרציונלי, הקוגניטיבי והאוביקטיבי; משום שהם מניחים שאנו עוסקים במדע, אך איננו מקריבים את עצמנו למען חברינו בעבודה או אחינו ואחיותינו הפוליטיים. פמיניסטיות הצביעו על האופי הגברי-ייחודי שלהגיון הדיגיטלי של המחשב, המתעלם מאורח החשיבה האנלוגי יותר של האישה. האם קיימת סכנה, לא בבניית מוח-מחשב מלאכותי, אלא בעיצוב מחדש של עצמנו בדמות המחשב?

מעל לכל, מה הטיעון שעלינו, כתור סוציאלסטים, להציע למען פיתוח וניצול הטכנולוגיות החדשות והפיקוח עליהן? שכן עלינו לדעת, שהן יישארו איתנו, ובוודאי שאויבי הסוציאליזם ישתמשו בהן.

משחק "הדור החמישי"

מאת ג'ון תורניי

התבוננו נא במשרד של בטחון סוציאלי במועד כלשהו. בשנות התשעים המאוחרות. בעלי התביעות לא ייתקלו עוד בפקידים-בני־אדם. הם ישבו נוכח לוח קלידים פשוט ומקרן של מחשב. המחשב למד את כללי חוק הזכאות, את תקנותיו ואת פרטי הצופן שלו. בעל התביעה מתקתק את תשובותיו לשאלות המופיעות על המקרן, המחשב מעבד את הנתונים ומודיע מה האיש זכאי לקבל.

הספור נשמע דמיוני, אך ממשלת בריטניה תומכת במחקר העוסק בדור הבא של מחשבים "אינטליגנטיים" – במה שמכונה הדור החמישי. המחשב שיהיה מסוגל לפענח את דקויותיו של חוק הזכאות הוא אחד מארבעה פרויקטים שנבחרו לבצוע במסגרת תכנית לבחינת האפשרויות הגלומות בטכנולו־גיית-המידע החדשה; לתכנית כולה הוקצבו 350 מיליון לי"ש.

יוזמה זו היא החלק החשוב באסט־רטגיה התעשייתית של הממשלה, ותוצאותיה הצפויות יהיו להן השלכות על חיי כולנו. חשיבותה גם בהצגת דגם חדש של מדיניות מחקר, המוליד בריתות חדשות בין המגזר הציבורי והפרטי, ובתוך כל מגזר בפני עצמו. כדי לחוש במשמעות התכנית רצוי לדעת, ולו אך מעט, על תולדותיה, הטכנולוגיה שלה, ועל דרכי הארגון והמימון שלה.

הגירוי שהוליד את המאמץ הבריטי הגיע מיפן, שבבריטניה נחשבת כבר עתה ליריב כלכלי מאיים, וכך, במידה גוברת והולכת, גם בארה"ב. אף על פי כן, המתכננים היפניים רצו לחזק את מעמד ארצם בתחום הטכנולוגיה החדשה חיזוק נוסף. הם הבינו, שיקשה עליהם להתחרות בעוצמתה של אי.בי.אם. ביחס לטכניקות מחשוב מעודכנות והחליטו, איפוא, לתכנן לעתיד רחוק יותר. התוצאה פורסמה ב-1982: תכנית עשור יומרנית מאד, שנועדה להקפיץ את יפן למעמד מוביל בטכנולוגיית-מחשבים של "הדור החמישי". התכנית, הנתמכת על־ידי משרד המסחר והתעשיה הבינלאו־מיים בממשלת יפן, שואפת לפיתוח טכניקות חדשות ביותר לפחות בארבעה תחומים.

אינטגרציה בקנה מידה גדול מאד: דרכים לדחיסת מספר מעגלים הולך וגדל בשבב בודד, כנראה על־ידי שימוש בחומרים חדשים. זו דרך אחת להאיץ את פעולתם של מחשבים, כדי שיוכלו לעבד את כמויות המידע שתידרשנה למשימות הנראות עתה באופק. רמת אינטגרציה מעין זו תחייב אסטרטגיות עיצוב חדשות, כדי לאפשר מעקב אחרי כל הרכיבים.

אדריכלות מחשבים חדשה: זה חלקה השני של החתירה למהירות גדולה יותר. המחשב המסורתי מפרק משימה גדולה לצעדים קטנים ומבצע אותם לפי סדר, אחד אחד. עיקרון זה נוסח בשעתו על־ידי ג'ון פון נוימן, מתמטיקאי אמריקני. עתה יש הקוראים תגר על העיקרון ומציעים תכנון מחשבים בעלי "אדריכלות מקבילה". משימה אחת תחולק בין מסלולים שונים, שיפעלו בו־זמנית באותו מחשב, וכך יגיע מהר יותר לתוצאה הסופית.

שפות תכנות חדשות: את החידושים בתכנון המחשבים עצמם ישלימו דרכי התמודדות חדשות עם בעיות התכנות עבור המחשב. המאמץ היפני מכוון לשפות תכנות המותאמות היטב להבעת כללים והיקשים ולהבעת "ידע". אלו מציגות בדרך כלל את המידע בתור אוסף של היגדים במקום שרשרת נתונים. לכך מתקשרת גם השאיפה להפוך את תכנות

המחשבים ממיומנות אישית ל״הנדסת תוכנה״ המבוססת על עקרונות מובנים היטב.

הבנה בדיבור, בדימוי ובשפה: התכנית צופה גם התקדמות רבה בבניית מכונות, שבני־אדם יוכלו להשתמש בהם ללא קושי; מחשבים שיהיו מסוגלים לעבוד במילים ובתמונות, שאנו משתמשים בהם בדרך כלל, כדי להעביר מסרים.

אם נאחד את ארבעת התחומים, נוכל אולי לבנות מחשב של דור חמישי, שיבין הוראה מדוברת, יחקה בתחומים מסויימים את כושר השיקול האנושי, ויציע יעוץ בבעיות מורכבות, תוך שהוא מסביר כיצד הגיעה למסקנותיו. בתכנית היפנית נאמר, שמערכות כאלו יהיו מכשירים מרכזיים בשנות ה־90, ״בכלכלה, בתעשיה, באמנות ובמדע, במינהל, ביחסים בינלאומיים, בחינוך, בתרבות ובחיי היום־יום״.

במערב קיבלו את התכנית היפנית כהכרזת מלחמה כלכלית. אך נוסף ליעדים כלכליים ותעשייתיים, היפנים מציעים גם מניע חברתי לבניית מחשבים חכמים יותר. במסמכים המסבירים את ״פרויקט הדור החמישי״ נאמר, כי המכונות החדשות יעזרו ליפן להתמודד עם משבר הרווחה, שנגרם על־ידי הזדקנות מהירה של האוכלוסיה. המחשבים החדשים ישלימו או יחליפו את עבודת האדם המטפל.

התגובה הבריטית נבעה יותר משיקולים תעשייתיים ובטחוניים מאשר מן הדאגה לרווחה בעתיד. צפו ועלו שלושה רעיונות: למדעני בריטניה היתה הצלחה טובה למדי בעבודתם על האינ־טליגנציה המלאכותית, למרות כמה מחלוקות בינם לבין קובעי המדיניות בשנות ה־70. התעשיה שלנו, העוסקת בטכנולוגיית־מידע צומחת לאט, לפי סטנדרטים בינלאומיים, ואסור שהפער יגדל; ומנקודת ראות אסטרטגית, עלינו לרכוש לעצמנו את טכנולוגיות־המחשוב החדשות, לתעשיה כמו לצבא.

ועדה בראשותו של ג׳ון אלווי (מנהל מדור הטכנולוגיה בחברה הבריטית לטלה־קומוניקציה), שחיברה דו״ח עבור משרד התעשיה דאז, הדגישה מאד את שלוש הנקודות הללו. היתה זאת ועדה תעשייתית, להוציא חברים אחדים מהאוניברסיטאות, ממשרד ההגנה ומהמועצה למחקר מדעי והנדסי. ועדת אלווי, וקבוצות העבודה שנתלוו אליה, שאבו את חבריהן מחברות האלקטרוניקה המובילות בבריטניה, והשקפותיהם עיצבו את הדו״ח הסופי.

בשליטת העסקים הגדולים והמדינה

קבוצת אלווי צופה, שבשנות ה־90 יגיע השוק העולמי לטכנולוגיית־מידע להיקף של 150 מיליארד לי״ש. בריטניה, שמאזנה המסחרי במוצרי טכנולוגיית־מידע כבר היה שלילי באותה עת, ניצבה בפני אתגר חדש: התכנית היפנית מתכוונת להעלות את חלקה של יפן באותו השוק תוך עשר שנים מ־15% ל־40%–45%. אבל גם אנחנו חייבים להגיע לייצוא־נטו של מוצרים בעלי ערך־מוסף גבוה. הדו״ח קובע, שטכנולוגיית־המידע היא הדוגמה המובילה בייצור מעין זה – וכי המפתח להצלחה באותו תחום טמון בשמירה על עדכניות המחקר.

מסקנת הוועדה היתה, שאנו חייבים לפתח את היכולת הביתית בכל אחת מ״הטכנולוגיות היוצרות כישורים״; את זאת יש להבטיח על־ידי מחקר קבוצתי, טרום־תחרותי. מהות המסר היא, שאין לנו ברירה. נוכח המלחמה הכלכלית הבינלאומית חייבים לעודד את התעשיה לפתח את הדור הבא של טכנולוגיות בחסות הממשלה.

בעידודו של משרד ההגנה היה גם משרד התעשיה מוכן להשתכנע. תכנית המחקר אושרה באפריל 1983, שישה חודשים אחרי פירסום הדו״ח. התכנית מנוהלת על־ידי גוף מיוחד במשרד המסחר והתעשיה והיא כבר נמצאת

באמצע הדרך. אילו השפעות עשויות לנבוע ממנה?

גישה אחת היא התבוננות מקרוב בשותפים לתכנית. תכנית אלווי ״נמכרה״ לממשלה, שידועה בהתנגדותה התקיפה למעורבות בכלכלה; ״המוכר״ היה קואליציה חדשה של אינטרסים: שר תעשיה זוטר, קנת בייקר, שהיה להוט להפגין עמדה אסטרטגית לטכנולוגיה חדשה; משרד ההגנה, שרצה לקדם את מעמדה של בריטניה בייצור מחשבי העתיד באמצעות כסף קשה; חברות תעשייתיות, שהיו מוכנות להתגבר על היסוסיהן ביחס למחקר משותף, תמורת סובסידיה ממשלתית. האקדמאים, בהנהגת מועצת המחקר המדעי וההנדסי, הצטרפו בדיעבד. במבט ראשון, אלה בדיוק האנשים הנכונים שצריכים להתלכד כדי לגבש מדיניות טכנולוגית לאומית. ואכן, מצבה העלוב של בריטניה במגזרים הכלכליים והטכנולוגיים, המעצבים חלוקת עבודה גלובלית חדשה, מצביע על הצורך הדחוף במדיניות כזו. אלא שהדרך שבה אורגן יישום התכנית עלולה לחתור תחת מטרה זו.

הממשלה נלכדה בין שני מיתוסים על כלכלה וטכנולוגיה: ראשית, האמונה שאפשר להשאיר את המחקר והפיתוח בידי השוק. חסיד-אמת של מילטון פרידמן היה שואל: אם חברות כל כך מפחדות מהתחרות בינלאומית, מדוע אין הן עוסקות במחקר בעצמן? ואכן, יורשו של בייקר במשרד המסחר והתעשיה קרא לתכנית אלווי ״התערבות ובחישה מצד הממשלה״. בייקר בעצמו לא שעה להשקפה זו. לעומת זאת, הוא חסיד בלתי-נלאה של המיתוס השני, שטכנולוגיות חדשות מהוות דרך לא-בעייתית להצלת הכלכלה וליצירת מקומות עבודה חדשים בחברת הלוויינים ורשתות הכבלים של שנות ה-90. תכנית אלווי המקורית תומכת במיתוס השני (המשמש, למעשה, טיעון למען מעורבות ממשלתית) יותר מאשר בראשון - אם כי גם זאת רק עד גבול מסויים. הממשלה אמנם קיבלה את הטיעון שעליה לממן את המחקר, אך היא משאירה בידי החברות הפרטיות את ההחלטה באיזה כיוון לבחור.

הדו״ח המקורי תבע 100% מימון ממלכתי לכל העבודה. הניסוח הסופי, שכנראה התגבש אחרי התערבות ראש הממשלה, נותן לתעשיה רק את מחצית הסכום, ואילו החברות הפרטיות חייבות לשאת במחצית השניה של העלות. הכוונה היא לעודד את ניצולן המסחרי של תוצאות המחקר. אלא שפרוש הדבר גם, כי לא ניתן לנהל את התכנית אלא על בסיס של רווח צפוי לתעשיינים השותפים בה. מתקבלים רק פרויקטים שהם תומכים בהם. אפילו צוותי אקדמאים, שעבודתם רחוקה מיישום תעשייתי, צריכים לשכנע את אחת החברות לאשר את יעדיהם. ואכן, היו אקדמאים שהתאוננו, כי דוחקים את רגלי המחקר הבסיסי.

זכויות הפטנט (המכונות בימינו ״זכויות קנין אינטלקטואלי״) על תוצאות העבודה שמורות לחברות התעשייתיות - משמע, שהתכנית משעבדת סכום ניכר של כסף ציבורי ללא תמורה ישירה. יש גם תופעות של אירוניה: דגמי השבבים החדשים, שפותחו למען חברת ״אינמוס״ על־ידי המדינה, חשובים ביותר גם בניסויים בארכיטקטורת מחשבים מקבילה, ואלה ממומנים עתה על־ידי תכנית אלווי - אלא שהחברה המייצרת את השבבים נמכרה זה עתה ל״תורן-אי.אמ.אי.״

ברם, היעדר התמורה הכספית להשקעה הציבורית הוא רק היבט אחד של משוא פנים בתכנית אלווי. חשובה יותר היא ההנחה שיעדי המחקר בתחום מכריע של טכנולוגיה מתוחכמת צריכים להיקבע על־פי תפישת צרכים תעשייתית. תכנית אלווי אינה פרויקט בפני עצמו, שלגביו השוק הוא שופט טוב, אלא מאמץ לקדם סדרה שלמה של טכנולוגיות-יוצרות-כישורים, שיוליכו למוצרים חדשים לחלוטין. והנה, הגורם הציבורי היחיד בעל ההשפעה על התכנית כולה

הוא משרד ההגנה, שקשה לראות בו נציג ראוי של האינטרס הציבורי. מלבדו, בעיקר תכניות החברות הפרטיות הן המכתיבות את הרעיונות שייחקרו והמוצרים שעשויים לנבוע מהם. הואיל ותנאי המימון של חצי-חצי מוציאים מן הכלל חברות קטנות, הרי שמדובר בתאגידים גדולים, שעינינם בשווקים גדולים.

מושג ״הצרכן״ הכלול בתכנית אלווי, משקף את ההנחה, שהשימוש הטוב ביותר בטכנולוגיה נובע ממה שלדעת התעשיה אפשר יהיה למכור. כל אחד מן הפרויקטים הגדולים צריך להיות קשור ל״צרכן״, שיבחן את האבטיפוס המיוצר, וייעץ ביחס לפיתוחו. אולם ״צרכנים״ אלה מייצגים אינטרסים תעשייתיים מובהקים. זהו מצב גרוע, שכן ״המועדון״ נוסח אלווי (ועדה של אנשים קרובים בהשקפותיהם מקרב התעשיה, משרדי הממשלה ולעתים קרובות, האוני־ברסיטאות) הופך להיות דגם מוסכם לקביעת מדיניות טכנולוגית.

כל הפיתוח הזה מתנהל במימון ממלכתי, על־ידי ממשלה שסבורה, כי לאזרח הבוחר אותה אין זכות לומר את דעתו על כיוון הטכנולוגיה החדשה; עליו להתאים את עצמו לכל אשר התעשיה והמדינה יציעו לו.

אלקטרוניקה סוציאליסטית

נקודה זו מדאיגה במיוחד סוציא־ליסטים, שבוחנים את תכנית אלווי - שכן תכנית זו עוסקת בסדרת טכנולוגיות האוצרות בקרבן עוצמה רבה. המחשב ״האינטליגנטי״ עשוי להיות חמקמק, וכאשר יגיע, לא יהיה דווקא כל־יכול. אך המכונות שיבנו מתוכננות להאצת תמורות גדולות במגזרי כלכלה ראשיים: הרחבת האוטומציה בהנדסת סדרות קטנות; הזדקקות למחשוב בשרותים, כולל בריאות, רווחה וחינוך; יעוץ שינתן על־ידי מכונות, המסוגלות לחקות את שיקולו של מומחה אנושי. דווקא עתה, שעה שקובעים את הכללים לבניית מערכות מעין אילו ואת הנחות היסוד הגלומות בהם, אנו זקוקים לתכניות עיצוב, שיחוברו על יסוד הצרכים ולא על יסוד הרווח.

מבט חטוף ב״סל הקניות״ המפורט לניצול הפוטנציאל הגלום באינטליגנציה המלאכותית, שהוגש על־ידי משרד ההגנה האמריקני, מדגיש את דחיפות הצורך בתכניות עיצוב חלופיות. כאן, בבריטניה, אין אנו יודעים אילו פרויקטים באינטליגנציה מלאכותית מפתח ממסד ההגנה האמריקני בעצמו (להוציא את התעניינותו בתכנית אלווי). בארה״ב פרסמה ״הסוכנות לתכניות מחקר הגנה מתקדמות״ רשימת יעדים לתכנית גדולה, במימון ממשלתי, למחקר דור המחשבים החדש. הרשימה כוללת טייס-משנה אוטומטי, המגיב על קולו של הטייס; טנק-סיור ללא צוות אנושי ומערכות מחשב חדשות לתכנון אסטרטגי. פרויקטים של צבא ארה״ב משלימים את הרשימה.

סביר, שגם ממשלה סוציאליסטית בבריטניה תרצה להמשיך בביצוע תכנית אלווי או תכנית דומה. אולם שני שינויים הם חיוניים, ויש לתבוע אותם עכשיו תוך כדי דיון ציבורי. אל להם לסוציאליס־טים למכור את העתיד. שינוי אחד הוא 100% מימון ממלכתי, על־מנת להבטיח הכוונה אמיתית ושמירת זכויות הפטנטים למדינה. השינוי השני: הכנת תכניות מחקר חדשות, מפורטות ובעלות יומרה, כמו אלה שהוגשו על־ידי הגנרלים של ארה״ב או ״המועדון המסחרי״ של תכנית אלווי. אפשר להתחיל עכשיו לבחון כיצד ייראו תכניות אלו.

המחלק לטכנולוגיה ב״רשות היזמות של לונדון רבתי״ פתח בפעולה בכיוון זה: פרויקט לפיתוח מערכות מתמחות, שישמשו את שרותי הבריאות בעבודה עם פאציינטים ועובדי בריאות. זו התחלה צנועה אך חשובה; היא מסייעת בדחיית הטיעון, שכל ביקורת ביחס לתכניות טכנולוגיות חדשות אינה אלא מהדורה

מודרנית של "הרס מכונות". אין צורך בעמדה אנטי־טכנולוגית כדי להתנגד למסירת בחירתן ועיצובן של טכנולוגיות חדשות לידיהם של חברות גדולות ועובדי מדינה. נוסף להרחבת פעילויות כמו זו של הרשות הלונדונית, עלינו לעקוב אחרי מהלכה של תכנית אלווי כדי לאתר פתחים, שדרכם נוכל להשפיע על החלטות בדבר הצורה שתהיה לטכנולוגיות אלו, כאשר יגיעו לשלב הייצור.

החיים בחברת מכונות חכמות

מאת אלן מויר

אין חולף כמעט יום בלי שאמצעי התקשורת יפתו או יבהילו אותנו בהצגת דימויים על עתידנו הממוחשב. אנו אמורים לחיות בנוחות מפליאה, בחברת מכונות חכמות וצייתניות, שיעדדו את היצירתיות שלנו. או, לחילופין, נהפוך בעצמנו למכונות חסרות־נשמה, מחוברות למשחקי וידיאו מורכבים יותר ויותר, שעה שמכונות של ממש ישתלטו על עולם העבודה.

חזות דו־ערכית זו מבטאת אל־נכון את הבלבול שלי עצמי בענין האינטליגנציה המלאכותית; המונח הוא פרי יצירתם של חוקרי המחשוב עצמם, והוא מסמן את מאמציהם לבנות מכונות בעלות כישורים אנושיים: דיבור, שיקול־דעת, היקש, תבונה. פרויקט האינטליגנציה המלאכותית הנו צעד נוסף בתכנית הרציונליסטית, שנועד לנפץ את טיעוננו לייחודיות האדם – בעקבות קופרניקוס, דרווין ואיינשטיין. אין אנו עוד מרכז היקום או פסגת הבריאה; אין לנו אפילו כישורים שאי־אפשר לבנות דוגמתם לתוך מכונה.

כמטריאליסט תמים אוכל לברך על ההישג וההבטחה הגלומים באותו פרויקט. ברם, הביקורת הסוציאליסטית והפמיניסטית של מדע זה חשפו את הבסיס החד־מיני והמעמדי של האינטליגנציה המלאכותית, ועל כן אסור עלינו לדבוק באותה תמימות.

כמובן, אפשר להתגבר על הבלבול רק בדרך פוליטית; ואחת המטרות של מאמר זה היא לתהות בקול רם מדוע לא התגבשה עד כה גישה סוציאליסטית וייחודית לאינטליגנציה המלאכותית. הפרשנים, אופטימיסטים ופסימיסטים כאחד, מתמקדים באפשרי מבחינה טכנולוגית, ודנים בהשלכות החברתיות מנקודת ראות ליברלית. כמעט ואין נתקלים בניתוח ביקורתי של החברה, שבה יוצרים את כל הטכנולוגיה הזאת. אבל האינטרסים הצבאיים והתעשייתיים הם המובילים במאמצי המחקר הגדולים, שנעשים עכשיו בארצות המתועשות. זאת ועוד: בבריטניה ובארה"ב יוצאים מאמצים אלה לדרך בימי כהונתן של ממשלות ריאקציוניות ותוקפניות ביותר.

יתרה מזו, אין אנו דנים רק בעוד טכנולוגיה כלשהי, תוך נסיון לחזות את התועלת שבה. זאת טכנולוגיה הטוענת שהיא מאירה את הטבע האנושי. מימיה הראשונים של האינטליגנציה המלאכותית הפך עיבוד המידע למודל התיאורטי השליט בפסיכולוגיה הקוגניטיבית. וכן דנו במשמעותן ובסבירות יישומן של תכניות האינטליגנציה המלאכותית מנקודות ראות פילוסופיות שונות.

העובדה שהדיון מתעלם בעקביות מן הבעיות החברתיות הכרוכות בטכנולוגיה זו מצננת את התלהבותי ממנה. כאשר מתייחסים לבני־האדם כאל פרטים מבודדים, מדלגים לגמרי על העובדה שהצבא והתעשיה הם בעלי החסות העיקריים על פיתוח האינטליגנציה המלאכותית. במקרה זה יש בוודאי הצדקה לטענתם השגרתית של בעלי השקפות רדיקליות על קיומו של קשר בין פילוסופיה לפוליטיקה.

לאחרונה דובר בחוגים העוסקים באינטליגנציה מלאכותית על אפשרות של "דה־הומניזציה", משום שאנו מקיפים את עצמנו במכונות אינטליגנ־טיות יותר מאיתנו. אך דיונים כאלה מתייחסים לטבע האנושי כנתון קבוע ואינם מתחשבים במבנה החברתי של מאפיינים אנושיים. הם פוסחים גם על שאלות הבעלות והשליטה, ולכן הם ממירים סיבות אמיתיות לחרדה בפחד בפני מכונות כשלעצמן. ברם, מכונה העולה עלינו ביכולת החשיבה, מדוע תבהיל אותנו יותר מכף־חפירה מכאנית העולה עלינו ביכולת החפירה? לכולנו ניתנו ידיים ומוח - רק החלוקה המעמדית מתירה לנו להשאיר את הידיים למעמד נחות.

אין אני מכחיש, שיש כאן שאלות מסקרנות על הדימוי העצמי של האדם, שעשוי להשתנות בעקבות יחסים חדשים בינו לבין מערכות תקשורת וייצור. אף על פי כן, הבעיות המציפות אותנו כרגע נוגעות ליחסים מוכרים בהחלט בין בני־אדם. אפילו בעתיד משוער כלשהו, כאשר יחליפו או ישלימו את כל הכישורים האנושיים על־ידי חיקויים מיכאניים - גם אז תישאר השאלה המכרעת, מי שולט באותן המכונות? או, לחילופין, אילו יכלו המכונות להפוך לאוטונומיות: מה היחסים בין בני־האדם לבין מעשי ידיהם?

התאור הבא של רובוט גריאטרי עתידי מאפשר הצצה לחזון העגום של יישום האינטליגנציה המלאכותית, שמחזיקים בו חסידיה עכשיו: "סגולתו הראשית של הרובוט הגריאטרי היא שהוא מקשיב. "ספר לי עוד הפעם", הוא אומר, "באיזו צורה נהדרת/מגעילה ילדיך מתייחסים אליך. ספר לי עוד פעם את הסיפור המרתק על ההפיכה ב-63. ספר לי עוד פעם..." והוא מתכוון למה שהוא אומר". (אדוארד פייגנבאום ופמלה מקורדאק, הדור החמישי, הוצאת פאן, 1984).

אפשר להביא מן "הדור החמישי" ציטטות מסמרות־שיער עד אין קץ, אך אסור לעבור עליו לסדר היום. מפחיד עד כמה תואמת תמונת העולם של המחברים האמריקניים את התאצ'ריזם. בזירה הבינלאומית, זו מלחמה (עם היפנים). הכל חייבם להתייצב יחדיו, למען הטוב והרע בחברה אמריקנית מלוכדת: שאם לא כן, צפוי "הקץ, הקץ העלוב של המאה האמריקנית."

פייגנבאום ומקורדאק מאמצים לעצמם מעין פוזה אנטי-פילוסופית, בכותבם על "ויכוחים קטנים, עקרים... המתרכזים בשאלה, אם אכן ניתן לומר שמכונה חושבת"; מהטון המלווה את כל הספר נראה שלמעשה זו התקפה זעיר-בורגנית על האינטלקטואלים מהדור הישן, האמורים לשמש מחסום לקידמה. ואכן, ישנה נטיה בין חסידי האינטליגנ־ציה המלאכותית להחליף את המילה "אינטליגנציה" ב"פקחות", המוצגת בתור מין אינטליגנציה פרגמטית. הבעיה היא שיש להתקדם מהר במשימה הטכנו־לוגית. אך מי יעשה זאת, ובשביל מי?

בצדק משווים את עיבוד המידע, שטכנולוגיית המחשב מאדירה אותו, להמצאת הדפוס ולהפצת הקריאה והכתיבה בקרב ההמונים. עוצמת התמורה החברתית הגלומה בתמורה החדשה אינה נופלת מזו שהתחוללה בעקבות האירועים ההם. ואף על פי כן, האם אנו מסוגלים להאמין, שטובות־הנאה כלשהן, שתחולקנה לכל בחברתנו המפולגת, יהיו יותר מפירורים הנושרים משולחנה של אליטה חדשה?

אין אני בא לשפוט את חוקרי האינ־טליגנציה המלאכותית שיפוט מוסרי. כמעט כל שקראתי בנושא, אפילו "הדור החמישי", מביע דאגה להיבט החברתי. אולם יש להעלות את הדיון למישור הפוליטי, שכן הקפיטליזם - וגרוע מזה, גרסתו נוסח תאצ'ר - הוא ששואף ליטול מכולנו את צלם האנוש. אי־השוויון המתרחב בתחום זה אינו בבחינת קמטים זמניים, שניתן "לגהץ" אותם בשלב מאוחר יותר. אי־השוויון הוא חולי קבוע בחברה שסועה זו, והוא מזהם את הכל.

dissent

מיכאל הרינגטון

"חיסול סטטיסטי" של העוני

"ובכן, עובדות אני רוצה. תלמדו את הבנים והבנות רק עובדות. בחיים יש צורך בעובדות בלבד. אל תשתלו בהם דבר מלבד עובדות, ותעקרו כל דבר אחר מן השורש... תומס גרדגרינד, אדוני, איש המציאות."

כך פתח צ'ארלס דיקנס את ספרו "זמנים קשים". תומס גרדגרינד הוא קריקטורה, אכזרית ומעוותת, של אחד מחסידי ג'רמי בנטהם, הוגה התורה האוטיליטרית. דיקנס עצמו, שהוא אחד הגדולים בין סופרי העוני בכל הזמנים, היה ליבראל לא קיצוני, וכפי שמתברר מסיום סיפורו המרגש על "שנות הארבעים הרעבות", "הימנון לחג המולד", הוא קיווה שבני־האדם הטובים וההגונים יתעוררו בסופו של דבר ויכירו באחרויותם. אכן, הוכח שהעוצמה קשוחת-לב הרבה יותר משחשב, והתמורות באות יותר כתוצאה מקונפליקט מאשר הודות להגינות שניעורה באיחור בלב עשירים; אך במאות הדמויות שבספריו הוא נתן תיאור חי של העניים ושל מעניהם.

במקום אחר ב"זמנים קשים" מופיע תיאור בלתי־נשכח זה של חדר עבודתו של גרדגרינד, מלא ודחוס ב"ספרים כחולים" של סטטיסטיקה ממשלתית:

בדירה קסומה זו, נרשמו השאלות המסובכות ביותר בטורים סדורים, סוכמו בסיכומים ויושבו סופית - אילו אפשר היה רק להביא זאת לידיעת הנוגעים בדבר. באילו במצפה כוכבים ללא חלונות, שבו האסטרונום מארגן את היקום זרוע־הכוכבים באמצעות העט, הדיו והנייר בלבד, כן האדון גרדגרינד במצפה שלו (ויש כה רבים כדוגמתו) לא היה לו כל צורך להעיף מבט בהמוני בני-האדם הרוחשים סביבו; הוא מסוגל להסדיר את גורל כולם על גבי לוח, ולמחוק את כל דמעותיהם בספוגית קטנה ומלוכלכת אחת.

★

בינואר 1984 סירב "כוח המשימה לסיוע במזון" של הנשיא רייגן להכיר בראיות המוחשיות, שהרעב בארה"ב מתפשט. בשלהי 1983 סייר סנטור אדוארד קנדי בסן־פרנסיסקו, במיני־אפוליס, בדטרויט, בפיטסבורג ובקנטאקי המזרחית; הוא שוחח עם אנשים שעמדו בתור לבתי־תמחוי ומצא שרבים מהם היו עניים חדשים: בני משפחות תקינות, לא נוודים או אימהות שחיות על סעד.

קנדי גם אסף נתונים. בקנטאקי גדלו תכניות הסיוע במזון בין 75 ל-400 אחוזים; במיניאפוליס-סט. פול ב-150%

מתוך dissent, מוצא לאור על-ידי המוסד לחשיבה חברתית בלתי-תלויה, ניו-יורק, אביב 1984, כרך 31, מס. 21 (העורכים: אירווינג האו ומיכאל וואלצר).

פרופסור מיכאל הרינגטון הוא מנהיג מפלגה סוציאליסטית בארה"ב ומחשובי ההוגים הסוציאליסטיים בימינו, מחבר הספרים "סוציאליזם", "המהפכה שבאקראי" (שהופיע בעברית) ועוד. אנו מפרסמים כאן רק את אותם הקטעים של המאמר שיש להם משמעות מעבר לרקע האמריקני הספציפי.

– 400%; בסן־פרנסיסקו 200–400%; בפיטסבורג ובדטרויט 300–400%. אולם הוועדה של רייגן מצאה שדיווחים אלה הם בבחינת ״אנקדוטות״. אכן, היא הסתמכה על סטטיסטיקת גרדגרינד חדשה, כדי לטעון שהגזימו בתיאור בעיית הרעב. כפי שנראה, סטטיסטיקה זו מפחיתה באורח שיטתי מאומדן מספר העניים. אין דבר. חישוביו של המחשב שתוכנת בהנחות יסוד ריאקציוניות התקבלו כאמינים יותר מכל הראיות שאסף קנדי, ואפילו אמינים מעדותו של מנהלה השמרני של לשכת התקציב בקונגרס.

ובכן, אין זה רק ענין של הגנה על העניים בפני הגרדגרינדים החדשים. לדרך שבה מוגדר העוני יש גם השלכות כבדות־משקל על המדיניות.

בינתיים זכינו למספר ״נצחונות״ סטטיסטיים על מפגעים חברתיים, שלא שינו דבר וחצי דבר במציאות הקיימת. תעסוקה מלאה, למשל, מוגדרת עכשיו על־ידי שיעור מסויים של אבטלה – שעור אבטלה של ״תעסוקה מלאה״. בראשית שנות ה־60 נקבע שיעור זה ל־3%, ושיעור הביניים של ממשל קנדי נקבע ל־4%. כעבור זמן מה הועלתה רמת האבטלה ״המתקבלת על הדעת״ באופן רשמי ולעתים מזומנות. המומחים היו לפחות די הגונים כדי לשנות את מה שקרו לפני כן כ״תעסוקה מלאה״ ל״תעסוקה גבוהה״, ואחר כך ל״שיעור אבטלה על סף אינפלציה״. למעשה, עד ראשית 1983 העלתה ״מועצת היועצים הכלכליים״ את שיעור האבטלה של ״תעסוקה מלאה״ לשעבר ל־7%. בלי ספק, כך היה קל יותר להגיע ל״תעסוקה מלאה״ – הגם שזו הותירה שמונה מיליון בני־אדם ללא עבודה.

אולם המניפולציה הפוליטית של המספרים בולטת ביותר בנושא העוני. הסיבה היא פשוטה. הגדרות ממשלתיות רשמיות בתחום זה קובעות מי זכאי ליהנות תבניות סיוע. שינוי בכמה עשיריות האחוז אצל מקבלי הסיוע יכול להתבטא בהפחתת מיליונים רבים מהוצאות הממשלה הפדרלית בסעיף זה. בשנות ה־60, כאשר הניחו שצמיחה כלכלית בלתי־פוסקת תכניס באורח אוטומטי סכומי עתק לקופת וואשינגטון, זה לא היה נראה חשוב כל־כך. אולם בשנות ה־70 וה־80, בעת שהאומה היטלטלה בסחרחרת כלכלית, הפך הנצחון הסטטיסטי של הרשות על העוני לדרך המאפשרת לה לקצץ הוצאות ממשיות. (---)

עוני ופער

הבה, נבהיר כמה מושגי יסוד: עוני ואי־שוויון אינם זהים, אם כי יש קשר ברור ביניהם. אני מדגיש נקודה זו, שכן היא מכרעת כאשר עוסקים באחד הטיעונים השמרניים נגד עצם הרעיון של מאמץ לביעור העוני. העניים הם יציר סטטיסטי מלאכותי, אמרו אנשים כמו בארי גולדווטר בשנות ה־60 – ועל כן ביטול העוני אינו אפשרי מבחינה מתימטית. לעולם יתקיים אי־שוויון, אמר הסנטור; תמיד יהיו אנשים בתחתית הסולם. והואיל ואי־אפשר לבטל את החמישית התחתונה, יימצאו תמיד עניים, הגם שרמת חייהם תעלה ותלך.

כל זה פשוט אינו נכון. החמישית התחתונה קיימת בשוודיה, אך מצבה טוב בהרבה, הן באופן מוחלט והן באופן יחסי, מזה של החמישית התחתונה בארה״ב. אומדן של ״הארגון לשיתוף פעולה ולפיתוח בכלכלי״ משנות ה־70 מצא, שעל פי קנה־מידה זהים, 13% מן האמריקנים ו־3.5% מן השוודים חיים מתחת לקו העוני. המוות הוא עובדה סופית למדי. ובכן, ב־1975 היו סיכוייו של תינוק שוודי להגיע לסוף שנת חייו הראשונה טובים בהרבה מאלה של תינוק אמריקני (8.6 מקרי מוות על 1000 לידות בשוודיה, 16.1 בארה״ב). ושיעור תמותת התינוקות אצל השחורים בארה״ב גבוה פי שלוש מן השיעור הכולל של שוודיה (24.9 לעומת 8.6 לאלף לידות). ברור שאחת הסיבות להבדל הוא בטיפול רפואי טוב יותר שניתן בשוודיה למי שנמצא בתחתית סולם ההכנסה. יש, אם כן, הבדלים אוביקטיביים, כמו המוות, בין החמישיות התחתונות במקומות שונים.

יש גם הבדלים יחסיים. בארה"ב, הכנסתה הכוללת של החמישית העליונה היא קצת יותר מפי שמונה מהכנסת החמישית התחתונה; ביפן, שבוודאי אינה ארץ שוויונית, ההבדל הוא חמישה לאחד. ואם כן, העניים האמריקניים "שווים פחות" מהעניים היפניים. אכן, ארה"ב מפגרת עתה אחרי עשר אומות מפותחות אחרות במונחים של העושר לנפש. מסתבר, שהחמישית התחתונה בארץ זו מקבלת אחוז נמוך יותר מעוגה כלכלית קטנה יותר מן החמישית התחתונה במדינות הרווחה האירופיות.

נוכל לתאר לעצמנו חברה שאין בה עוני ויש בה אי־שוויון ניכר. נניח שלחמישית התחתונה בארה"ב היתה הכנסה של 30,000 דולאר, שמספיקים כדי להבטיח את צרכיהם הבסיסיים – אלא שעדיין היתה קיימת שכבה זעירה של מיליארדרים. זה אפשר מבחינה מתימטית. ולכן נסיונו של גולדווטר לתת תוקף סטטיסטי לטיעון של כתבי הקודש האהוב כל־כך על הימין – שהעניים יהיו תמיד איתנו – נדון לכשלון.

אין אני רוצה להיתפס לטעות ההפוכה. שאין כל קשר בין עוני לאי־שוויון. זו היתה תיזה מרכזית במאמץ ביעור העוני של לינדון ג'ונסון. הצמיחה היתה אמורה ליצור עודפים אדירים בקופה הפדרלית, שהיו צריכים להוציאם כדי למנוע דפלציה במשק. לכן האמינה החשיבה הרשמית של שנות ה–60, שניתן לבטל את העוני ללא כל חלוקה מחודשת של ההכנסה. אולם עובדה פוליטית היא, שכל מאמץ רציני לחסל את העוני תוך פרק זמן קצר חייב להתבסס על חלוקה מחדש של ההכנסה – במיוחד בשנות ה–80, אחרי שנמוגה אשליית הצמיחה האין־סופית. המשאבים אינם בלתי–מוגבלים. אם כל הנמצאים בתחתית יועלו לרמה מינימלית של חיי כבוד, הרי אלה הנמצאים בפסגה יכולים, וחייבים, לשלם. אם כן, הגם עוני אינו זהה לאי־שוויון, יש קשר משמעותי ביניהם. (---)

הגדרה הולמת של העוני חייבת להיות מוחלטת כמו המוות ויחסית כמו רמת החיים המשתנה. שנים על גבי שנים מספרים לנו שענייי ארה"ב בימינו חיים טוב יותר מבניהם של בתי המלוכה בימי הביניים, או מהקבצנים ההודיים עכשיו. אבל ענייי ארה"ב אינם חיים לא בימי הביניים ולא בהודו. פיטר טאונסאנד, בספרו "העוני בממלכה המאוחדת", הביא עובדה זו בחשבון, וסבורני שהגדרתו את העוני מייצגת את הניתוח החכם והריאליסטי ביותר העומד לרשותנו. בפשטות שעלולה להטעות תחילה, הוא כותב: "עוני... משמע היעדר המשאבים הדרושים להשתתפות בפעילויות, במנהגים ובהרכבי סל המזון המקובלים בדרך כלל בחברה." דוגמה מעניינת: לתה אין ערך מזוני, אך בארצות מסויימות הוא מהווה בוודאי "צורך חיוני". האם פירוש הדבר שחזרנו לבארי גולדווטר, מפני שהגדרנו את העוני כך, שהוא שווה לחמישית התחתונה, או לעשירון התחתון? האם כל המהומה על "העניים" היא רק דרך לומר שלחלק מהאנשים יש יותר ולאחרים יש פחות? בהחלט לא.

טאונסאנד, איש השמאל, צפה מראש את הטיעון השמרני המרכזי נגד הגדרת העוני, שהימין מעלה אותו היום. טוענים שקווי העוני הרשמיים, המוגדרים במונחים של הכנסה כספית, מתעלמים ממקורות הכנסה אחרים של העניים־כביכול – בעיקר תלושי מזון, סובסידיות לדיור וטיפול רפואי. אבל טאונסאנד – והסוציולוגים האמריקניים ס.מ.מילר ופמלה רוביי – הדגישו זמן רב לפני "התגלית" השמרנית, שהעוני יוגדר במונחים של כל תחומי החיים העיקריים, כולל אותם המצרכים והשרותים המפורסמים הניתנים במישרין. ולכן, כאשר טאונסאנד מחשב את הכנסתם של העניים (בשלהי שנות ה–70), הוא כולל בה הכנסה במזומנים, נכסי הון, טובות־הנאה שהם מקבלים בתור מועסקים, מצרכים ושרותים ציבוריים, ואפילו מצרכים ושרותים ממקורות פרטיים (מתנות, ערכם של שרותי סיוע אישיים).

הסיבה להדגשה זו של כל מקורות ההכנסה אצל טאונסאנד, וכן אצל מילר ורוביי, היא הפוכה לזו של השמרנים: שלושתם מראים שהעניים הם עניים גם בסעיפים אלה – שלא ההכנסה הכספית

בלבד חסרה להם, אלא שרותים משפטיים, מוסדות ציבור (פארקים, ספריות ציבוריות וכו'), כבוד אנושי בסיסי ועוד ועוד.

תחשיב מתוחכם זה הוליך את טאונסאנד לתגלית חשובה מאד. אם מבינים את מושג ה"קיפוח" במונחים של חיי היום־יום הרגילים – חופשות, ארוחות במסעדה, מסיבות יום הולדת לילדים – סקר קפדני של אוכלוסיית הממלכה המאוחדת חושף פער עמוק בחברה. טאונסאנד כותב, שהעדות העולה מן השאלון שלו מצביעה על קיומו של "סף־קיפוח ... ז"א, נקודה במורד סולם ההכנסה, שבה הקיפוח עולה מהר יותר משיורדת ההכנסה." מעל לנקודה זו, מסוגלים פרטים ומשפחות לקחת חלק סביר בפעילויות הרגילות של החברה; אך על "סף הקיפוח" גורמת ירידה כמותית בכסף (תופעה אוביקטיבית, שניתנת למדידה) לירידה איכותית בהשתתפות החברתית (מושג מדוייק פחות).

מחקרה החדש יותר של גרטרוד הימלפרב על מושג העוני במאה ה־19 (שהוא מרתק מבחינות אחרות) מגמד את עבודתו החשובה של טאונסאנד. היא מציגה את הגדרת העוני שלו, כאילו התבססה בעיקר על "המחסור בארוחות בוקר חמות, במסיבות יום הולדת, ובהרגל לאכול במסעדות". אך האמת היא, שהוא השתמש באנדיקטורים אלה, הלקוחים מחיי היום־יום, רק כאיורים לניגוד בין שני סוגים בסיסיים של אורח חיים חברתי - זה של העניים, וזה של כל השאר (דוגמאות אלו הובאו במסגרת מחקר מחמיר מאוד בניתוח סטטיסטי). הנשמה, הרוח, עצם שגרת העוני, אומר טאונסאנד, תוחמים עולם שלם משלהם.

חייבים להדגיש כאן, שהעוני אינו מתמצה ברמת הכנסה, אלא הוא מצב אנושי. ראיה זו של העוני אינה רעיון פילוסופי עמום. היא מתארת מציאות המתגלה בשאלוני סקר ואפילו בתדירות היחסית של מחלות נפש בקרב המעמדות השונים. אם מאמצים הגדרה רחבה זו, על השלכותיה, העוני הופך להיות עיקש עוד יותר.

קו העוני בארה"ב

להלן סיפור בלשי־סטטיסטי, שחוששני כי לא יירתק מיד את כל הקוראים. חשוב, איפוא, להדגיש, שאנו עוסקים בנושא העומד בזכות עצמו: כיצד מוצא הכסף המיועד לעניים. שתי עובדות בחברה האמריקנית מזדקרות לעין כמו מערומי המלך בסיפורו של אנדרסן. ראשית: בין העניים והלא־עניים, מי זוכה בנתח גדול יותר מן ההוצאה לרווחה? תשובה: הלא־עניים. שנית: מקרב העניים עצמם, מי מקבל הכי הרבה מוואשינגטון? תשובה: לא מקרי הסעד, אלא הקשישים.

אחד מאמצעי ההגנה האידיאולוגיים העיקריים של קשיחות הלב שלנו הוא הסטריאוטיפ המנוגד לעובדות אלה: שארה"ב מקדישה את חלק הארי של ההוצאות לבטחון סוציאלי לעניים העצלים, שבכלל אינם רוצים לעמוד ברשות עצמם זהו זיוף מוחלט, כפי שנראה להלן כאשר נעסוק בתגלית השמרנית המדהימה ביותר של שנות ה־70: כאילו שהעוני נעלם ואיש לא שם לב לכך.

התיזה המרכזית בגילוי זה פשוטה למדי. הגדרת העוני הרשמית מונה רק את ההכנסה הכספית. היא אינה כוללת את הערך הכספי של הכנסה מסוג אחר: תלושי המזון, סובסידיות לדיור ובעיקר טיפול רפואי. ולכן, טוענים, אומדן היקף העוני בארה"ב נוקט באורח שיטתי בלשון הגזמה. אם מחשבים גם את ערכה של הכנסה זו ומצרפים אותו להכנסה הכספית, מצטמצם העוני באורח דרסטי. אותו נצחון סטטיסטי תלוי לחלוטין בקנה המידה המשמש לתרגום המצרכים המסובסדים והשרותים הציבוריים לסכום תואם במזומנים.

ניסוח מוקדם של תורה זו הופיע ב־1974, במאמר של אדגר ק. בראונינג, ב"פאבליק אינטרסט" ("האינטרס הציבורי") – כתב־עת של מי שמפתחים טיעונים מתוחכמים כדי להצדיק את זניחת העניים. על יסוד הטיעון שהעניים זוכים לטובות־הנאה, שאין מונים אותן בחישוב ההכנסה, סיכם בראונינג ש"מבחינה סטטיסטית אין היום למעשה

עוני בארה"ב, ולא היה כבר שנים אחדות". ב-1976 אימצה לעצמה "מועצת היועצים הכלכליים" של ג'רלד פורד את הנושא באותו ניסוח עצמו.

כך קרה שתיאוריה מפוקפקת זו החלה להופיע באמצעי התקשורת כתיאור של מציאות. לאחר מכן, ב-1977, עלתה לשכת התקציב של הקונגרס, בראשותה של ליבראל מוצהר, אליס ריבלין, על אותו הגל: על-ידי חישוב "הערך במחירי השוק" של מצרכים ושרותים צמצמה הלשכה את אוכלוסיית העניים ב-47%. שנה לאחר מכן פרסם מרטין אנדרסון מ"מכון הובר" (מאוחר יותר יועץ של הנשיא רייגן) ספר על אי-העוני החדש. בספר זה, "הכלכלה הפוליטית של רפורמת הרווחה בארה"ב", הוא כותב:

> ה"מלחמה בעוני", שהתחילה ב-1964, הסתיימה בנצחון. צמיחת מקומות העבודה וההכנסה במשק הפרטי, יחד עם גידול גואה ופורץ בהוצאה הממשלתית לרווחה ולתשלומי העברה, חיסלו למעשה את העוני בארה"ב.

כל ההגדרות החדשות הללו ביטאו עמדות פוליטיות שונות ומורכבות. היו שטענו, כי ההערכות-מחדש נחוצות כדי להראות, שתכניות ליבראליות אכן הצליחו. אחרים היו סתם שמרנים רגילים. מגמה שמרנית אחרת בחרה בכיוון ההפוך: דווקא מאמצי הממשלה הפדרלית, הם שחסמו את חיסול העוני. אך כולם - ליברלים, שמרנים אופטימי-סטים ושמרנים פסימיסטים - הצביעו לאותו כיוון: לא עוד כסף לביעור העוני.

עם זאת, בשולי התהליך זכינו לכמה הודאות מעניינות. לשכת התקציב של הקונגרס, למשל, גילתה שכתוצאה רגילה מחיי הכלכלה האמריקניים נשארים 25% מהאוכלוסיה עניים. והיא הוסיפה, כי הסיבה היחידה שאחוז מחריד זה אינו מהווה איום על החברה היא, שתשלומי ההעברה הממשלתיים מחסלים בערך 80% מהעוני הזה.

אם כן, עד לשנות ה-80 המוקדמות הפך החיסול הסטטיסטי של העוני בארה"ב כבר ל"תעשיית בית" אקדמית.

בשלהי 1983 העיד דוד סטוקמן מטעם הממשל, כי למרות הרושם שהעוני התרחב התרחבות עצומה, מספר העניים נמצא למעשה בירידה, והוא יוסיף להצטמצם בעתיד. מה הפלא, אם כן, שכותבי מאמרים ראשיים ברחבי המדינה התחילו מתייחסים לתיאוריות מפוקפקות כאל הרצאת עובדות. הם יכלו, כמובן, לערוך סיור בברונקס הדרומית, בניו-יורק, כפי שעושה כמעט כל מועמד לנשיאות - ואז היו אולי השטחים העצומים של בתים מתפוררים וגרוטאות נרקבות והמוני המובטלים הסובבים בהם מעוררים ספק אם הכל כל-כך בשורה. אלא שרובם נרתעו ממאמץ כזה. (---)

מדוע הוקדשה תשומת לב כה רבה לתיעוד ההגזמה באומדן העניים - וכה מעט לבחינת האומדן הנמוך מדי? (---)

ידוע היטב שיש בארה"ב משפחות רבות שאינן רשומות, ובאותה מידה ידוע היטב שרובן עניות. זו הסיבה שה-Sweatshor (בית המלאכה הנצלני) זכה לתחיה מרשימה בארה"ב. אומדנים שונים של האוכלוסיה הבלתי-רשומה נעים בין 5-10 מיליון בני-אדם. בהנחה ששמונים אחוז מביניהם עניים - הרי יתכן שיש לנו 4-8 מיליוני עניים, שמעולם לא זכו אפילו לכבוד הדרוש כדי להיות נתון סטטיסטי. (---)

יש גם מציאות חברתית המצביעה בכיוון נוסף. לארה"ב יש "כלכלה שחורה" גדולה, המגלגלת מיליארדי דולארים של הכנסה לא-מדווחת. אחד ממגזרי הכלכלה הזאת אין לו כל נגיעה לעניים: בעלי המקצוע המספקים שרותים בלי קבלות. במגזר אחר ישנם עניים במונחים של הכנסה מדווחת, אך לא בהכנסה ריאלית: עולם הפשע והסמים. אך הבדלים מעמדיים תקפים אפילו בעולם התחתון: מפירי החוק המצליחים ביותר הם לרוב לבנים ובעלי השכלה גבוהה מזו של הפושעים הזעירים. אלה האחרונים גם מבלים פרקי-זמן ממושכים הרבה יותר באחד ממוסדותיו המרכזיים של העוני האמריקני - במערכת בתי הסוהר.

גם אם ניקח בחשבון, שקיימת כנראה כמות מסויימת של הכנסה לא

מדווחת, המקזזת את דלותם של עניים בעולם התחתון, עולה מספרם הפוטנציאלי של העובדים הלא-רשומים, וסוגים אחרים של עניים "נעלמים", על כלל המוגדרים עתה רשמית כעניים. אנו מדברים על מנין חסר, שיתכן והוא מסתכם ב-30 מיליון יצורי-אנוש אומללים למדי. אפילו אם נקבל את התיאוריות השמרניות הקיצוניות ביותר, סביר להניח שיש הרבה יותר אמריקנים עניים, משאנו מודים בהם רשמית.

כיצד מתחלקים תשלומי העברה

הבה ונתבונן עתה בחישובים של השמרנים על ערכם הכספי של מצרכים מסובסדים ושרותים ציבוריים.

שמרני הסטטיסטיקה מערבבים בחישוביהם מין בשאינו מינו. מצד אחד הם ממשיכים להשתמש בהגדרת העוני לפי רמת ההכנסה הכספית; מצד שני הם משנים אותה שינוי רדיקלי. ננסה לבחון מקרה אנלוגי. נניח שממשלת ארה"ב תודיע לפתע, שהיא עומדת להטיל מס על הערך הכספי של השימוש בבתי־ספר ציבוריים, כולל מכללות ואוניברסיטאות, והסכום יצורף, לצורך השומה, להכנסתם של כל מי שיש להם ילדים. כן ייכלל ערך הביטוח הרפואי של כל המועסקים בהכנסה החייבת מס, וכמוהו כל טובות ההנאה העיסקיות, כגון ארוחות והסעות. לא קשה לדמות את שאגת הזעם שתישמע. יטענו, בין היתר, כי שיעורי המס שנחשבו במונחים של הכנסה כספית, ושרמתם נקבעה בהתאם לכך, מיושמים עתה על הכנסה שאינה כספית. אבל זה בדיוק מה ששוחרי הרוויזיה הסטטיסטית עושים ביחס לעניים. שכן כאשר מתאימים את קו העוני, או אם מחשבים טובות־הנאה מסויימות כדי לקבוע את הזכאות לתשלומי רווחה כלשהם, אין זה כלל ענין תיאורטי. קובעים כמה כסף פנוי יהיה ברשות בני־האדם – בדיוק כפי שעושים ביחס למס הכנסה.

אם כן, בשני תחומים משמעותיים קיימות ראיות למנין-חסר של העניים: בשאלה הטכנית כיצד קובעים את קו העוני, ובאוכלוסיה העצומה של עניים בלתי-רשומים, שמעולם לא מנו אותם. כתוצאה מכך, מספר העניים גדול מהסטטיסטיקה הרשמית, אפילו אילו צדקו יורשיו של האדון גרדגרינד בחישוביהם. אולם אותם אומדנים אינם מדוייקים. הם חוטאים בהכללה יתרה, וזאת בשל עובדה שאין מרבים להזכירה: בהתחשב במשקלם המספרי בכלל אוכלוסיית העניים, הקשישים שביניהם מקבלים חלק גדול יותר מטובות-ההנאה. לייחס לכלל אוכלוסיית העניים את אשר ניתן לקשישים אינו נכון.

ועובדה זו בקשר לקשישים אינה אלא היבט משני של אמת מקיפה יותר: מדינת הרווחה האמריקנית תומכת בעיקר באנשים מעל גיל 65, שרובם אינם ולא היו עניים כבר במשך זמן רב. כמובן, אין אני אומר זאת כדי להציע את ביטול טובות-ההנאה הניתנות לקשישים. אולם אני רוצה להצביע על הבעיות המיוחדות מאד המתלוות לשיערוך אותן טובות-הנאה – מעל לכל לקביעת הערך הכספי של אשפוז גריאטרי ו/או טיפול רפואי טרמינלי; ספק רב אם ניתן ליישם את כל אלה על העניים בקבוצה כוללת.

שיטת הערך-במחירי-השוק אומדת את ערכה הדולארי של טובת-הנאה במונחים של מחירה בשוק הפרטי. גישה זו מצמצמת את מספר העניים צמצום מקסימלי. היא חביבה על השמרנים, וגם לשכת התקציב של הקונגרס השתמשה בה. כאשר השמרנים משתמשים בה, נחשפת מידה ניכרת של אירוניה: המבקרים הבלתי-מתפשרים של הבזבוז במנגנון הממשלתי מניחים, שכל המצרכים והשרותים הללו מסופקים לעניים ביעילות של מאה אחוזים, וכי המגזר הציבורי יעיל ומוצלח בדיוק כמו המגזר הפרטי. הנחות אלו, הנוחות כל־כך לטיעון נגד הוצאות נוספות למען העניים, נשכחות במהרה, שעה שעוסקים בתחומים אחרים של המדיניות החברתית. (---)

יתר על כן, מרבית האומדנים הממעיטים במספר העניים נובעים מכך שמסתכלים בטובות-ההנאה של קבוצה

אחת – אותם 15% מעל גיל 65 – ומייחסים אותן לאחר מכן לכלל אוכלוסיית העניים.

בהתאם למסמכי מפקד האוכלוסין לא עלה כוח הקניה הריאלי של תשלומי ההעברה הציבוריים ("רווחה") בשנים שבין 1975 ל־1980. הוא אף הצטמק. לכאורה, תחום אחד יוצא מן הכלל: הממשל הפדרלי הגדיל את הוצאותיו לטיפול רפואי מ־28 מיליארד דולאר ב־1975 ל־58.545 מיליארד דולאר ב־1980. אלא שעליה זו היתה במידה ניכרת מדומה, שכן היא מייצגת בראש וראשונה אינפלציה של כ־75% בעלות הטיפול הרפואי, ולא את הרחבת שרותי הבריאות.

כשני שלישים מטובות־ההנאה במצרכים ושרותים ציבוריים, שהיוו גורם כה מכריע בנצחון הסטטיסטי על העוני, מתחלקים באמצועת "מדיקאייד" (שרות רפואי). והנה, אם מתבוננים בענין קצת יותר מקרוב מתברר, שכ־46% מכל כספי מדיקאייד מושקעים בבתי חולים סיעו־דיים ובצורות אחרות של טיפול מוסדי. כדי להיות זכאים לטיפול במסגרות אלה, חייבים הקשישים, העוורים והנכים לוותר על זכותם לתשלומי ביטוח סוציאלי או לתוספת הכנסה מביטוח סוציאלי. בקיצור, הנתח הגדול ביותר של "הכנסה" משרות ציבורי הולך לאנשים הקרובים למותם, או שלחלוטין אינם מסוגלים לדאוג לעצמם ואין להם כל הכנסה כספית. אם לזאת תיקרא התקדמות ברווחה, כפי שקובעים השמרנים ולשכת התקציב של הקונגרס, הרי זו שאלה שצריכה להישאר לפחות פתוחה.

לסיכום, חלק ניכר מצמצום העוני באמצעות חישוב ערכן הכספי של טובות־הנאה ממצרכים ושרותים הוא תוצאה של מסך עשן ומשחקי מראות סטטיסטיים. יתרה מזו, אפילו הביקורת שביקרתי כאן את החישובים החמקמקים ממעיטה במידת־מה את מימדי העוני. כמעט כל המספרים שהשתמשתי בהם מתייחסים לשלהי שנות ה־70 ול־1980. יש לכך משמעות רבה, שכן בין **1981** ל־1983 התרחב העוני – בעיקר בקרב השכירים, וכן גם בקרב אותם קשישים עניים, שבסיס הקצבה שהם יקבלו עד סוף ימיהם נפגע מן ההפסד ה"חד־פעמי" של אי־הצמדת תשלומי הביטוח הסוציאלי שלהם.

כמה עניים ישנם באמת? חוקרים הגונים עשויים לחלוק זה על זה בכנות, אך הנימוקים שהוצגו בשנים האחרונות כדי להוכיח את הירידה הגדולה במספר העניים, פשוט, אינם משכנעים. לי נראה, שבין 40 ל־50 מיליון אמריקנים חיים חיי עוני. ואם מותר לי להסיר את המסכה הסטטיסטית החונקת, ולדבר בקול אנוש, הרי מספר זה הוא שערוריה חד־משמעית לחלוטין.

SOCIALIST AFFAIRS

סלסו פורטאדו

המשבר בכלכלה העולמית

המשבר בכלכלה העולמית

במודלים המחזוריים הגזורים מהת־פתחות הקפיטליזם נהגו להסביר את מה שמכונה משברים במסגרת ההגיון של מערכות כלכליות לאומיות. **מערכת** כלכלית - ומערכת איננה רק מערך של שווקים - מתבססת על קיומה של מסגרת מוסדית, שמבנה העוצמה הפועל בתוכה מסוגל לפקח על הפעילויות שאנו מכנים אותן ״כלכליות״, ולתאם ביניהן. אך כדי שניהול כזה יניב תוצאות, ההחלטות הכלכליות, האינדיווידואליות והקולקטי־ביות, צריכות להיות קוהרנטיות במידה מסויימת; ואת זאת אפשר להשיג רק בחברה מאורגנת מבחינה פוליטית.

הדגם המסורתי לא שלל את האפשרות שיחסי חוץ מסחריים ופיננ־סיים ימלאו תפקיד חשוב בהעמקת משברים, או אף יגרמו להופעתם. אפשר היה להסביר את הדינמיקה הכרוכה בתהליך באורח אינדוקטיבי, במונחים של הגיון המערכת, על יסוד תהליכים סיבתיים. אולם נוכח המצב הבלתי־יציב בעשור האחרון קיימות שתי אפשרויות: שהניתוח של התנהגות המערכות

מתוך Socialist Affairs, **רבעון האינטרנציונל הסוציאליסטי, מס. 4, 1984.**

הכותב הוא מנהל המחקר במכון למדעי החברה של אוניברסיטת פריז. הוא היה שר התכנון במולדתו, ברזיל ב־1962־63, וזכויותיו הפוליטיות ניטלו ממנו לאחר ההפיכה הצבאית ב־1964. חיבר שורה של ספרים על כלכלת הפיתוח. הוא גם חיבר את עיקרי המצע הכלכלי של מפלגת התנועה הדמוקרטית הברזילאית.

הלאומיות הוכח כלוקה בחסר; או, לחילופין, שהבנתנו את ההגיון השולט במערכות אלו הפכה להיות לוקה בחסר, משום שלא לקחה בחשבון את השפעתן של חוליות החיבור החדשות, ההולכות ומתחשלות בין המערכות הלאומיות.

שכן הולכות ומתרבות ראיות, שהמורכבות הגדלה והולכת ביחסים בין הארצות הקפיטליסטיות המתקדמות ביותר (האינטרנציונליזציה של משקים לאומיים) כבר הולידה עובר של מערכת כלכלית עולמית. אולם התפתחות זו לא הודרכה על־ידי מדיניות כלשהי; והיא אף מנוגדת לכללים שנוסחו בברטון־וודז ב־1944 - כללים שהיו אמורים לווסת את יחסי הכלכלה הבינלאו־מיים בעידן שלאחר המלחמה.

אם כי מנגנון ברטון־וודז היה פורמלית חלק ממערכת האו״ם, הוא הופעל למעשה תחת פיקוחה הצמוד של ממשלת ארה״ב. בשעת כינונו היתה המטרה ליצור תנאים לעידוד הסחר הבינלאומי ולהבטחת היציבות במאזני התשלומים. הונח כמובן מאליו, שארה״ב - הודות להתקדמותה הטכנולוגית האדירה, גודלה היחסי של תעשיית מוצרי ההון שלה ורזרוות הזהב העצומות שצברה - תמשיך להיות ייצואן ההון העיקרי לפרק זמן בלתי־מוגבל. עם זאת, העברות הון היו אמורות להתנהל תחת פיקוח חמור, כדי למנוע חזרה על נסיון השנים שבין שתי המלחמות, כאשר תנועה בלתי־מבוקרת של הון ספקולטיבי גרמה אי־יציבות.

כללי ברטון־וודז התבססו על הרעיון, שיחסי הכלכלה הבינלאומיים

ימשיכו להיות מה שהיו בעבר: יחסים מעשיים בין מערכות כלכליות, שכל אחת מהן עדיין מתרכזת בשוק הבית שלה, והמעניקות לממשלות את היכולת להפעיל תיאום מקרו-כלכלי יעיל. במסגרת זו יושג האיזון החיצוני על־ידי שער חליפין הולם וניהול זהיר של הרזרוות. קיוו להתפשטות הסחר הבינלאומי עקב ביטול הגבלות מכס, אך לא ציפו לשינויים איכותיים כתוצאה מכך. משאבי קרן המטבע הבינלאומית היו אמורים להבטיח לממשלות את האמצעים להתגברות על משברים בנזילות החוץ. הואיל ותנועת ההון תימצא תחת פיקוח, יופיעו קשיים במאזן התשלומים רק כתוצאה מייבוא מופרז ו/או ירידה בלתי־צפויה במחירים או בנפח היחסיים של הייצוא.

נקודת המפתח בגרסה מיוחדת זו של יחסים בינלאומיים היא, שקווי המדיניות לתיקון הפרעות במאזן החיצוני היו אמורים להיקבע ברמה הלאומית, במונחים של יעדים פנימיים. ואכן, היתה תקופה של למעלה ממחצית המאה, שבמהלכה צמח השוק הפנימי של האומות המתועשות העיקריות יותר מהר מסחר החוץ שלהן: בשנים 1950-1900 גדל הסחר העולמי במוצרי תעשיה פחות מהייצור התעשייתי. נוכח לחצים חיצוניים שפגעו ביציבות הפכה היציבות הפנימית, ברמת פעילות קרובה לתעסוקה מלאה, לנורמה של מדיניות כלכלית טובה.

חריגה ממשקים לאומיים

תהליך פתיחתם של המשקים הלאומיים הוליד שינויים משמעותיים במבנה סחר החוץ, שהתחיל להתרחק מצורת החליפין המסורתית של מוצרי תעשיה תמורת חומרי גלם. למעשה גרמה התקדמות הטכנולוגיה לסחף בסוג זה של חליפין. היצע התחליפים הסינתטיים למוצרים טבעיים הלך וגדל, וחלקם של אלה האחרונים בערך המוצר המוגמר ירד. הגל החדש בסחר הבינלאומי עסק בהחלפת מוצרי תעשיה במוצרי תעשי אחרים, תוך הישענות על יתרונות המשקים הגדולים מאד, ומעל לכל, על גיוון ההיצע. סחר החוץ, שקודם לכן שימש בעיקר להגדלת משאביה של ארץ נתונה, הפך גורם ראשי בהאצת ההתקדמות הטכנולוגית.

היה זה בארה"ב שתהליך ההיפתחות כלפי חוץ הוליד שינויים מבניים מרחיקי לכת ביותר. תהליך החריגה של תאגידים מתחומי המשק הלאומי התעצם, והעסקות בין חברות-אם בארה"ב לחברות-בת בחו"ל התחילו להוות נתח גדל והולך מיחסי החוץ הכלכליים.

גורמים רבים הביאו אחרי 1945 להתפשטות מפעלים אל ארצות חוץ, אך אין ספק שבארה"ב התהליך הואץ בגלל עלות ההון הנמוכה יחסית בשוק הכספים הלאומי ובגלל שיעורי רווח גבוהים בחברות ששינו את המבנה שלהן באופן שכזה. הואיל וחברות-הבת ייצרו לעתים קרובות את אותה סדרת מוצרים - בחלקה או בשלמותה - כמו חברת-האם, היה צפוי, שעלות הייצור הנמוכה יותר בחו"ל תביא לזרימת נטו של ייצוא לשוק האמריקני. בצורתו הקלאסית חיזק ייצוא ההון את מאזן התשלומים של הארץ המייצאת באמצעות תשלומי ריבית ודיווידנדות שזרמו אליה. התפשטות המפעלים לארצות חוץ פתחה צוהר שהיה בו כדי להחליש את מאזן התשלומים. כאן מקור השינויים המבניים, שיובילו בשלב מאוחר יותר לגרעון במאזן התשלומים של ארה"ב.

בעקיפין עודדה הממשלה את ההיפתחות כלפי חוץ על־ידי הענקת אשראי לשיקום כלכלות השוק שהוחרבו בשנות המלחמה ועל־ידי תמיכה בפירוק המבנים הקולוניאליים וביטול חומות מכס. אבל החריגה מתחום המשק הלאומי צמחה מתוך התפתחות המפעלים עצמם והוצאה לפועל במונחים של מטרות ההתפתחות הזאת. יש לזכור, שבמפעלים אמריקניים רבים הצטבר כבר קודם לכן נסיון רב בתפעול רשתות מסחריות ופיננסיות במסגרת רב-לאומית. ההתקדמות בטכניקות של העברת מידע

הקלה על ניצול הנסיון הזה בקנה מידה רחב יותר. בדרך זו גרמה החריגה מתחום המשק הלאומי לסחף בעוצמת האיגודים המקצועיים, המדינה ושאר הכוחות המנוגדים ליזמה הפרטית. מכאן נבעו תמורות משמעותיות בהתפתחות הקפיטליזם, שהפכו נקודת מוצא לשינויים מבניים מרחיקי-לכת.

הגבלת השליטה על הכלכלה הלאומית

מה שאירע בשטח הוא, שקטע חשוב במערכת הבנקאות האמריקנית הלך ונעשה "רב-לאומי", במובן של התאמת פעילותו לצרכי המפעלים והחברות שהתפשטו אל מעבר לתחומי המשק האמריקני. חברות, שהיו עסוקות בהתארגנות חדשה בקנה מידה בינלאומי, חיפשו דרך להתחמק מפיקוח השלטונות המונטריים על־ידי החזקת משאבים פיננסיים ומונטריים מחוץ לטריטוריה אמריקנית. ניהול הנזילות הבינלאומית המאסיבית הזאת הפך לעסק רווחי ביותר. כך אפשר היה להעמיד את הפוטנציאל העצום של הבנקים באיסוף ובעיבוד מידע לשרות תהליך ה"טרנס-נציונליזציה" של מפעלים וחברות.

כיצד אפשר היה לקיים את התנאים שנקבעו בברטון-וודז לפיקוח על העברות ההון של בנקים מרכזיים - בעולם של בנקים פרטיים, שלמעשה נעשו בינלאומיים? ובהיעדר פיקוח, כיצד אפשר היה למנוע תנועות הון ספקולטיביות? שאלות אלה, ודומות להן, שיקפו את החרדות שהתעוררו עקב השינויים המבניים בשטח. זמינותה של נזילות בינלאומית משמשת אמצעי פעולה רב-עוצמה, שכן העברת משאבים פיננסיים בין שלוחותיו של אותו הבנק בארצות שונות יכולה, כשלעצמה, לסכן את יציבותו של כל מטבע. יתר על כן, הבנקים הפרושים על מספר ארצות יכולים בעצמם ליצור נזילות על־ידי אספקת קווי אשראי זה לזה - וכך ליישם ברמה בינלאומית את האימרה הישנה ש"הלוואה יוצרת הפקדה". במגזר הפיננסי והמונטרי התגבשו, איפוא, תהליכים חדשים של קבלת החלטות, שבהכרח הגבילו את חופש פעולתן של הממשלות הלאומיות.

מהרגע שחברות-בת של מפעל הצליחו לחדור לשוק הכספים הבינלאומי, לא היתה עוד אפשרות לכפות על חברת-האם מדיניות אשראי לאומית - הווה אומר, מדיניות המתבססת על שיווי משקל מקרו-כלכלי, מוגדר על־פי אמות מידה פנימיות. אם עקיפת האילוצים של מדיניות האשראי המקומית תאמה את האינטרסים של חברת-האם, אפשר היה למצוא דרכים למשיכת משאבים מחברות-הבת. פעילותם של השלטונות המקומיים הוגבלה, וממשיכה להיות מוגבלת, לתחום המפעלים והחברות שלא התפשטו אל מחוץ למשק הלאומי; עובדה זו, כשלעצמה, סיפקה תמריץ חזק לחברות הרב-לאומיות ללכת דווקא בכיוון זה.

אין ספק שתהליך הטרנס-נציונליזציה משקף מגמה ישנה במשקים הקפיטליסטיים המפותחים: צמיחה באמצעות החלת ריכוז העוצמה הכלכלית על משאבי ייצור השייכים למשקים אחרים. ברם, התבוננות מקרוב באירועי העשורים האחרונים מבהירה, שנוצר מצב חדש. השינויים המבניים, שחלו בכלכלת ארה"ב כתוצאה מהתפשטות מפעלים רבים אל מעבר לתחומי המשק הלאומי, מחייבים הגדרה-מחדש של מושג המערכת הכלכלית הלאומית. שינויים אלה כופים צורות חדשות של יחסי חוץ, כולל יחסים עם משקים תעשייתיים מתקדמים אחרים, שאי־אפשר להשוותם לצורות המסורתיות של תלות הדדית או שליטה כלכלית בינלאומית. אנו עדים להופעתו של צירוף תבניתי חדש בארגון הפעילויות הכלכליות, המחייב סדר כלכלי בינלאומי, שדומה כי אינו מתיישב עם חלוקת העוצמה הפוליטית הנוכחית.

לאחר מלחמת העולם השניה התחילה הכלכלה האמריקנית לפעול על פי שיטה של שיעורי ריבית נמוכים, אשר נראו תנאי הכרחי לקיום רמת תעסוקה

גבוהה. אולם שיעורי הריבית הנמוכים דחפו מפעלים, שנמצאו בתהליך התפשטות אל ארצות חוץ, לממן את עצמם באשראי מקומי. התוצאה היתה צמיחת נזילות מופרזות של דולארים מוחזקים בחו"ל, שסיכנה את ערכם בזהב. שלטונות ארה"ב, שחיפשו מוצא מן המצב הלא-נוח, גילו במהרה שמרחב התמרון שלהם מוגבל ביותר.

שכן אם שיעורי ריבית היו נמוכים בארה"ב, ההון יצא לחו"ל. ואם יוטל מס על זרימת הון לחו"ל, יצטמצם זרם המשאבים הפיננסיים הנכנסים לארה"ב - והתוצאה תהיה זהה פחות או יותר. לא יכול היה להיות עוד ספק, שלחופש התנועה המוגבר של מפעלים המשתרעים על ארצות רבות, יש צד שני: צמצום כושרו של השלטון הלאומי לשלוט בכלכלה.

לנוכח האילוצים שנבעו מתהליך הטרנס-נציונליזציה, עמדו שלטונות ארה"ב בפני הברירה: או לנקוט מדיניות של שיעורי ריבית גבוהים, שתחמיר את האבטלה, אחרי שממילא כבר הפכה לתופעה כרונית; או להשלים עם הצטברות בלתי-מוגבלת של רזרוות דולאריות בחו"ל, שתגרום בהכרח למשבר של הדולאר ולתוצאות בלתי-צפויות במערכת הפיננסית הבינלאומית.

נסיבות שמקורן במדיניות החוץ האמריקנית, ובמיוחד מלחמת וייטנאם, לחצו בכיוון לאופציה השניה, וכתוצאה לפירוק מנגנון ברטון-וודז. אלא שבסוף שנות ה-70 חל מהפך וארה"ב אימצה את האופציה הראשונה. הגידול העצום בנזילות הדולאר מחוץ לארה"ב במחצית השניה של שנות ה-60 כבר הוליד את ביטול סטנדרט הזהב שלו ב-1971.

למעשה, הבעיה האמיתית היתה, בשער הדולאר הגבוה מדי ביחס למטבעות של ארצות מתועשות אחרות, שהתחרו בארה"ב בשוק המקומי ובשוקי חוץ. הפיחות בוצע בשלבים. ב-1973 התקבלה שיטה של שערי חליפין ניידים, תוך התערבות הבנקים המרכזיים כדי למנוע נפילה חדה מדי של הדולאר. בחמש השנים שלאחר מכן אבד לדולאר חלק משמעותי מכוח הקניה שלו מחוץ לארה"ב.

רווחי ספקולציות בינלאומיות

תהליך הספיגה של עודף נזילות הדולאר בשוק הבינלאומי הוקל על-ידי העליה הדרמטית במחירי הנפט במחצית השניה של 1973 ועל-ידי עליית המחירים הכללית בשוק הבינלאומי ב-1973-74 (בין 1973 ל-1974 עלה ערך הייצוא העולמי מ-574 מיליארד ל-836 מיליארד דולאר, שעה שנפח הייצוא גדל רק ב-3%). בו בזמן הופיעה לראשונה קבוצת ארצות - חברי אופ"ק - בעלות עודף גדול במאזן התשלומים, אך ללא יכולת להשקיע משאבים אלה בזירה הבינלאומית. "מיחזור" הדולארים האלה באמצעות בנקים פרטיים בינלאומיים תרם תרומה ניכרת לחיזוק האוטונומיה של אותן הארצות; הוא גם פתח אפשרויות חדשות בפני תהליך החריגה מתחומי המשקים הלאומיים, שמספר הולך וגדל של פירמות אירופיות ויפניות התחילו להשתלב בו.

הטיפול במה שמכונה פטרו-דולארים מדגים בבהירות את אופיה של מערכת קבלת ההחלטות שהתגבשה תוך כדי תהליך הטרנס-נציונליזציה של מפעלים ובנקים. השינוי הפתאומי בתנאי הסחר לטובת הארצות המייצאות נפט צריך היה להוליך בטווח הקצר לצמצום בסחר הבינלאומי, ו/או להצבר נכסים פיננסיים בידי חברות אופ"ק. הואיל ואיש לא היה מעונין להאריך את התוצאה הראשונה, הרי הבעיה האמיתית היתה כינון מכשירי אשראי המסוגלים להגן על האינטרסים של הנושים, בלי לעורר מהומה במעגלים הפיננסיים הבינלאומיים.

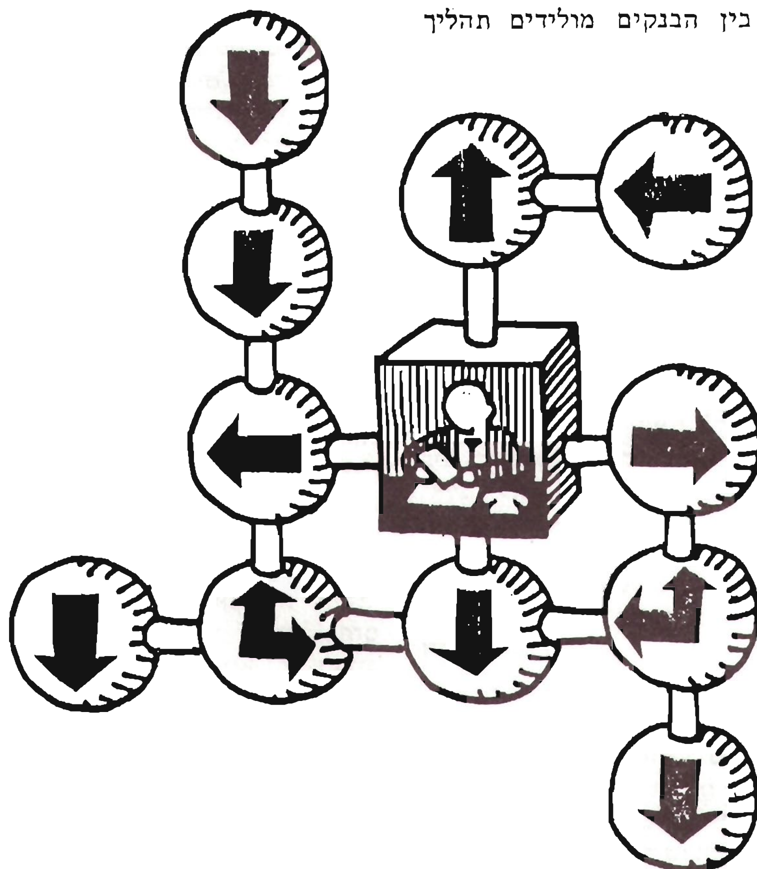
פתרון הבעיה הרצינית הזאת הופקד בידי הבנקים הפרטיים שגם הם התפשטו אל מעבר לארצם; והללו מיהרו להציע ניירות ערך אטרקטיביים בצורה של תעודות הפקדה של אירו-דולארים, שניתנו לפרעון בעבור שישה חודשים. כך

היתה אפשרות להתאים את שיעורי הריבית במשך זמן ההפקדה הקצר. אלא שאותם המשאבים הופקדו לפרקי זמן ארוכים הרבה יותר, תוך התאמת שיעורי הריבית אחת לשישה חודשים. השימוש בטכניקת הגלגול העניקה ללווים אשליה שעומדים לרשותם משאבים למטרות השקעה לטווח ארוך, בעוד שלא היתה כל ערובה ביחס לעלות כספי ההלוואות.

כל זה לא היה, למעשה, אלא מסך עשן, שבא להסוות את העובדה שהבנקים השתמשו בפקדונות לטווח קצר כדי לתת הלוואות לטווח בינוני וארוך. פעולות בנקאיות-מסחריות רגילות הוצגו כאילו היו הסדרי אשראי מיוחדים. הסיכון הגבוה שהבנקים, לכאורה, קיבלו על עצמם הצדיק עמלות שמנות; וכך נעשה כל העסק רווחי מאד ומשך אליו מאות מוסדות בנקאיים, ללא כל נסיון בינלאומי קודם. יתרה מזו, הואיל ועסקות בין הבנקים מולידים תהליך אוטונומי של יצירת נזילות, יכלו החובות להישאר תלויים ועומדים מן הרגע שמערכת האשראי הנוח הוקמה; וזאת אף על פי שמאגר הפטרו-דולארים הצטמצם בינתיים, ואף כי עליית שיעורי הריבית הריאלית מוכרחה היתה להביא לפשיטת רגל של לווים רבים.

נטל החובות הבלתי-מבוקר של ארצות רבות, בפרט בעולם השלישי, הוא רק היבט אחד של אורח פעולתה הבלתי-רציונלית במערכת קבלת ההחלטות, שהיא תוצר הטרנס-נציונליזציה של מפעלים ובנקים.

קיומה של נזילות בלתי-מבוקרת בהיקף ניכר שם קץ לעידן שערי החליפין הקבועים, הניתנים להתאמה על־פי שיקולי הממשלות הלאומיות. אולם מאותה הסיבה היה גם קשה מאד להפעיל מערכת שערי חליפין ניידים. אי־יציבותה

של מערכת זו הפכה את עסקות החליפין לפעילות בנקאית מדרג ראשון והעניקה לה רווחיות גבוהה מאד; ככל שהסדמנויות הספקולציה נגד המטבעות הבינלאומיות הראשיות רבות יותר, כן עולים הרווחים. ברגע שקיים התנאי הדרוש לספקולציה - מערכת שערי חליפין ניידים - המתווכים הפיננסיים כבר ימציאו לה את התירוצים המתאימים. מושג כלשהו על היקפן של הספקולציות במטבעות שונים אפשר לקבל מן העובדה, שערכן של עסקות החליפין ב-1977 הגיע ל-50,000 מיליארד דולאר אמריקניים - פי 44 מערך הייצוא העולמי באותה שנה.

משאבים מארצות עניות לארה"ב

אין להסביר את אי-היציבות השוררת בזירה הבינלאומית בלי להביא בחשבון, שמסוף 1950 פעלה הכלכלה האמריקנית ברמה גבוהה של הוצאות צבאיות. רמה גבוהה של הוצאות צבאיות בימי שלום היא תופעה חדשה, שחברות דמוקרטיות אינן רגילות עדיין להתמודד איתה. אם עלות זו תמשיך לגדול, יצטמצם הפריון-נטו - כלומר ההכנסה הפנויה לצריכה ולשהקעה לכל יחידת הון מושקעת. אם תחול נסיגה בשיעור צמיחת הפריון הממוצע במשק, תהפוך ההוצאה הצבאית למעמסה כבדה יותר על החברה האזרחית. לפי היפותיזה זו, אפשר יהיה לקיים את רמת ההוצאה הצבאית רק אם יעלה שיעור החסכון, או אם יגדל עומד המיסוי. למעשה, אם נשווה את העשור אחרי 1973 לזה שלפניו, ירד שיעור הצמיחה של פריון העבודה בארה"ב במחצית. ובעוד שההוצאה הצבאית עלתה בין 1973 ל-1983 מ-5.6% ל-6.6% מן התל"ג, ירד שיעור החסכון באותו העשור מ-9.5% ל-6.7% מן התל"ג.

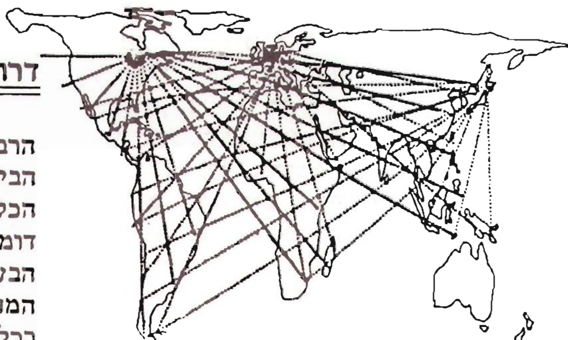
היעדרה של רפורמה פיסקלית כלשהי, שיהיה בה כדי להתאים את ההוצאה הפרטית והציבורית להתפתחויות אלו, גרמה לחוסר איזון במשק, וזה השתקף הן בגרעון הפיסקלי והן בגרעון במאזן התשלומים.

ב-1982 היווה הגרעון התקציבי של ארה"ב 68% מן ההוצאה הצבאית וכמעט 100% מן החסכון הפרטי. ב-1983 עוד הוגבר חוסר האיזון, הואיל וההוצאה הצבאית גדלה בשיעור כפול מן החסכון הפרטי, והיא מומנה כולה על־ידי הגרעון הפיסקלי. אילו היתה זאת אחת הארצות האחרות, בעלת כלכלת שוק מתועשת ומתקדמת, היו חייבים לממן את הגרעון על־ידי צמצום ההוצאה הפרטית ו/או קיצוצים דרסטיים בהוצאה הציבורית האזרחית. אך הודות לתהליך הטרנס-נציונליזציה, יש לארה"ב אופציות אחרות: היא יכולה להעביר לזירה הבינלאומית את ההתאמות שאינה מבצעת בבית.

הבעיה הבסיסית טמונה, אם כן, בהתנהגות הכלכלה האמריקנית. בהתנהגות זו בולטים מאפיינים אחדים: קשיחות המגזר הציבורי המשיכה לגדול, במידה רבה בגלל עליית חלקה של ההוצאה הצבאית; אי־היכולת לצמצם את ההוצאה הציבורית והנסיגה בצמיחת הפריון יצרו לחצים אינפלציוניים, למרות הירידה בשכר הריאלי בעשור האחרון; תהליך הטרנס-נציונליזציה והשיעור הנמוך של השקעות בתוך ארה"ב גרמו לרמה גבוהה של אבטלה כרונית, שמכנים אותה עכשיו "אבטלה מבנית"; המדיניות המסורתית של שיעורי ריבית נמוכים, שנועדה לעודד פעילות כלכלית, שבקה חיים כתוצאה מאותו התהליך ; המאבק באינפלציה לבש צורה של מדיניות של מיתון עמוק, מבוסס על קיצוץ בהיצע הכסף.

בהתאם לדרכי ההתנהגות הקלאסיות של כלכלת שוק, הקיצוצים בהוצאה ובהשקעה הפרטית היו צריכים להביא לירידה בשיעורי הריבית. אלא שכאן התערב גורם אחר. נוצר גרעון פיסקלי עצום, שעוד הוחמר על־ידי המיתון, והוא מומן על־ידי שאיבה רבת-היקף משוק ההון. היצע האשראי הפנימי המצומצם, יחד עם לחץ על שוק האשראי מצד הממשלה, הביאו לעליה חדה בשיעורי הריבית, ובעקבותיה להעברות

הון ניכרות לשוק הכספים האמריקני. עליית ערך הדולאר שנבעה מכך, הגבירה את הביקוש לייבוא והפחיתה מעלותו – וכך עזרה להחליש את הלחצים האינפל־ציוניים בתוך ארה"ב.

בסיכום: הנסיונות לספוג את הלחצים האינפלציוניים בארה"ב הביאו לא רק להעברה מאסיבית של משאבים ריאליים לארץ זו, אלא גם יצרו תשקיף של מיתון עולמי, שארצות מתועשות אחרות חסרות־אונים נגדה. זו הסיבה שההתאוששות הכלכלית בארה"ב, (שדורבנה על־ידי הפחתות מס ועל־ידי עליה חדה של ההוצאה הצבאית מסוף 1982), לא היתה לה כמעט כל השפעה חיובית בארצות אחרות. חידוש ההשקעה הפרטית הגבירה את משיכת ההון משוק האירו-דולאר והחלישה את המטבעות של ארצות אחרות, המתגוננות על־ידי החרפת האמצעים המגבילים. בו בזמן, עליית ערך הדולאר הקטינה את כושר ההתחרות של המשק האמריקני ולכן הציבה גבולות לתהליך ההתפשטות בתוך ארה"ב עצמה.

מערכת הבנקאות הבינלאומית, שמרוויחה מאי-יציבותם של שערי החליפין, אורבת כל הזמן לסימני חולשה באחת המטבעות החשובות, כדי לתקוף ולערער את יציבותה. אבל כל נסיון מצד אחת הממשלות לנקוט אמצעים לפעול נגד לחצי המיתון הבאים מעבר לגבולותיה, יגרום מיד לאובדן רזרוות ויסכן את יציבות שער החליפין. שלא כמו ארה"ב, אין ביכולתן של ארצות אחרות לממן לאורך ימים גרעון תקציבי גדול על־ידי פניה לשוק הכספים הבינלאומי, בלי לפגוע פגיעה רצינית ביציבות המטבע שלה.

דרוש תיאום בינלאומי חדש

תמונה כללית זו של צורות העיוות הרבות, שאפשר לזהותן היום ביחסים הבינלאומיים, תוכיח בעליל שהמגמות הכלכליות הבינלאומיות הנוכחיות אינן דומות למודלים הקלאסיים של משבר. הבעיה העיקרית איננה באופיים המחזורי של תהליכים מסויימים בכלכלות השוק; היא טמונה בקושי לתאם החלטות המתקבלות על־ידי ממשלות המשקים הלאומיים הראשיים, בגלל הצורות החדשות של תלות ותלות הדדית, ובגלל היווצרותו של מעגל פעילויות רב-לאומי, שהוא מחוץ לתחום השפעתן של מערכות התיאום והפיקוח הקיימות.

ברור שחל סחף באמצעים העומדים לרשות הממשלות. וברור באותה מידה שהמסגרת המוסדית לפעילויות במישור רב-לאומי אינה עונה גם היא על הצרכים כלל ועיקר. כללי ברטון-וודז נוסחו במושגים של מציאות בינלאומית אשר באותה העת כבר התחילה להיעלם. כך יכול היה תהליך הטרנס-נציונליזציה להתנהל מחוץ למסגרת מוסדית כלשהי, שבכוחה לווסת את התקדמותו. בעולם של שערי חליפין ניידים ותנועה חופשית של הון, שמלווים אותו בשיעורי ריבית כפופים להתאמות קצרות-מועד, הפכה מניפולציית המידע למכשיר יחיד במינו ביישום עוצמה כלכלית. עוצמה זו מופעלת על־ידי בנקים ומפעלים שמטרתם היחידה היא הרחבת תחום הפעולה של עצמם. ארצות קטנות הופכות לבמת משחק של פעילות בידי גורמים רב-לאומיים, השולטים בכלכלתן, והמרוויחים לעתים קרובות מאי-יציבות בכלכלת הארצות התעשייתיות הראשיות. נגד גורמים אלה, הממשלות הן לרוב חסרות-אונים והן מעדיפות לנקוט עמדות של פיוס.

Newsweek

קנת ל. וודווארד

אלוהים בתור סוציאל-דמוקרט

איגרת ההגמונים, התוקפת את כלכלת הנשיא רייגן (״רייגנומיקה״)

על־פי ספר משלי, עדיפה נזיפה גלויה על פני אהבה בסתר, אך דווקא ההגמונים הקאתוליים עסקו בנזיפה בסתר. זה זמן רב ציפו ל״איגרת הרועים״ שלהם על הכלכלה האמריקנית. והנה, הוועידה הקאתולית של ארה״ב בוושינג־טון שמרה מכל משמר על סודיות הטיוטה הראשונה. רק בשבוע שעבר נשלחו העותקים לראשי הכמורה ברחבי המדינה. השבוע, עם פרסום המסמך, התבררה הסיבה: האיגרת דוחה דחיה מוחלטת ומעוררת מחשבה את כלכלת ההיצע של ממשל רייגן, וקוראת לבחינה חוזרת של העדיפויות הכלכליות, לאור ״האופציה של העדפת ענינם של העניים״ מצד הכנסיה.

המסמך איננו אנטי-קפיטליסטי, כפי שחששו אחדים מתומכי ה״רייגנומיקה״. כתב־העת ״פורצ׳ון״ חזה כי הטיוטה - שחוברה על־ידי וועדת חמישה בראשות הארכי־הגמון רמברט ג. וויקלנד ממדינת מילווקי - תטיף לסוציאליזם. ״וואל־סטריט-ג׳ורנל״ הזכיר את איגרת ההגמונים על הנשק הגרעיני מלפני שנה וחצי, ורמז, תוך אנלוגיה מוטעית, שעל קוראיו להתכונן להמלצה על ״פירוק הון חד־צדדי״ במגזר העסקים הפרטיים. וועדה של אזרחים קאתוליים בראשותו של שר־האוצר לשעבר, וויליאם אי. סימון, התכנסה בשבוע שעבר ביוזמת עצמה, כדי להנחית מהלומת-מנע על ההגמונים: הם חיברו כתב־הגנה תקיף על הקפיטליזם, בתור תקוותם האחרונה והטובה ביותר של העניים. אולם איגרת הרועים איננה תוקפת את הקנין הפרטי או את הקפיטליזם כשלעצמם אפילו פעם אחת בכל 136 עמודיה; לעומת זאת, היא מעלה השקפה בנויה על כתבי-הקודש, שעל־פיה הכלכלה נועדה לשרת בני־אדם, ולא להיפך. התוצאה: תכנית, שמסקנותיה ליברליות במובן המקובל של המילה - מחידוש תלושי המזון עד לתחיקה למען הבטחת תעסוקה מלאה - אף כי הכנסיה דוחה את הבסיס הרציונ־ליסטי של הליברליזם המודרני.

אקטיביזם

ההכנות לחיבור המסמך נמשכו שלוש שנים. הוא מסתמך על עמדות של אפיפיורים, או על הצהרות קודמות בנושאים חברתיים של ההגמונים עצמם, ועל עדותם של 150 מומחים בתחומי הכלכלה, העסקים, העבודה והתיאולו־גיה. למעשה, הוא מציג מסגרת תיאולו־גית לאקטיביזם כלכלי של הגמונים כמו ג׳יימס וו. מאלון מיאנגסטאון, אוהייו, האומר: ״ההגמונים מקווים להשפיע השפעה מעשית מאד על עתידה של ארץ זו״.

האיגרת, המסתמכת על מוטיבים תנ״כיים בסיסיים, כגון הבריאה, הברית והקהילה, טוענת שהזכות לקנין פרטי איננה מוחלטת, אלא מוגבלת על־ידי הדאגה לטובת הכלל. ״מנקודת ראות

מתוך Newsweek, 19 בנובמבר 1984

תנ״כית, הקנין הוא משותף לפני היותו פרטי, לכולם לפני היותו בשבילי.״, אומר הכלכלן הישועי מיכאל לאוול, מאוניברסיטת ג׳ון קארול בקליוולנד – אחד מבין שבעת יועציה של ועדת הניסוח. השקפה זו על הסולידריות החברתית אינה מתיישבת עם הפירוש הפרוטסטנטי לכתבי-הקודש (שהוא פונדמנטליסטי ואינדיווידואליסטי), ואף לא עם הדגם הרציונליסטי של חברה פוליטית, שכל מהותה הסכם חוזי. יתר על כן, כך נאמר באיגרת, כתבי-הקודש מלמדים, ש״רמת הצדק השורר בקהיליה, נמדדת על־פי יחסה לחסרי העוצמה שבחברה, המתוארים לרוב בתור האלמנה, היתום, העני והנכרי״. אין למדוד את הצדק הכלכלי על־פי טובות ההנאה שהוא מעניק לעשירים או למעמדות הביניים, נאמר בסיכום, אלא על־פי יחסו לענייי הקהיליה.

האיגרת המוצעת מסתמכת גם על דברי הוראה חברתיים של האפיפיורים במאה האחרונה, שדחו הן את הסוציאליזם הממלכתי והן את הקפיטליזם הבלתי־מרוסן. עם זאת, היא נאלצת להמעיט בחשיבותו של אי־האמון ההיסטורי של האפיפיורים כלפי הקפיטליזם כחידוש פרוטסטנטי, כדי לתמוך בכלכלת השוק האמריקנית וברעיון התמורה המגיעה ליזמים על הסיכון הכלכלי. האיגרת מאשרת מחדש את עמדתה המסורתית של הכנסיה הקאתולית, הדוגלת בזכות העובדים להתארגן באיגודים מקצועיים, ללא לחצים מצד ההנהלות. ברם, היא גם מבקרת את תביעות האיגודים להעלאות שכר, ״כאשר התוצאה הצפויה היא גידול באבטלה״. ועדת הניסוח תומכת בפעולה יזומה נגד אפליה מטעמי גזע או מין, ומורה לכנסיה – למעשה להגמונים עצמם, בהיותם מעסיקים – לנהוג על־פי עקרונות אלה. אין ספק שהתחייבות זו תגדיל את עלותם של בתי־ספר ומוסדות קאתוליים אחרים.

דמוקרטיה כלכלית

מעבר לרפורמות המוצעות, קוראת האיגרת ל״דמוקרטיה כלכלית״. היא דוחה את התיאוריה הקפיטליסטית הקלאסית של ״טפטוף כלפי מטה״, שמדגישה את היתרון הנובע מגידול העושר, בלי להתייחס לשאלה כיצד אותו עושר מתחלק. והיא גם מטילה ספק באותה הצרכנות שאדם סמית, למשל, שיבח אותה בתור ״המטרה היחידה... של הייצור״. לדעת המנסחים, אמצעי התקשורת מגרים לעתים קרובות מדי את תיאבונו של הצרכן, בהציגם לפניו צרכים מדומים. ברוח דבריו של יוחנן-פאולוס השני, בביקורו בקנדה, הם קוראים להכיר בכך ״שצרכיהם של העניים קודמים לתאוותיהם של העשירים; זכויות הפועלים קודמות להשגת רווח מירבי; לשימור הסביבה יש עדיפות על התפשטות תעשייתית בלתי-מבוקרת, ולייצור למען סיפוק צרכים חברתיים עדיפות על הייצור למטרות צבאיות ״

כדי לממש יעדים אלה מציעה האיגרת ״ניסוי אמריקני חדש״ בסולידריות חברתית. היא חוזה שותפות מורחבת בין העובדים להנהלות, שיתוף-פעולה בין תעשיות לקהיליות מקומיות, כגון זה שההגמון מאלון ניסה לארגן; מדיניות כלכלית לאומית ברורה; ובחירה ולא מינוי של מקבלי ההחלטות הסופיות. (גם זה רעיון אהוד מאד על האפיפיור – אם כי מנוגד לאופי האמריקני.)

״כבוד אנושי״ ורווחה

כיעדים קרובים מסמנת וועדת הניסוח ארבעה תחומים הזקוקים לטיפול מידי. ״הצורך הדחוף ביותר במדיניות הכלכלית הפנימית הוא יצירת מקומות עבודה חדשים, שיציעו שכר סביר ותנאי עבודה הוגנים. היעד העיקרי חייב להיות שכל אדם המחפש מקום עבודה, ימצא תעסוקה ראויה לכבוד האנושי״. כדי להגיע למטרה זו, האיגרת מציעה מאמץ כלל-לאומי, שיוריד את שיעור האבטלה ל-3-4%, לעומת השיעור הנוכחי של 7.4% . אף שהם מודים במשקלה של היוזמה הפרטית ביצירת מקומות עבודה חדשים, הם דוחקים בממשלה להפעיל

תכנית של עבודות ציבוריות, סלילת כבישים, בניית גשרים ונמלים; בדרך זו אפשר יהיה לסייע למי שמכונים ''מובטלים מבניים'' - מי שנעקרו ממעגל העבודה בשל תמורות תעשייתיות ארוכות-טווח. הם מסכמים, כי ''המדינה עושה הרבה פחות משהיתה יכולה לעשות כדי ליצור תעסוקה, ואין כל סימן שהיא אכן מקבלת על עצמה מחוייבות מלאה בנושא זה''.

אולם מקומות עבודה נוספים לא ירפאו את ''השערוריה החברתית והמוסרית'' של העוני בארה''ב, המקיף מעל 15% של האוכלוסיה, נאמר במסמך. הוא טוען, שאין ראיות המצביעות על כך, שהיעדר מוטיווציה הוא הגורם העיקרי לעוני. הטוענים כך ''משמיצים את העניים''. יתרה מזו: נאמר בגלוי, כי ''התפלגות ההכנסה והעושר בארה''ב כל־כל־כך בלתי־הוגנת, עד שהיא מפרה אפילו את הרמה המינימלית של צדק בחלוקה''. כדוגמה מובאות שתי עובדות: ב-1982 קיבלו 20 האחוזים העשירים ביותר באוכלוסיה הכנסה גבוהה מזו שקיבלו ביחד כל 70 האחוזים שבתחתית הסולם; כמעט 43% מכלל העושר הלאומי נמצאו בידי 5% מן המשפחות שבראש הפירמידה.

כדי להילחם בעוני ובהשלכותיו מוצע באיגרת הרועים מס הכנסה שלילי לעניים ותכניות מקומיות, בתמיכת הממשלה, כדי לסייע לעניים לעמוד ברשות עצמם. אולם ההצעות הרדיקליות ביותר עוסקות במערכת הרווחה החורקת של ארה''ב. המסמך דוחה דחיה מוחלטת את טענותיו של הנשיא, ש''אנשים המקבלים תשלומי רווחה תלויים לצמיתות במקור הכנסה זה, וגם ילדיהם יתקיימו מתשלומי רווחה''. והוא מתאונן כי ''האמריקנים נוטים לייחס את העוני לעצלות, להוקיע את מקבלי הסעד, להגזים באומדן התשלומים הניתנים בפועל לעניים, ולנפח את היקף ההונאה אצל מקבלי תשלומי רווחה''. נאמר שם, שמעמדות הביניים מקבלים למעשה הרבה יותר מהממשלה הפדרלית מאשר העניים. בין שאר הצעות התיקון קוראת האיגרת לקביעת סטנדרטים ארציים בעניני רווחה, ולדחיית תכניות המתנות את קבלת הסעד בביצוע ''עבודות דחק''.

כלכלה עולמית

בפרק הסיום שלה, האיגרת מיישמת את נורמות ציווי הסולידריות האנושית על הכלכלה העולמית, תוך הדגשת השפעתה של המדיניות האמריקנית על ארצות מתפתחות. ''האופציה המועדפת'' בעיני ועדת הניסוח היא ויתור אמריקני על החזרת חלק מחובותיהן של הארצות המתפתחות. כן היא מחייבת פיקוח על השקעות-חוץ פרטיות, כדי להבטיח לעמי העולם השלישי פיתוח אמיתי, ולא רק את העשרתן של אליטות מקומיות. האיגרת מגנה במיוחד את המדיניות המתנה סיוע־חוץ בתמיכה בתפישה האמריקנית של בטחון לאומי.

נוסח האיגרת, כפי שהוא עתה, כפוף לשינויים אפשריים על־ידי האסיפה הכללית של ההגמונים, שיתחילו לדון בנושא בכנס השנתי של הכמורה הקאתולית בוושינגטון. עוד יתווספו פרק על החקלאות ונספחים בנושאי המיסוי והגרעון הפדרלי. בנובמבר הקרוב, בתום שנה של התיעצות עם גורמים מחוץ לכמורה, יאשרו ההגמונים את הנוסח הסופי. בינתיים יעורר המסמך ויכוח לוהט בקרב הקאתולים האמריקניים, שרובם הצביעו בעד בחירתו מחדש של הנשיא רייגן. שמרנים ילחצו מאד כדי שהמסמך הסופי יעלה בקנה אחד עם מה שנובאק מכנה ''רוח הקפיטליזם הדמו־קרטי''.

יהיו מגרעותיו של המסמך כאשר יהיו, הוא עולה ללא ספק בקנה אחד עם השקפתו של האפיפיור: אם, כטענתו של נובאק, ''רוחו של הקפיטליזם הדמו־קרטי'' רואה את אצבע אלוהים ב''יד הסמויה'' של כלכלת השוק, על־פי הגדרתו של אדם סמית, הרי שההגמון וויקלנד ועמיתיו רואים את אלוהים כסוציאל-דמוקרט.

Die Neue Gesellschaft

פרד סינובאץ

תרבות ופוליטיקה

נשמעה תלונה, שבכל נאומי הבחירות לפרלמנט האירופי, לא דובר אפילו פעם אחת על שיתוף תרבותי באירופה; דובר רק על אירופה המונטארית והכלכלית. כמי שענינו במדיניות תרבות הטרידה אותי ההינזרות הפוליטית בתחום זה כבר קודם לכן; תמיד השתדלתי לכלול את התרבות בדיון הפוליטי. אך עלי להודות, שההצלחה היתה צנועה - אם לא להביא בחשבון את העובדה שאני עצמי נעשיתי ראש ממשלת אוסטריה למרות היותי עסקן של תרבות. אינני יודע אם תחום איסוקי הקודם תרם לכך, אך כנראה, שלא היווה מכשול רציני מדי.

לא! מדיניות תרבות רחוקה מלשמש נושא למערכת בחירות; אבל מן הראוי היה שתשמש נושא במדיניות האקטואלית. אין לי ספק, שהתרבות ומדיניות התרבות צריכות לעלות לסדר היום הפוליטי-חברתי, למרות המשבר הכלכלי, שמקורו בקוצר־יד פוליטי. הצעירים יאלצו אותנו לכך, שכן זה יהיה חלק מהאוטופיה החדשה, ומוטב לנו להתכונן שעה אחת קודם.

מדוע, בעצם, אין לרעיונות ולמטרות של מדיניות תרבות מקום הולם בדיון הפוליטי? אם מתחילים להרהר על מושג "התרבות" מתגלה במהרה, שכלל לא פשוט להקצות למדיניות התרבות את דירוגה הראוי. קשה להבין את המושג "תרבות". יש בו רבדים רבים, הוא נוצץ בשלל צבעים והוא מכשיל כל נסיון להגדירו הגדרה בלתי-ניתנת לערעור. כל הגדרה כבר משקפת את זווית הראיה התרבותית של המגדיר עצמו.

ולא די בדיבורים ובדיונים. ניסוחים נהדרים, כשלעצמם, לא יעזרו. כשהייתי שר התרבות כבר שמתי לב, כי בנושאי המדיניות התרבותית יש לעתים קרובות נואמים יפים מאד, שהברקותיהם יפות-הנפש יש להם אך מעט מאד קשר למציאות. או במילים אחרות: מדברים על התרבות באורח מבריק - ובזה מסתפקים הדוברים בלא לצפות לתוצאות פוליטיות כלשהן.

הרברט מרקוזה מדבר על התרבות בתור האפשרות הגלומה בחברה ליהפך לאנושית. נדמה לי, שזו הגדרה טובה. הרצון הזה לשנות את החברה מצא ביטויים שונים בכל התקופות והזמנים. המהפכה הצרפתית ציפתה לגאולה שלמה מיצירת

מתוך Die Neue Gesellschaft, ירחון המפלגה הסוציאל-דמוקרטית בגרמניה, כרך 31, מס. 10, אוקטובר 1984

פרד סינובאץ הוא ראש ממשלת אוסטריה מאז 1983. לפני כן היה שר להוראה ולתרבות.

מוסדות דמוקרטיים פוליטיים. התברר שאין די בכך. התחילו, איפוא, לפתח ולהגשים רעיונות דמוקרטיים בתחום הכלכלה. מאוחר יותר הפכה "המדיניות החברתית" למילת המפתח; במרכז עמדו כל הדרישות הלגיטימיות לבטחון סוציאלי, הזכות לעבודה, ההגנה על האדם העובד והדאגה לצרכיו. בשנות ה-60 של המאה שלנו נוספו תביעות בתחום מדיניות ההשכלה; אפשר היה לחזות בהתלהבות בינלאומית עצומה: האמינו שעל־ידי מדיניות ההשכלה ניתן לשפר באורח מכריע את כל זירת הפוליטיקה החברתית.

אם נסקור את מאתיים השנים האחרונות, ניווכח שלמעשה כולם צדקו, כל אחד בדרכו שלו: דמוקרטיה פוליטית, דמוקרטיה כלכלית, דמוקרטיה חברתית, דמוקרטיה בהשכלה - אמנם אף לא אחד מגורמים אלה הביא, או יכול היה להביא, את הקידמה המוחלטת, אך כולם יחדיו (ואני מדגיש את המילה "יחדיו") קידמו ללא ספק את החברה בשיעור עצום. ואני סבור שלתחומים חלקיים אלה, שבהם הושגו הישגים כה גדולים, מצטרף עכשיו מימד נוסף של הפוליטיקה - מדיניות תרבות חדשה ורדיקלית.

תרבות - לא רק האמנויות

למען דיון עקרוני על מדיניות התרבות חשוב לתאר את המצב התרבותי השורר היום, ולברר את מושג התרבות כפי שהוא מצטייר בעיני רוחם של רוב הבריות בימינו. בחברה שלנו נתפש מושג התרבות באורח צר מאד - במיוחד בקרב אלה הרגילים לייחס לעצמם, בזכות מעמדם החברתי ומסלול השכלתם, רמה תרבותית גבוהה מן הרגיל. לדידם התרבות מסתכמת בתחום האמנות: תרבות, משמע התוצאה והתוצר של היצירה האמנותית המקובלת. מדיניות תרבות בעיניהם היא מדיניות אמנות, משמע קידום האמנות כפי שהם מבינים אותה; ולאמיתו של דבר, זאת מה שעשינו עד כה.

אולם הבה ונרחיב את מושג התרבות ונשקיף עליו מזוויות אחרת. נדגיש את מרכיביו הפוליטיים והחברתיים. בעינינו התרבות כוללת את כל צורות ההתנהגות האופייניות לבני־אדם בחברה. כאשר עוסקים בתרבות, עוסקים במצב הכלכלי, החברתי, בעניני העבודה, באורחות החיים, ברעיונות, במוטיווציות, בדרכי חשיבה, בבידור, בהשכלה, באמנות, בדת - את כל אלה חייבים לכלול בחשיבה על התרבת. היום, כמו בעבר, כל מדיניות היא מנקודת ראות מסויימת גם מדיניות תרבות. למדיניות היה תמיד גם מימד תרבותי, גם כאשר עסקו רק בעובדות סוציאליות. מן הדין, איפוא, שמדיניות התרבות, וכמוה מדיניות ההשכלה, לא ישמשו שעשוע חביב למספר מועט של מעונינים ויודעי ח"ן. כשם שהמדיניות הסוציאלית מאז ימי המהפכה התעשייתית, ומדיניות ההשכלה בשני העשורים האחרונים, שייכות יותר ויותר למדיניות החברתית המעשית, כן גם מדיניות התרבות צריכה להיכלל באותה הקטגוריה.

מדיניות תרבותית היא, ביסודו של דבר, מושג-על - ואני אומר זאת תוך ידיעה שבמציאות אין זה כך. היא מושג-על לכלל העשיה הפוליטית, ולא רק שם אחר לטיפוח האמנות ומדיניות הסובסידיות; תפקידה אינו רק להכריע בין האופרה הקלאסית ובימת-המרתף המודרניסטית. מדיניות תרבות מכוונת אל כלל שאלות החיים, הרעיונות והעובדות, המושגים והמציאות, אל רמת החיים ואיכות החיים, אל הרווחה והרגשת הסיפוק. אני חותר לביטול ההפרדה האומללה בין תרבות לפוליטיקה, בין תרבות לחברה - ההפרדה שאנו חוזרים ומביעים צער עליה, אך טרם התגברנו עליה. חשוב לי לחזור ולהצביע על אחדות זו של תרבות וחברה, הכוללת לא רק את המוסדות, המושגים והתופעות הקשורים באמנות. מבנה החברה כשלעצמו שייך לאחדות זו - והוא אוצר בקרבו את כל סוגי ההתייחסות הכלכלית, ההיסטורית-חברתית והתרבותית, כפי שהם תואמים זה את זה במציאות. לפיכך, החברה היא תחום

הפעילות האמיתי של מדיניות התרבות. תנועה פוליטית אמיתית חייבת בעתיד להיות גם תנועת תרבות.

כאן אני מגיע להקשר הפוליטי של התרבות והחברה. בדרך כלל מתייחסים לתרבות ולאמנות כנושאים מורמים במקצת מעל לפוליטיקה. דווקא משום כך משגשגים בשדה התרבות כל גוני הקשת, החל בחוסר-מחוייבות יפה-נפש וכלה בחוסר-דאגה רדיקלי. אלא שחוסר-מחוייבות וחוסר-דאגה מותרים רק לאמנים, ולא לעוסקים במדיניות תרבות. לאלה שמור תפקיד אחר; הם אינם יכולים להסתמך על חופש הדמיון, העומד לרשות האמן - ועלינו לשים לב להבדל זה. כאשר דנים במתחים בין אמנות לחברה מופיעות בעיות כגון אי־השוויון בסיפוק צרכים, או כל המכלול המסועף של אמנות-השכלה-בית־ספר, או מצבו הסוציאלי של האמן, כעובדות פוליטיות שיש להתחשב בהן.

ערכי-יסוד פוליטיים בתרבות

חשוב עוד יותר בהקשר זה הוא לייחס למדיניות התרבות את ערכי היסוד הפוליטיים של ימינו - כגון חרות, שוויון, צדק וסולידריות - בדיוק, כפי שמייחסים אותם לתחומים אחרים, למדיניות הכלכלית או הסוציאלית. חרות במובן של שחרור מתלות משפילה, פירושה בניסוח אחר היכולת ליצירה עצמית ולהשתתפות ביצירה. שוויון במובן של חתירה מתמדת לשוויון ההזדמנויות, פירושו שכל אדם יוכל לנצל את ההזדמנויות למימושו העצמי. והצדק חייב לחרוג מהתחום הסוציאלי ולחול גם על הידע ועל עיצוב החיים.

הכותרות הפוליטיות הראשיות של היום הן איפוא: שוויון ההזדמנויות, שיתוף בהחלטות, איכות חיים והומניזציה. נושאים אלה תמיד נוגעים בצורה זו או אחרת לשחרורו של האדם. הדרך חייבת להוליך מן הרווחה, מהמדיניות הסוציאלית, אל מעבר לעושר ולהיבט החומרי והכלכלי של החיים, לתחושה של נחת רוח, ליכולת לעצב חיים מאושרים.

''האמת היא תמיד השלמות'', אמר הגל. וזה נכון, כמובן, גם ביחס לפוליטיקה. אי־אפשר לראותה כמו כוננית שיש בה מגירה ל''מדיניות כלכלית'', ומגירה אחרת ל''מדיניות השכלה'' ואם נשלוף עוד מגירה, תתגלה לנו אולי ''מדיניות איכות הסביבה''. כל מדיניות צריכה להצטרף תמיד למדיניות כוללת.

תחומים רבים בפוליטיקה של היום לא היו קיימים כלל, אלמלא קודמיהם מאתמול; כך מדיניות איכות הסביבה, שנולדה בעקבות מדיניות התיעוש. וללא מדיניות תיעוש לא היתה המדיניות הסוציאלית, במובנה הרחב של רווחה, באה לעולם. אך יש לזה גם המשך: לא עוד רווחה חומרית בלבד, אלא גם נחת-רוח והרחבת הדעת נמצאות בטווח העין.

כך מתאחדים במדיניות כוללת ההיסטוריה, ההווה והעתיד - בקיצור, החיים במלואם, על כל ההקשרים החברתיים שבהם. ההתמודדות המתמדת עם משימה כוללת זו היא הנושא של מדיניותנו התרבותית היום. לכך התכוונתי, בשנים האחרונות, כאשר אמרתי שמדיניות התרבות היא המשכה, הרחבתה והשלמתה של המדיניות הסוציאלית. עלייתם החומרית והסוציאלית של הרבים במחצית המאה שלנו אינה יכולה להיות, ואסור שתהיה, תכלית בפני עצמה, יעד סופי; מן הדין שתהיה נקודת מוצא אנושית, ולכן גם תרבותית, חדשה.

נושאים אלה, יחד עם אחרים הנוגעים להומניזציה של החברה, עתידים לאגור עוצמת נפץ פוליטית גדולה מאד. עם זאת, אל לנו לשכוח, שתבניות החשיבה של בני־האדם תיקבענה, אחרי הכל, יותר על־ידי עולם העבודה מאשר על־ידי הפנאי. כן עלינו לזכור ולכלול בשיקולינו את כל הנושאים החשובים לאדם, כגון המגורים

והבניה, עיצוב הנוף, בעיות בריאות, ספורט. עלינו לממש את חזון השלמות של האדם בן־ימינו.

תרבות עצמית ומולדת

כדי להפוך חזון פוליטי כזה לעשיה חברתית חייבים ליצור את התנאים הדרושים בתחום הארגון והאמנציפציה. מדיניות תרבות קהילתית חזקה, שתעניק לאדם רמת זהות והשתתפות גבוהה יותר בלי להיתפס לפרווינציאליות זעיר־בורגנית, היא חלק מתנאים אלה. כן עלינו לחדש מושגים כמו מולדת ותרבות עממית, שדימויי העבר המאוס דבקו בהם שנים רבות, ואשר ניצלו לרעה את הרומנטיקה, את האומה, את הפאתוס. היום, לעומת זאת, מתייחסת התרבות העממית לחיי היום־יום של בני־אדם, לסביבתם הבלתי־אמצעית, לתחום חייהם העצמיים, השורשיים ביותר. לא מדובר כאן רק בסביבה כפרית, אלא בכל מקום, בבית ובעבודה, בעיר כמו בכפר. מושג המולדת קיים עבור כל תושביו של מרחב חיים שטווח העין יכול להקיפו. הכוונה אינה למדינה, לעיר; לא לארץ ולא לקהילה; לא לגופים אזוריים או לארגון ממלכתי – הכוונה היא לכלל הסביבה שהאדם מסוגל לחוות אותה. שעה שמתגעגעים ״הביתה״, אין מתגעגעים להתאגדות אזורית אלא לבית, למרחב החיים המוכר, לאנשים הגרים שם, לתחושת בטחון, לניב, ובוודאי לביטויים שבעגה.

אני יודע, שיש להישמר מפני הנוסטליגה הכרוכה במקצת בכל אלה. הרי אין אנו תרים אחרי מה שאבד, אחרי ״הימים הטובים ההם״, ששלטו בהם, כביכול, השלווה, הסדר והבטחון. זה לא היה נכון – לא בכפר, לא בעיר ולא ב״אתמול״ שלנו. הכפר בימים ההם היה פרווינציאלי וללא סיכויים לעתיד, בית הדירות בעיר היה מגעיל ומרושע, ולאמיתו של דבר, האתמול היה בגדר אסון.

לפיכך, כאשר אנו מדברים היום על מודלת, זו צריכה להיות המולדת של היום, מרחב החיים הנוכחי – ורק כך הופך מושג המולדת לנקודת מוצא טובה לעבודתנו התרבותית. אם כך מבינים את מדיניות התרבות, צפויה לה משימה גדולה – בתחום המגורים, ביכולתם של בני האדם לשוחח איש עם רעהו, בחיי רעות, במקום העבודה ובחיי הצוותא של התאגדויות למיניהן.

אני רוצה גם לציין את הצרכים הקשורים לשיקום המולדת: זהות, עידוד ובטחון. בטחון, משמע עבודה המעצבת את חיי החומר; זהות, משמע כי הנך בטוח במרחב חיים מוכר; ועידוד, לעומת זאת, מקורו בתקשורת, הווה אומר, החיים בקהיליה.

ברצוני לקבוע עוד נקודה: איני סבור שהעם פסימי בתרבותו. התרבות העממית אינה מכירה את הפסימיזם התרבותי־אינטלקטואלי, המופיע באיצטלה כל־כך מודרנית. בוודאי, המעמסה הרובצת כיום על בני האדם כבדה מאד. הדינמיקה אוצרת־הנשימה של הטכניקה וההתפתחות החברתית הפרועה גורמות בעיות בחיים ובעבודה. אלא שלעתים קרובות מנוצלת עובדה זו למניפולציות בעלות תוכן ריאקציוני.

כך הופכים את הרצון לשמר, לקיים ולטפח, מגישה תרבותית רצויה להשקפת עולם בלתי־סובלנית. התוצאה היא פגיעה באקלים הפתיחות הרוחנית, סוף הליברליות והתנגדות לכל דבר חדש ובלתי־רגיל. מן העבר השני מתייצבים האשליה, הקדושה המדומה והפיתוי הצרכני. כנגד אי־הסובלנות והכמיהה השיקרית לזוהר של עולם מדומה, אנו זקוקים לאיזון בין מסורת לקידמה; אנו זקוקים לתרבות עממית מעודכנת, לחיי מעשה טובים, לרכישה עצמית של המולדת, לעיצוב הומאני של הסביבה.

לאמיתו של דבר, זהו גם הבסיס לבינלאומיות איתנה. זהותם התרבותית של הרבים, אימוץ תפישה כוללת של התרבות, והבנת העובדה שמדיניות תרבותית היא חלק מהמדיניות הכוללת – כל אלה הם תנאי מוקדם לגישה בינלאומית נכונה בתרבות.

אמנות, תקשורת, בידור

האמנות היא אחד הביטויים המהותיים של כל תרבות. היא ביטוי לחוויה פנימית ולעיצובה המודע; היא משקפת גם את המאמץ לעורר בצופה רגשות דומים, במידה מסויימת, לאלה שחש האמן בשעת היצירה. ידידים צעירים ניסחו את הדברים לא מכבר בניסוח מורכב יותר: "האמנות היא הליך תקשורתי, בעל מבנה אסתיטי, שמעביר בצורה מהנה מסר של תודעה עצמית." עלי להודות, שאין לי כל הנאה אסתיטית בקריאת הגדרה זו, אבל אני מוצא בה מרכיבים ראויים לתשומת־לב – בעיקר את העובדה שהיא מעלה את מושג התקשורת.

ואכן, זהו אחד הנושאים הראשיים המעסיקים את החברה בימינו: בעית התקשורת הבין–אישית והצורך בתקשורת. על כן עלינו לשאול: מה קורה, בעצם, היום בתהליך התקשורת? האם משתתפים בו מירב בני החברה? האם התהליך, כפי שהוא בנוי היום, מספק את השותף היוצר, את האמן, בכך שהוא זוכה להד אמיתי? האם האמנות מציעה היום לאנשים רבים מוטיוואציה חברתית, חום אנושי, הנחיית חיים ברוח הזמן? למי מגישה האמנות אתגר, כיצד ובאלו אמצעים?

החברה שלנו רחוקה מלאפשר תהליך תקשורת רחב וחי. מרבית בני־האדם אינם כלולים בו. אני מצר על כך לא רק בגללם, אלא גם מבחינת האמן; וצר לי על הנזק שנגרם לאמנות בדרך זו.

מדוע מופרע תהליך התקשורת? הסיבה אינה רק במחיצות השכלתיות, ואף לא בעולם העבודה הבלתי–אנושי. צריך להתגבר על מרחק רגשי שמפריד בין האמנות לחברה – אם ביחס לאמנות המסורתית ואם ביחס למודרנית. מכאן צומח גם הקיטוב העקר הדבק בדיונים בתחום זה.

לדעתי, טמונה סכנה רבה בפער בין יצירת האמנות והיקלטותה בחברה. אמנות היא תקשורת, ותהליך התקשורת הקיים רחוק מלהיות בריא. מן הדין שנקדיש מחשבה לסוגיה זו, שכן המצב משפיע השפעה חוזרת על האמנות. יצירות מעולות של פרובוקציה אמנותית מצד אחד – וחוסר הבנה ולעג מן הצד שכנגד. עימות כזה מוליד הסתגרות מתנשאת אצל האמן, וסגירות בקהל – ובעקבותיה סגידה מרצון לקיטש.

מדיניות התרבות שלנו צריכה להתמודד גם עם בידור גרוע. בידור גרוע באמצעות אמנות מדומה; אמנות שקרית, נטולת–מחשבה ומטפחת אשליות; הפגת מתח מזוייפת, סנטימנטלית; פירוק דמיונם ונשמתם של בני־האדם – בכל אלה עלינו להיאבק.

מדוע אין אנו מסוגלים להתגבר על ליקויים אלה במדיניות התרבות שלנו? ראשית כל, משום שלנושאים אלה רק מעט מאד כוח מחץ פוליטי. עד כה החברה אינה מגלה בכלל ענין בהקצאת המשאבים הדרושים כדי להתגבר על בעיות אלו. רק כאשר נצליח לענין בהן את היחיד ואת הכלל נוכל להגיע להישגים מעשיים. אין לצמצם את מדיניות האמנות לבעיות הסבסוד, ואף לא רק להגדלת ההיצע התרבותי כשלעצמו. היחס הנכון בין האמנות לחברה קשור קשר הדוק להתפתחות החברתית והפוליטית.

לכן הנני מתנגד נחרץ ואף תקיף להפרדה האופנתית בשנים האחרונות בין ציוויליזציה לתרבות. כאן טמון החולי היסודי של מדיניות התרבות: בהפרדה בין הרעיון למעשה, בין הרוח לפוליטיקה; מחד הרוחני, רב–ההבעה, האמנות – ומאידך הפוליטיקה, כל הדברים המעשיים, המקצוע והכלכלה. כל עוד תתנהל מדיניות התרבות על־פי דגם שחור/לבן מעין זה, וכל עוד נברבר על־פי דגמי מחשבה פשטניים, לא יתייחסו אלינו ברצינות.

האומץ לחיות עם הבלתי–מושלם

הנני מתנגד בתוקף לתסכול האינטלקטואלי האופנתי. ואני מתנגד באותה המידה

לפרגמטיקאים השאננים, שדמיונם מוגבל לטכנולוגיה. וכן אני גם מתקומם נגד אלה, המזלזלים ברווחה היחסית, שאבותינו ואבות-אבותינו נאבקו למענה והשיגוה עבורנו; ועתה - אין הללו חדלים מלדבר על אי־הנחת שחשים בני־האדם, על חוסר הטעם שבחייהם, על המיאוס שבפוליטיקה; והם בזים לפוליטיקה ולמי שעוסקים בה. הפסימיזם התרבותי - שהוא בלתי-סובלני, בלתי-אנושי ועל כן מאוס עלי לחלוטין - הפך אצלם זה מזמן לפוזה אסתיטית, ריקה מאמונה של ממש.

כדי שלא תהיה כאן שום טעות: אין אנו מעונינים לאלץ איש להיות מאושר; לא נכתיב לו כיצד לבלות את שעות הפנאי שלו. דווקא חרותו האישית של כל אדם היא תנאי מוקדם לפועלנו. חופש אישי, חופש האמנות וחיים דמוקרטיים הם הנחות-יסוד לעבודתנו כאן ועכשיו, שאי־אפשר לוותר עליהן. אך הן גם יסוד לחזון ולאוטופיות שלנו.

אכן, את שאנו רוצים, זו אחת האוטופיות של אירופה: תרבות כחיי-איכות. נוסף לרווחה ולעושר גם תחושת רווחה רוחנית ואושר; התגברות על הניכור וביטול שלטון הנכסים על בני־אדם; הכשרת הרבים לעיצוב חיים מאושרים; אמנות כפתח לצורות חיים ולהקשרי חיים חדשים, לשיתוף בוגר בקבלת החלטות ובאחריות החברתית; הסביבה כמרחב חיים חברתי שנוח לחיות בו, מערכת בטחון סוציאלי איתנה, עבודה ושמחה, יצירתיות וכוח יוצר; רב־גוניות והתחשבות, חופש והגינות. כך נראה בעיני החזון הפוליטי, האוטופיה של היום,לחברה של מחר.

רק מדיניות המשלבת רעיונות חדשים עם מעשה בלתי-פוסק, מדיניות בעלת דמיון חברתי ונכונות לממש אותו במציאות, תוכל לקרב אותנו אל החזון הזה. תהיה זו עבודה מפרכת; ונדמה לי, שתוך כדי העבודה הקשה ראוי לנו להיזכר מדי פעם במשפט של ברונו קרייסקי, שאמר, כי בפוליטיקה זקוקים לאומץ לחיות עם הבלתי-משלם. והוא הוסיף, כי רבים שחסרים את אותו האומץ גם לא נתברכו בכוח לעשות את ההכרחי.

כאשר אני חושב על חוסר הבטחון התיאורטי, על חוסר השלמות המעשית, על המגבלות הכספיות, על הספקות, הכשלונות, הציפיות והאוטופיות, על השדולות, על המתחסדים, על הפיתויים והמכשולים - אני חייב להתנחם בדברי גינטר גראס, דווקא ביחס למדיניות ההשכלה והתרבות: ״רק מי שמכיר את הדריכה במקום תוך כדי התקדמות, מי שכבר התייאש פעם או פעמים רבות, מי שישב על ביתו הריק של השבלול והתגורר בצד האפל של האוטופיה - רק הוא מסוגל להעריך את ההתקדמות.״

ד"ר ראמנוהר לוהייה

ביזור - "מדינת ארבעת העמודים"

תנועת "פנצ'איאט" (מועצה מקר מית*) הגתה ופיתחה את רעיון "מדינת ארבעת העמודים" על־מנת להגיע להרמוניה לאומית שיש בה אמונה חיה, דמוקרטיה חיונית ומינהל נקי־כפיים. בעתיד יתברר, אולי, שזהו אחד מאותם הרעיונות הגדולים המניעים את האנר שות.

במהלך תולדותיה פיתחה האנושות צורות שונות ומגוונות של ארגון פוליטי, אך עיקרון ההירככיה שלט כמעט בכולן - במלוכה, בדיקטטורה או בדמוקרטיה, בכולן נוטה העוצמה להתרכז בקרב מוקדים ואנשים מעטים; ומכאן מתגבשת ההירככיה, שבה העוצמה הולכת ופוחתת ככל שהדרגה נמוכה יותר. כמובן, החיים אף פעם לא התנהלו בצבעי שחור־לבן: העיקרון העממי נאבק לעולם בעיקרון ההירככי ולעתים זכה בנצחונות קטנים אך משמעותיים.

הפדרליזם היה אחד העקרונות הליברליים ביותר לגיבוש חוקות. אולם הפדרליזם, כפי שהובן עד כה, לא היה אלא חלוקת העוצמה הממלכתית. כפשוטה, בין המרכז לבין היחידות המרכיבות את הפדרציה. אף החוקות הליברליות ביותר בעולם התבססו על שני עמודים בלבד. אכן, בתי הנבחרים האצילו מידה מסויימת של עוצמה על העיריות ועל גופים אחרים, אך סמכות זו מוגבלת לנרשאים פשוטים כגון תברואה, אספקת מים, חינוך יסודי וכו'. הסמכויות מוענקות מטעם הדרג העליון ואינן חלק אורגני בחוקת היסוד של ארץ כלשהי. אין בידי גופנים אלה כל סמכות מחקקת, ואף סמכויות הביצוע אינן מלאות. אורח החיים בקהיליה אינו נמצא בתחום השפעתם, אלא הם מספקים רק את המסגרת המקומית לשרותי הבריאות או החינוך. בתוך מסגרת זו מנהלת הקהיליה את אורח החיים המוכתב לה על־ידי חקיקה בדרג הגבוה ועל־ידי מוסדות אחרים.

אולי מעולם לא היה יכול האזרח הפשוט לקחת חלק פעיל ושקול בכל עניני ארצו. ובנסיבות המורכבות של ימינו, זו משימה קשה עוד יותר. מה שנותר לו, איפוא, היא רק בחירת האנשים הנראים לו מתאימים יותר מאחרים לחשוב ולפעול במקומו. תוך כדי מעשה הבחירה, הוא עשוי להגיע לדרגה זו או אחרת של הבנה פוליטית. אך יהיה קשה לשנות מצב זה מיסודו, אלא אם נפנה אל כיוונים חדשניים.

אם כלל עניניה של ארץ כלשהי אינם פשוטים עד כדי כך שהאזרח הפשוט יוכל להשתתף בעיצובם, יש לחלק אותם ליחידות קטנות והולכות. הפדרליזם חייב להיות שלם. אין להותיר את הסמכות העליונה במרכז וביחידות הפדרליות בלבד. יש לחלקה ולבזר אותה עד

מתוך The Other Side, "כתב-עת למחשבה ומעשה סוציאליסטיים", כרך 6, מס. 3, אוקטובר 1984, ניו-דלהי, הודו. ממאמר זה הושמטו קטעים מעטים המתייחסים למצב המיוחד בהודו, שלא יהיו מובנים לקורא הישראלי. אולם דומה שיש ענין אוניוורסלי ברעיון-היסוד המוצע כאן.

---

* "פנצ'איאט" הוא מושג הודי עתיק, שחודש לאחר קבלת העצמאות. במקור היתה זו מועצת הכפר, מורכבת מחמישה אנשים (פאנץ' = 5), שניהלה את הכפר באורח שיתופי, ובמידה רבה אוטרקי. אף כי בגלגולו המודרני, המושג כולל גם מועצות מקומיות לא-כפריות, התנועה שומרת על הדימוי המסורתי, גם באמצעות השם "כיסאן (איכרים) פנצ'איאט".

לחבלים הקטנים ביותר, שבני־אדם חיים בהם. ההתקדמות הגדולה תבוא כאשר ארץ לעשה לעצמה חוקה, המבוססת על ארבעת עמודי המדינה: הכפר, המחוז, המדינה (יחידה בפדרציה) והמרכז - ארבעה עמודים שווים במעמדם. האספה המחוקקת של הודו היתה יכולה לחבר חוקה מעין זאת, אך היא החמיצה את ההזדמנות. היא הסתפקה בסלט של חוקות אירופיות ואמריקניות, וב"חוק הממשל בהודו", שנוסח על־ידי השלטון הזר.

ברור, שמדינת ארבעת העמודים איננה מתמצית בהסדר מינהלי. הכוונה איננה לכך שפרלמנטים בדרג הגבוה יחוקקו חוקים, ומוסדות המחוז והכפר יוציאו אותם לפועל. מדינת ארבעת העמודים היא בבחינת הסדר של חקיקה וביצוע כאחד. היא בבחינת אורח חיים - והיא מספקת מבנה ודרך פעולה לכל תחומי הפעילות האנושית: ייצור, בעלות, מינהל, תכנון, חינוך וכדו׳. יש לארגן את כלל אזרחי המדינה כך, שהעוצמה הריבונית תבוזר, עד כי גם הקהילייה הזעירה ביותר תוכל לחיות על־פי אורח החיים הרצוי לה. כמובן, למגוון אורחות החיים האלה צריכים להיות מכנים משותפים חזקים די הצורך כדי לאגד את כל הקהיליות למדינה אחת. רק ימים יגידו מה צריך להיות משקלם של מכנים משותפים אלה בסדר ארבעת העמודים. אי־אפשר לקבוע היום חלוקת סמכויות מדוייקת בין הפדרציה, המדינה, המחוז, הכפר, או מסגרות נוספות. הזמן, הנסיון, ואולי האספה המחוקקת הבאה של הודו יקצו את התפקידים המדוייקים. לפי שעה אנו זקוקים לחתירה בלתי־מתפשרת לביזור העוצמה, כדי שכל קהיליה קטנה תוכל לכלכל את ענייניה בתבונה ובדרך העולה בקנה אחד עם שלמותה ואחדותה של האומה.

עלי להוסיף מיד, שאין לזהות את מדינת ארבעת העמודים עם רעיון הכפר האוטרקי. אילו היה כך, היינו יוצרים בהודו 700,000 מדינות נפרדות. במסגרת מדינת ארבעת העמודים יהיו ל־700,000 הכפרים ולמאות המחוזות קשרים ענפיים, כלכליים ותרבותיים, שיולידו תלות הדדית ביניהם ויעשו אותם אומה אחת. הרעיון אינו הכפר האוטרקי, אלא הכפר הנבון והחיוני - אם כי שני הרעיונות מצטלבים פה ושם.

חלוקת העוצמה במדינה

יורשה לי להעלות קווים אחדים לדמותה של מדינת ארבעת העמודים; אף כי אין לדעת עדיין אם אלה יהיו או לא יהיו תקפים במעשה, יש בהם כדי להצביע על המדיניות והכיוון הרצויים. המרכז הפדרלי יוכל לפקח על הצבא, והמדינה הבודדת על המשטרה החמושה; כל סוג אחר של משטרה יימצא בשליטת המחוז והכפר. תעשיות כגון הרכבת, או הברזל והפלדה, יהיו נתונים לפיקוח מרכזי; ואילו הבעלות והניהול של תעשיית הטקסטיל העתידה, שתתנהל ביחידות קטנות, יהיו בתחום המחוז והכפר. סביר שקביעת מחירים תהיה מענינו של המרכז; את מבנה החקלאות, לעומת זאת, ואת קביעת היחס בין ההון לעבודה המושקעים בה, אפשר להשאיר לבחירת המחוז והכפר. אפשר להעביר לסמכות הכפר והמחוז שורה של מחלקות המתנהלות עכשיו על־ידי פקידי הממשלות במדינות השונות, למשל: האגודות הקואופרטיביות, פיתוח כפרי וחקלאי, חלק ניכר מההשקיה, הקצאת זרעים, גביית מיסים וכו׳. אין צורך להוסיף, שיש להשאיר לכפרים ולמחוזות חלק משמעותי מהכנסות המדינה.

מדינת ארבעת העמודים תתן תשובה חלקית לוויכוח הקבוע בין חופש לבין תכנון. לא על־ידי כלכלה מעורבת של בעלות פרטית וציבורית תיווצר תשתית מתאימה לביזור העוצמה הכלכלית ולזכות ההשתתפות בקבלת ההחלטות, אלא על־ידי פיזור הבעלות הציבורית בין ארבעת עמודי המדינה. לא תהיה עוד שליטה ללא־עוררין בידי קבוצת מתכננים מרכזית אחת, אלא מספר רב של קהילות זעירות ישפטו, יפעלו וייאלצו את המרכז להטות להן אוזן. האדם יהיה חופשי בתור חלק מכפרו הקטן. הנני צופה גיוון רב

בקביעת היחס בין שיעור ההון והעבודה, שישמש מנוף להרחבת החרות. בהודו, כמו במשקים תת-מפותחים אחרים, הכרחי להעלות את השקעות ההון – אולי בסכום של 500 עד 1000 רופיות לנפש; אלא שהטווח הרחב הזה בין שני קצוות אלה מעניק לכל כפר שפע של אפשרויות בחירה. אחדים עשויים לרצות בתוספת הון ומאמץ נוסף בעבודה, בעוד שאחרים עשויים להעדיף לחיות ולעבוד בקצב קצת יותר איטי.

מדינת ארבעת העמודים חורגת מבעיות הרגיונליזם והפונקציונליזם. אפשר בהחלט להעלות על הדעת חלוקה פונקציונלית של העוצמה (למשל בין תאגידים קואופרטיביים, איגודים מקצועיים, פרלמנטים וגופים דומים) שמצטמצמת בדרגים העליונים. שכן כל מוסד פונקציונלי יכול לרכז את העוצמה בידי מנהיגותו הבכירה. התפישה של מדינת ארבעת העמודים מבזרת את העוצמה גם בתוך הארגונים והתאגידים. כדאי להוסיף, שהקולות של צרות-אופק פרובינציאלית היו משתתקים במידה רבה אילו העוצמה היתה מבוזרת, אילו במקום המרכז והמדינה, שניצבים זה מול זו כמו שני ענקים, היתה העוצמה בידי הקהיליה הכפרית – כולל הזכות לבחור בשפה הרצויה לה בחינוך היסודי ובחיי המסחר.

אפשר, שנוכח מצבה המיוחד של הודו – לאור הבערות, הפחדים והאמונות התפלות ומעל לכל, הקסטות – תיראה מדינת ארבעת העמודים בעיני רבים כחלום באספמיה. יתכן אמנם שנציג הכפר יהיה אנוכי ונבער, ויחשיב את ההשתייכות לקסטה יותר מאשר את הצדק. אך דומה, שהדרך היחידה לשחרר את העם מן האינרציה וממינהל כבד-קודקוד ומושחת היא מסירת עוצמה לידי הכפר. עקרון ההיררכיה או הדיקטטורה לעולם לא יציתו זיק של חיים בהמוני העם; צורות אלו של שלטון רק מנציחות מינהל שאנשיו עוסקים יותר ברווחתם הפרטית מאשר ברווחת הכלל. עיקרון מדינת ארבעת העמודים, לעומת זאת, הוא עיקרון עממי במהותו; הוא עשוי לגרום תחילה בלבול רב ושגיאות וטעויות למכביר – אך בסופו של דבר הוא יביא לטיהור המינהל, באשר הוא יאלץ את ההמונים לשפוט ולפעול. למשל, הדרך היחידה לטיהור מוסדות השלטון היא להשאיר את ניהולם בידי פנצ'איאט הכפר, העיר והמחוז – הווה אומר להוציאם משליטת המחוקקים ועובדי המדינה.

לנוכח המצב החמור

מפלגת הקונגרס מתנגדת למדינת ארבעת העמודים. היא לא ארגנה אפילו בחירות לפנצ'איאט בכפרים (להוציא במדינה אחת). ואפילו שם היא השתדלה להוריד את מעמדו של נציג הכפר לדרגת פקיד כפוף לפקיד ממשלתי; היא כפתה עליו שבועת אמונים מבישה וביטלה באמצעות צו את שיטת הבחירות השנתיות.

יתכן שרעיון מדינת ארבעת העמודים נולד בגלל הנסיבות המיוחדות של כלכלה אגרארית והמון עצום של אוכלוסיה נבערת. אף על פי כן, זו הדרך לעתיד בעולם כולו. מגרעותיה של הדמוקרטיה הפרלמנטרית נפגשו עם מגרעות הדיקטטורה הפרולטרית; שתיהן לא מנעו את ריכוז העוצמה ואת העריצות. על-ידי מסירת עוצמה לקהיליות קטנות, שבהן ניתן לקיים דמוקרטיה ישירה, תבטיח מדינת ארבעת העמודים לאדם הפשוט חיים בדמוקרטיה יעילה ונבונה.

מפלגת הקונגרס עשתה משגה חמור מחשש לתסיסה ולאי־סדר, היא ניתקה את עצמה מן האיכרות החלשה, הבלתי-מאורגנת ונבערת, מן הפועלים, מבעלי החנויות, מהשכירים וכו' – מכל אלה שלא היו מסוגלים עדיין, ושעתם לא היתה פנויה, לקחת חלק פעיל בחיים הפוליטיים. הבריטים אמנם הלכו, אך בני־חסותם, המיליונרים, הנסיכים, בעלי האחוזות והפקידות הבכירה נשארו במקומם.

הקונגרס אשם גם בכך, שהוא מבין את המאורעות רק לאחר שהם מתרחשים. הוא אינו מתכנן, וגם אין בידיו כלים כדי

להתמודד עם מצבים שמתעוררים. אין לקונגרס בכלל מדיניות. אין אני שותף לדעה, שהוא משמר את המדיניות הקפיטליסטית. הקונגרס משול לאדם שנלכד במערבולת – והוא מושיט את ידיו לכל עבר, ללא הצלחה. כך הוא מצהיר שהיעד הוא חברה ללא מעמדות, אך מתחבר למעשה לבעלי האחוזות והקפי־טליסטים. הוא בוחש בעניניהם של כל מגזרי החברה, אך אינו עוזר אף לאחד. בנסיבות אלה שולט חוק האגם: כל דג קטן נטרף על־ידי הבא בתור אחריו לפי הגודל.

הממשלה טרם למדה שבארץ זו אי־אפשר להגיע להצבר הון על־ידי היוזמה הפרטית. מצד אחד אנו זקוקים עד מאד לתעשיות חדשות, אך מצד שני הוצאו כמויות ניכרות של הון לחו״ל. מבין סיבות רבות להעברת הון מכאן לאירופה ולאמריקה בולטת אחת: בהיעדר מחקר מדעי וכשרון המצאה בתחום המיכון, אי־אפשר להפוך כסף להון תעשייתי. ההון הרב, שהושקע בשנים האחרונות בתעשיית השמנים הצמחיים, מוכיח את חוסר התועלת הלאומית שבהרחבת תשתית ההון באמצעות היוזמה הפרטית. היוזמה הפרטית שואפת לרווח – יהא המחיר שהאומה משלמת עבורו כאשר יהא. אין גם שום סימן לכינונה של רשות השקעות לאומית.

האבטלה מתרחבת, וזו תופעה בלתי־נמנעת. למעשה, רוב האוכלוסיה שרוי במצב של תת־תעסוקה. בהיעדר יוזמות חדשות בחקלאות ובתעשיה, תמשיך האבטלה להתרחב. גם אין לממשלה שום מדיניות קבועה ביחס למחירים הגבוהים. בהשוואה לשנות המלחמה, עלה מחיר המצרכים פי ארבע.

פיתויי הדיקטטורה והדת

בורותה של הממשלה המרכזית בנושאים כלכליים שווה רק לכשלונה המוחלט בבינון אמות־מידה כלשהן בזירה הפוליטית. תפקדה של מערכת דמוקרטית מבוסס על ארבעה מושגים – המדינה, הממשלה, המפלגה והפרט – ועל קיומן של מוסכמות מסויימות ביחס אליהן. היעדרם של נוהלים מוסכמים וסדירים הוא מוחלט. שימוש לרעה בזכויות־יתר ממשלתיות, בשרותים ממשלתיים, בתחנות הרדיו, שרירותיות בפרסום וביישום חוקים וצווים, העדפה של איגודים מקצועיים של איכרים ופועלים ושל מוסדות חינוך המקורבים לשלטון – כל אלה הולכים ומתרבים. בנסיבות כאלו, הבמה ערוכה למשחקם החופשי של אי־יושר, היעדר־מוסר, אי־שקט, אי־צדק ויאוש כללי.

הקדרות הנובעת ממצב זה גורמת לכך, שבני־האדם פונים באופן בלתי־מודע לעבר הדיקטטורה. גרנדרה דבה כינה זאת ״ההרגל לחפש את המוצא הקל״. לכל העמים יש מנהיגים – אבל בעם בריא וחסון, המנהיגים חשובים רק אם הם מסמלים רעיונות ומצעים. אנשים אחדים אורבים מאחורי איצטלת הדת או הקסטה, כדי לכונן דיקטטורות בבוא העת. דיקטטורות כאלו, מבוססות על הדת, תומכות בדרך כלל במשטרים ריאקציוניים ומלוכנים, המיוצגים על־ידי מיליונרים, בעלי אחוזות ושכבות דומות. העשירים רואים בעוני תופעה טבעית ובלתי־נמנעת בחיי אנוש. אפילו אם נסיונות אלה נידונים לכשלון, תמיד קיימת סכנה שהם יוליכו להתפוררות לאומית.

למען האמת, השפעת הדת על הפוליטיקה עולה בכל העולם. גורמים שמרניים, המתבססים על הדת, צוברים כוח באירופה ובאסיה. הטרגדיה היא, שהדת עוברת תהליך של פוליטיזציה. הפוליטיקה מטבעה שנויה במחלוקת. כאשר מנסים לפתור ניגידים פוליטיים ללא הצלחה, פונה האדם לדת, הנתפשת כשוחרת שלום. בני־האדם מצפים, שהדת תביא להם שלום ואחדות. כך מתגלה הדת כסכנה כל אימת שהפוליטיקאים אינם מסוגלים להביא מזור לנשמה אף בתוככי קונפליקטים פוליטיים.

דיקטטורה קומוניסטית היא סכנה אפשרית אחרת. ההסברה הסוציאליסטית יוצרת במקרים רבים את הרושם, שהקונפליקט הוא ביסודו בין הקומוניזם לקונגרס. סוציאליסטים רבים נוטים

(המשך בעמ׳ 52)

ברנקו הורוואט

מארכסיזם - בלי טעויות מארכס והמארכסיסטים

כל מדע אמיתי עוסק בתגליות על העולם שאנו חיים בו. כאשר תגליות אלו הן אוניוורסליות, הן הופכות לחלק קבוע באוצר המדע שלנו (למשל, תגליתו של קופרניקוס, שכדור הארץ סובב סביב השמש). הן עשויות להיות חלקיות, ואז התפתחות נוספת של המדע הופכת אותן לחלק במערכת כוללת יותר, שבה הם מייצגים מקרים ייחודיים (למשל, הפיזיקה של ניוטון ביחס לפיזיקה של איינשטיין). אך יתכן גם שמחקר חדש יותר יראה, כי אמיתות שנראו סבירות, מקורן בטעות. אפשרות ההפרכה המוחלטת היא מתכונות היסוד של המדע. היא אינה קיימת בדת, בפוליטיקה או באמנות – שביחס אליהן אנו עוסקים בערכים. מכאן, שזיהוי טעויות מייצג את זיהוי המדע והתפתחותו. בהקשר זה אני מתכוון לנתח את תרומתו של מארכס למדעי החברה.

את מארכס פיארו וסתרו יותר מאשר כל מלומד אחר. אבל אם ננסה למצוא ניתוח מרוכז של תרומתו וטעויותיו המדעיות, נגלה שטרם נערך מחקר כזה. אופייני לבעיה זו, שיוסף שומפטר, בחיבורו המונומנטלי ״תולדות הניתוח

מתוך Praxis International, כתב-עת פילוסופי בינלאומי (בעריכת פארן פיהר, אוסטרליה, ומיכאילו מארקוביץ', יוגוסלוויה), מוצא לאור באוקספורד, אנגליה, כרך 4, מס. 3, אוקטובר 1984.

הכותב הוא פרופסור לכלכלה באוניברסיטה של בלגראד, יוגוסלוויה, ואחד ההוגים החשובים בסוציאליזם בימינו.

(המשך מעמ' 51)

להתנבא, שהודו תלך בהכרח בדרכה של סין, אם מימשל הקונגרס לא ישתפר. האמת היא, שאילו המפלגה הסוציאליסטית היתה מסוגלת לצבור כוח, היה ביכולתה להנהיג את האומה בדרך הנכונה, בלי להתחשב במעשיה של מפלגת הקונגרס. כאשר הסוציאליסטים מביעים חוסר אונים כזה, הם מחלישים במו-ידם את שורותיהם. אותה גישה מתבטאת גם בתעמולה ובביקורת שיש בהן רק שלילה. כל עוד הסוציאליסטים אינם יוזמים דיון קונסטרוקטיבי על תוכניותינו ומדיניותנו, ימשיך הקונגרס לשלוט – או שתופענה סכנות אחרות.

הכלכלי'', מודה, כי עבודתו של מארכס ''אינה אנליטית במובן המקובל; הואיל ומחברו של ספר זה אינו מסוגל, מטבע ברייתו, לאמוד אותה במידת הצדק, עליו להימנע מלהניח עליה את ידיו הבלתי־קדושות.''(1) הסיבה היא כנראה, שהמארכסיזם אינו תואם את המסגרת המקובלת של דיסציפלינה מדעית, כמו למשל הדרוויניזם בביולוגיה; הוא איננו כלכלה בלבד, שכן הוא עוסק גם בנושאים רבים אחרים - במעט מדע חברתי אוניוורסלי. כאן גם ההסבר לכך, שהמארכסיזם הוא תורה כמעט אידיאלית הן לסגידה דתית והן לוולגריזציה.

מחברה של תורה כזו מוכרח היה להיות אדם מלומד מן הרגיל. ראשית כל, מארכס היה בן האינטליגנציה הבורגנית של זמנו, בעל השכלה קלאסית והתמצאות טובה בספרות ובתרבות הקלאסית והמודרנית. למרות השכלתו הכללית, היא לקתה בשני תחומים (חשובים ביחס למטרה שהוא חתר אליה): בפסיכולוגיה ובמתמטיקה. מארכס לא יכול היה להשתמש בספרות פסיכולוגית רצינית, שכן הדיסציפלינה הזאת כמעט שלא היתה קיימת עדיין; עוד פחות היה יכול להשתמש במחקר פסיכולוגי אמפירי, שכן לא היה כזה. כך נשאר מארכס ביסודו תוצר הרציונליזם של תקופתו - אף כי התברך בראיה יוצאת דופן, בייחוד בתחום הפסיכולוגיה החברתית (שהפוטנציאל שלה נוצל רק באמצע המאה ה-20 על־ידי אריך פרום). רציונליזם זה חוסם את ראייתו הפסיכולוגית, כאשר הוא מנסה ליישם אותה לחברה שהוא מנתחה. תוצאות הסוציאליזציה, היעדר הרציונליות בתנועות המוניות, הלאומיות - כל אלה מתחמקים מניתוחו.

לכן אין בכל כתביו עבי־הכרס ניתוח משביע־רצון של המניעים בכלכלה ובתחומים אחרים. לדידו, מעמד הפועלים אינו קבוצה של בני־אדם ממשיים, אלא קטגוריה היסטורית שנקבעת על־פי המבנה הרציונליסטי האופייני לתקופתו: אם האינטרסים, שנקבעו על־ידי ההיס־טוריה, הם כאלה וכאלה, הרי שבעלי האינטרסים האלה יתנהגו כך וכך - משמע, התנהגותם היא נתון קבוע מראש. לא היה נהיר, כי לפני שאינטרסים יגיעו לביטוי בהתנהגות נחוץ תיווכה של הפסיכולוגיה (למשל, תהליך הסוציאלי־זציה). אצל מארכס בא ההגיון במקום פסיכולוגיה. ולכן היה נכשל, אילו ניסה להסביר בכלי הניתוח שלו את התנהגותו של מעמד הפועלים הגרמני בימי הפאשיזם, את האפרטהייד של פועלי דרום-אפריקה, או את שמרנותו של מעמד הפועלים האמריקני. ה''קביים'' הלקוחים מהגל, של ''מעמד כשלעצמו'' ו''מעמד למען עצמו'', אינם מועילים; מושג האריסטוקרטיה הפועלית, שהומצא לעת צרה, אינו בר-ישום כאן.

הליקוי השני הוא היעדר השכלה מתמטית. העובדה שעד לאותה עת הופיע רק כלכלן מתימטי אחד, קורנו, (וזה היה הכלכלן החשוב היחיד, שמארכס לא שם לב לקיומו), אינה משנה לגבי התוצאות. שורה של חידושים מזהירים בניתוח נשארו חסומים בדוגמאות המספריות ובשגיאות ממש. יש ענין מסויים בעובדה, שכל המארכסיסטים, עד לדור של פרום, לנגה וקלצקי בשנות ה-30, היו חסרי ידע בפסיכולוגיה ובמתמטיקה אף הם, ויש ''מארכסיסטים'' כאלה עד היום.

מארכס הכלכלן

נתבונן תחילה במארכס הכלכלן.

מקובל להניח, שתרומתו העיקרית של מארכס לכלכלה היתה תיאוריית ערך העבודה. אולם השקפה זו מחייבת סיווג קפדני. בתחום זה מארכס ירש כמעט את כל כלי הניתוח שלו מסמית וריקרדו; מבחינה זו אפשר לראותו כאחרון הכלכלנים הקלאסיים. אפשר לעקוב אחרי ראיית העבודה כמקור של ערך, אחרונית, עד לקנטילון (במחצית הראשונה של המאה ה-18), שלגביו זו היתה עבודה חקלאית; הרעיון המשיך לאחר מכן את דרכו עד לכלכלנים הקלאסיים, שייחסו אותו לכל עבודה יצרנית. הסוציאליסטים מאסכולת ריקרדו הסיקו את המסקנות הסוציאלי־סטיות מאותה הנחה: אם הערך נקבע

על־ידי העבודה, ואם הרווח הוא חלק מן הערך, כי־אז הרווח הוא תוצר של עבודה שלא שילמו עבורה. הסוציאליסטים הריקארדיאניים אמרו את הדברים הבאים: ויליאם תומפסון השתמש במונח ''ערך עודף''; ג'ון גריי תיאר את הרווח, הריבית והרנטה הקרקעית כמס שבעלי הקנין מטילים על מי שאינם בעלי־קנין[2]; תומס הודג'סקין הבדיל בין הון כהתגלמות של עבודה להון כיחס חברתי (1825). ג'ון בריי חישב את שיעור הערך העודף ב–200%, אף כי לא השתמש באותה מילה[3]. אפשר להוסיף, שקווסניי הבדיל כבר במחצית המאה ה–18 במידה רבה של דיוק בין ערך–שימוש לערך–חליפין[4], כשהאחרון רומז לערך בשוק. כל המרכיבים הדרושים לתיאוריה רדיקלית היו, אם כן, זמינים כאשר מארכס נולד, או מעט לאחר מכן. ממרכיבים אלה בישל מארכס את תורת הערך שלו.

על־ידי הבחנה בין העבודה כסחורה לבין עבודה כיוצרת ערך, הוא מחק קודם כל את ההנחה הבלתי–נחוצה של חליפין בין ערכים לא–שווים: כוח העבודה נמכר על פי ערכו, שהוא פחות מן הערך שנוצר על־ידי העבודה. ההפרש, הערך העודף, נשאר בידי הבעלים; והיחס בין ההפרש לשכר – שיעור הערך העודף – מייצג את רמת הניצול. ועוד: מארכס משתמש באופיה הכפול של הסחורה, המתבטא בערך–שימוש ובערך–חליפין, כדי להקיש על אופיה הכפול של העבודה: עבודה מוחשית ועבודה מופשטת. ערכה של סחורה נקבע על־ידי כמות העבודה החברתית ההכרחית כדי לייצרה, וערכי השוק (המחירים) נעים סביב הערך שנקבע בדרך זו.

תיאוריה זו מקורית די צרכה כדי להיחשב להישג מדעי חשוב. אך כשלעצמה, בוודאי שאין זאת תגלית שפתחה עידן חדש. אלא שכאן נכנס לתמונה מארכס הפילוסוף והסוציולוג. מתחילים להתייחס לסחורה באל כלי פולחן, את העבודה ואת תוצרתה רואים כמנוכרים מן הפועל, הפקעת הערך העודף הופך להיות יסוד לשלטון מעמדי, והמבנה הכלכלי מוליד מערכת יחסים סוציאליים, שאחרי לאוי בלנק מתחילים לכנותה בשם קפיטליזם. גזירת המאפיינים של תצורה חברתית מן התכונות של סחורות הנה היפותיזה מדעית פוריה מאד; ביסודה, זו תגלית הפותחת עידן חדש. העבודה האנושית מופיעה כאן בקטגוריה אנליטית בסיסית, המאפשרת סינתזה של דיסציפלינות שונות, כגון כלכלה, סוציולוגיה ופילוסופיה.

החשוב ביותר בין החידושים האנליטיים הוא ללא ספק זה הכלול בכרך השני של ''הקפיטל''. אני מתכוון לרעיון היסוד, שסחורות וכסף זורמים בזרימה מעגלית בתהליך כלכלי, המתואר באורח סכמאטי. גם כאן אין הוא מקורי לגמרי. קדם לו קווסניי בחיבורו ''טבלו אקונומיק'', ולו קדם קנטילון (בערך 1730), שעסק במעגלי חלוקתו של התוצר החברתי בקרב החקלאים, בעלי האחוזות והאומנים. אבל מארכס החליף את האבחנה ההיסטורית–ייחודית בין מעמדות יצרניים (חקלאיים) לבין מעמדות עקרים באבחנה המודרנית–אנליטית בין מוצרי הון למוצרי צריכה. בדרך זו הוא בנה מודל דו–מגזרי, שפותח רק 80 שנה לאחר מכן, במהלך מלחמת העולם השניה; כיום הוא מהווה את הכלי האנליטי הרב–צדדי ביותר בדיגום תהליכים כלכליים.

מארכס היה זקוק למודל, כדי להציג את רמת ההסתברות הגבוהה של חוסר איזון מבני בכלכלת שוק בלתי–מתוכננת, שתוצאתו משברים מחזוריים. כך הוא הפריך, 65 שנה לפני קיינס, את ''חוק סיי'' המפורסם, שלפיו כל מכירה יוצרת ביקוש משלה. כדי לדייק עלי לציין, שביקורתו המפורשת על ''חוק סיי'' מתבטאת אצל מארכס בדרך אחרת. הוא הדגיש שאין מחליפים את הסחורות זו תמורת זו, אלא קונים ומוכרים אותן תמורת כסף; והכסף אינו רק אמצעי חליפין (כפי שחשב סיי), אלא ממלא פונקציות נוספות. במילים אחרות, כוח קניה וביקוש אינם זהים: אין הכרח שבכסף שמישהו הרוויח יוצא מחדש, ואין הכרח שביקוש והיצע יתאזנו. ''חוק סיי'' מוטעה, הואיל ואין הכרח שההיצע והביקוש יהיו תואמים, לא במבנה ולא

בנפח.

גם סכמות השחזור מקדימות את הניתוח המודרני של תשומה–תפוקה, ואת הדגימה של הצמיחה הכלכלית. לבסוף, האבחנה בין כלכלה דורכת במקום לכלכלה צומחת (שחזור פשוט ושחזור מוגדל אצל מארכס) היא אבחנת יסוד אנליטית. לכן אפשר לראות את מארכס כמבשר תורת הצמיחה המודרנית.

אלא שבגלל ליקויי השכלתו המתמטית, לא היה מארכס מסוגל לנצל את הפוטנציאל של חידושיו האנליטיים. הסכמות פותחו ופורטו בסדרה מייגעת של דוגמאות מספריות, הממלאות עשרות עמודים בכרך השני, ואינן מאפשרות ניתוח ממצה או הכללות (ואנגלס עמל לאחר מכן חודשים רבים כדי לתקן טעויות בחשבון). סכמות אלה שימשו נר לרגליהם של מארכסיסטים רבים, פחות מעולים, שהבולטת ביניהם היתה רוזה לוקסמבורג. המסקנה העיקרית בספרה "הצבר ההון" היא היעדר האפשרות של שחזור קפיטליסטי ללא כיבוש שווקים חדשים (קולוניאליים) – וזו מסקנה מוטעית לחלוטין, משום שהיא גזרה הכללה בלתי–מבוססת מדוגמה מספרית שרירותית. בדומה לכך בנה הנריק גרוסמן דגם ("חוק ההצבר וההתמוטטות של המשטר הקפיטליסטי", 1919), שבו ההון הקבוע גדל יותר מהר מהערך העודף; מכאן הוא גזר את המסקנה המרעישה שכעבור זמן־מה הערך העודף יישחק כליל והמשטר הקפיטליסטי יתמוטט. עמודים ספורים של ניתוח מתמטי–כלכלי, תוך שימוש בטכניקה אנליטית מודרנית, נותנים בידינו את המידע הטמון בסכימות אלו, בלי שנסתבך במסקנות פרועות, כפי שתוארו בסכמות לעיל (5).

עבודתו של מארכס גם הניחה יסוד לחידושים אנליטיים נוספים, שהוא עצמו לא ניצלם. אזכיר רק שניים. כתיאורטיקן של הצמיחה היה מארכס מודע לחשיבותה הכלכלית של התקדמות הטכנולוגיה הרבה יותר מבני תקופתו, אך הוא לא היה מסוגל להעניק לאינטו־איציה שלו ניסוח פורמלי. הוא מתייחס להתקדמות הטכנולוגית במונחים של הרכבו הטכני של ההון (היום מכנים זאת בדרך כלל "עתירות הון", שהיא אחת מארבעת המרכיבים של טכנולוגיה מופשטת (6)) וההרכב האורגני של ההון. אם משתמשים במושגים של הרכבו האורגני של ההון ושיעור הערך העודף אפשר לסווג את ההתקדמות הטכנולוגית כך, שניתן לגזור ממנה את תיאוריית המחירים של העבודה. למען פרספקטיבה נכונה יש להוסיף, שניתוח משביע–רצון של התקדמות טכנולוגית פותח רק ב–30 השנים האחרונות.

האחרונה בין התרומות החשובות לכלכלה טמונה ברעיון המחזוריות של תקופות שפל וגיאות. מארכס ניסה את כוחו בתאורים סטטיסטיים ומתמטיים של מחזורים כלכליים, אך בגלל הידע הבלתי־מספיק בשני התחומים נאלץ לוותר באכזבה. אף כי מארכס הניח, שהאנושות קובעת לעצמה רק משימות שהיא מסוגלת להתגבר עליהן, הוא קבע לעצמו שוב ושוב משימות שלא הוא ולא אחר מבני דורו היו מסוגלים להתגבר עליהן. המכניזם של המחזורים הכלכליים נראה בעיני מארכס בערך כך: לעת תנופת עליה מעסיקים יותר ויותר פועלים; מאוחר יותר יש אפילו מחסור בכוח עבודה; כתוצאה מכך, השכר עולה והרווחים יורדים. בנקודה מסויימת מוליכה הרווחיות הנמוכה לקפאון, והמגמות העסקיות הופכות כיוון. ההשקעה מצטמצמת, התפוקה יורדת, מפטרים פועלים, השכר יורד, סך כל הביקוש מצטמצם עוד יותר, המחירים יורדים, פירמות שונות פושטות את הרגל. בכדי להישרד בשוק, הקפיטליסטים מתחרים בהכנסת חידושים. החידושים שחוסכים עבודה מרחיבים את האבטלה וגורמים הורדת שכר. בינתיים מחליפים ציוד ישן בחדש ויעיל יותר מבחינה טכנולוגית; הביקוש להשקעות גדל, הרווחיות עולה ומתחילה עליה חדשה. בהדגשת גלי החידושים כמניעי גיאות מחזורית הקדים מארכס את שומפטר.

סוציולוג שלמד היסטוריה

לתגלית החדשנית השניה הגיע

מארכס בתור סוציולוג שלמד היסטוריה. את מקורה אפשר לתאר אולי בדרך זו: מארכס למד מהגל להשקיף על העולם לא כמקום ששולטת בו הרמוניה קבועה מראש, אלא כמערכת מלאת קונפליקטים. הפילוסופיה ההיסטורית של הגל, שראתה בהתפתחות ההיסטורית את התפתחותה העצמית של הרוח האבסולו־טית, הרשימה אותו, כנראה, מאד מבחינה אינטלקטואלית – אך אופיה הספקולטיבי לא סיפק אותו. הוא מצא אתגר לעיבוד נוסחה טובה יותר. בספרות ההיסטורית עלה מארכס על עקבותיהם של היסטוריונים צרפתיים, שהסבירו את ההיסטוריה ברצף של מאבקים מעמדיים. תאור זה תאם יפה את הראיה ההגליאנית של מאבק בין ניגודים, ואת נסיונו שלו בעיתונאי בריינלנד. לאחר מכן למד מן המטריאליסטים הצרפתיים של המאה ה–18, שהאנושות היא תוצר של הסביבה. לימוד היסטורי נוסף שכנע אותו שיש הקבלה בין התפתחות כוחות הייצור ומבנה החברה. ברמה מסויימת של כוחות הייצור נוצרים מעמדות חברתיים ויחסים חברתיים מוגדרים מאד. הואיל וכוחות הייצור הם נתונים אוביקטיביים, ברור שבני־האדם צריכים להתאים את ארגונם החברתי אליהם. לפיכך, לא התודעה קובעת הוויה חברתית, אלא להיפך: ההוויה החברתית קובעת את התודעה החברתית. בדרך זו נוסחה ההיפותזה הסוציולוגית הפוריה ביותר (עד כה). היא נודעה ברבים כמטריאליזם היסטורי, או כפירוש כלכלי של ההיסטוריה. הפילוסו־פיה ההיסטורית של הגל הפכה בידי תלמידו לסוציולוגיה של ההתפתחות החברתית-כלכלית.

להתפתחות כוחות הייצור ולהתפת־חות היחסים החברתיים יש אוטונומיה מסויימת, אך השניה נוטה לפגר אחרי הראשונה בגלל שמרנותו הקיומית של המעמד השליט. כאשר הפער מתרחב עד כי הוא חוסם את המשך התפתחותם של כוחות הייצור, הדיאלקטיקה של מלחמת המעמדות מולידה מהפכה, שיוצרת מחדש תאום בין היחסים החברתיים וכוחות הייצור.

התאמתה של תיאוריה זו למה שמארכס ראה כמטרת חייו גלויה לעין. הקפיטליזם מכין את היעלמותו מבמת העולם על־ידי עצם התפתחותו. בכל שתואץ ההתפתחות, יתקרב יום הדין. נותר רק לקבוע איזה מעמד יהיה נושא התמורה החברתית. מכל המעמדות הקיימים, רק למנוצלים עשוי להיות ענין בביטול הניצול; ורק למעמד של חסרי־קנין יכול להיות אינטרס בביטול הבעלות על הקנין, שהיא הבסיס לניצול. המעמד היחיד התואם את שנדרש מהנושא ההיסטורי של התמורה החברתית הוא מעמד הפועלים. המסקנה, שחייבים לארגן את המעמד הזה בארגון פוליטי כדי לכבוש את השלטון ולהאיץ את התמורה הסוציאליסטית.

מפלגות הפועלים הסוציאל-דמוקר־טיות הראשונות קמו עוד בימי חייהם של מארכס ואנגלס. כמעט כולן היו מארכסי־סטיות; רבות מהן מארכסיסטיות במישרין או בעקיפין, עד היום. אם מותר להשתמש בעובדה זו כדרך להערכה, הרי לשום תיאורטיקן פוליטי לא היתה השפעה על היווצרותן של תנועות פוליטיות כמו למארכס – לא לפניו ולא אחריו. יש כאן לקח ביחס ליסוד המדעי של תורתו. תרומותיו המדעיות, שתוארו לעיל, הפכו מורשת משותפת לכלכלנים ולסוציולוגים, ללא קשר לזיקתם האידי־אולוגית או הפוליטית. מדע אמיתי הוא תמיד אוניוורסלי, הגם שלפעמים חולף זמן עד שאמת מדעית מתקבלת.

מארכס אמר מעט על החברה הסוציאליסטית ועל כלכלתה, ואף המעט הזה לא היה מקורי. הרעיון של גוויעת המדינה היה מקובל בדרך כלל בקרב הסוציאליסטים בני-זמנו. ההנחה, שבמשטר קומוניסטי יוחלף הניהול על־ידי בני־אדם בניהול נכסים, נלקח מסן־סימון ולא פותח פיתוח נוסף. הקביעה שדיקטטורה של הפרולטריון היא תנאי מוקדם הכרחי לתקופת המעבר, נלקחה מבלנקי, אם כי מארכס שינה אותה שינוי מהותי: לא דובר בדיקטטורה פוליטית, אלא בהחלפת המעמד השליט הקודם על־ידי הפרולטריון. האבחנה בין שני שלבי הקומוניזם באמצעות שתי נוסחאות החלוקה שייכת למארכס, אך לא

הנוסחאות עצמן. ''חלוקה בהתאם לעבודה'' נלקחה מחסידי סן־סימון (7), ''חלוקה בהתאם לצרכים'' מלאוי בלנק (8).

כל המסורת הסוציאליסטית לפני מארכס – ממורוס וקמפנלה במאה ה־16 וה־17 ועד לאוטופיסטים במאה ה־19 – היתה ריכוזית. היה רק אנרכיסט אחד, גודווין הבלתי־ידוע, לפני שמארכס עיצב את דרכו כאדם וכמדען. בניסויים של אוון ופורייה בסוציאליזם קואופרטיבי הוא ראה אוטופיזם (והוא צדק), אך לא עלה בדעתו, שניתן אולי לארגן את כל המשק בדרך דומה. מפעלים בניהול עצמי ממומנות על־ידי הממשלה, כפי שלואי בלנק ולאסל ניסו להקים, נראו למארכס בלתי־מציאותיות ואפילו ריאק־ציוניות. אי־אפשר לבנות את הסוציאליזם באמצעות צדקה מטעם המדינה הבורגנית. הוא לא נתן אמון רב בקואו־פרטיבים. מארכס לא ציפה להתפתחות סוציאליסטית ראויה לציון לפני המהפכה; ובאשר לסדר החברתי־כלכלי אחרי המהפכה, הוא הניח שיהיה ריכוזי, שכן עליו לטפל באינטרסים חברתיים משותפים, שאינם ניתנים לחלוקה.

נסיון הקומונה הפריזאית הביא לרוויזיה בהשקפה ריכוזית זו. נראה שמכאן והלאה מארכס האמין אמונה שלמה בסוציאליזם הקואופרטיבי, ואנגלס הדגיש: ראו את הקומונה, זו הדיקטטורה של הפרולטריון! אלא ששניהם לא חרגו מהצהרות כלליות ומשבחים, שחילקו לפתרון זה או אחר של אנשי הקומונה. להשלמת התמונה ההיסטורית יש להוסיף, שההחלטות הפוליטיות בקומונות התקבלו על־ידי בנקיסטים ואילו ההחלטות הכלכליות היו בידי הפרודוניסטים, בעוד שחברי האינטרנציונל היוו מיעוט ללא השפעה ישירה. מסתבר שמארכס היה מסוגל לקבל רעיונות של קבוצות סוציאליסטים, שהוא חלק עליהם בנושאים אחרים, אם רעיונות אלה הוכיחו את עצמם במציאות. גם זו אחת התכונות של מארכס, ש''המארכסיסטים'' אינם שותפים לה.

טעויות כלכליות

אפשר להבחין בשלושה סוגי טעויות: אנליטיות, מתודולוגיות וטעויות בחיזוי.

הטעות האנליטית החשובה ביותר היא בנסיון להוכיח באופן תיאורטי את הגידול בהרכבו האורגני של ההון. אין כאן ענין של תיאוריה, אלא של עובדות אמפיריות. מארכס ראה שבמהלך הצמיחה הכלכלית, הרכב ההון הטכני (כמות ההון לעובד) גדל; מכאן הוא הסיק, שגם הרכב ההון האורגני (כמות ההון ליחידת הון משתנה) יגדל, בלי להתחשב בצורך לשוב באורח מתמיד ולהעריך מחדש את שני מרכיבי ההון, בגלל ההתקדמות הטכנולוגית. הסטטיס־טיקה העומדת לרשותנו עכשיו מראה, שהרכבו האורגני של ההון אכן הלך ועלה בימי מארכס והעליה נמשכה עד ראשית המאה שלנו. המגמה התהפכה אחרי מלחמת העולם הראשונה.

הגידול בהרכב האורגני סייע למארכס לנסח את החוק של (מגמת) ירידת שיעור הרווח. הואיל והנחת היסוד מוטעית, אין מקום לחוק כזה. עם זאת, מגמת הירידה של שיעור הרווח אכן קיימת, אך מסיבות אחרות. בהנחה שאין התקדמות טכנולוגית (או שזו אינה מספקת), היווצרות ההון מוליכה לירידה ביעילותה השולית של ההשקעה, וזו מאלצת את שיעור הרווח לרדת, אם שאר הגורמים שווים.

במובן מסויים היו לטעותו של מארכס תוצאות בלתי־צפויות ודרמטיות. לנין הצעיר, שלא היה מודע לטעות, יישם את ''החוק'' לסכמות של שחזור, והגיע לתוצאה ההגיונית, הגם בלתי־מדוייקת, שמחלקה מס. 1 (אמצעי הייצור) צריכה להתפשט מהר ממחלקה מס. 2 (מוצרי הצריכה), כדי לאפשר שחזור מתמיד. מסקנה זו הפכה לאחר מכן לדוגמה סובייטית קדושה, והשקפה ''מדעית'' רשמית זו מחזיקה מעמד עד היום.

טעות נוספת מצויה בדרכו של מארכס לחישוב מחירים. עם התפתחות

הקפיטליזם עלתה חשיבות ההון הקבוע, ולכן גדל גם ההבדל בהרכב האורגני של נכסי הון אינדיווידואליים. תיאוריית ערך העבודה הפשוטה של סמית וריקרדו שוב לא היתה מסוגלת להסביר את היווצרות המחירים, אפילו לא כאומדנה ראשונית. היה צורך להתאים את התיאוריה. מארכס הגדיר את הבעיה כהפיכת ערכים למחירים. הוא פתר את בעיית הטרנספורמציה (שמתלבטים בה עד היום) בדרך מוטעית. נקודת המוצא שלו הוא מצב התחלתי היפותטי, שבו שיעורי הערך העודף שווים בתעשיות שונות. ובגלל השוני בהרכבו האורגני של ההון, שונים גם שיעורי הרווח. ההתחרות תביא להשוואת שיעורי הרווח ולקביעת מחירים חדשים. כדי לחזות את המחירים החדשים, מארכס מחשב את שיעור הרווח הממוצע באמצעות היחס בין סך־הכל של הערך העודף לסך־הכל של הון, ואחר כך הוא מיישם את השיעור שהתקבל על כל נכסי ההון האינדיווידו־אליים. הטעות היא, שהחלפת מחירי ''ערך'' ב''מחירי ייצור'' מחייבת שיערוך של ההון הקבוע. הואיל והשיערוך לא נעשה, לא ידוע מהו מחירו החדש של ההון הקבוע, ואין על מה ליישם את שיעור הרווח.

כאן אנו נתקלים בבעיה תיאורטית טהורה. ברור שאפשר לפתור את בעיית הטרנספורמציה, אך מדוע עלינו להציגה בכלל? במילים אחרות, מה התועלת בערך העבודה, אם מחירי הסחורות השונות אינם תלויים בו ואפשר לחשבם במישרין? כמובן, מארכס היה זקוק לשימוש בערך העבודה בגלל התפקיד שנועד לקטגוריה ''עבודה'' בתיאוריה החברתית שלו. אך לשם כך אין צורך לעסוק בקפיטליסטים אינדיווידואליים ובנכסי הון אינדיווידואליים. די להתבונן בסך־הכל של ההון ובסך־הכל של העבודה כדי למצוא את המעמד הקפיטליסטי ואת מעמד הפועלים זה לצד זה. במקרה זה שווה סך־הכל של הערך העודף לסך־הכל של הרווח במחירים שוטפים; אין צורך בשיערוך, ואפשר לחשב במישרין את שיעור הערך העודף (ז''א הניצול) ואת שיעור הרווח (בהנחה שהרכבו האורגני של סך־הכל של ההון אינו משתנה עם הזמן).

אף כי אפשר ''להציל'' את גישתו של מארכס מהניגודים שלה, רצוי שנציב לתיאוריה שלנו יעד רחב יותר: מיזוג תיאוריית הערך ותיאוריית המחירים בתיאוריית מחירים של עבודה אחת. העובדה, שמאה שנה לאחר מותו של מארכס משימה זו עדיין מחכה לגואל, אינה מחמיאה דווקא ליכולתם התיאו־רטית של המארכסיסטים. אבל פתרון הבעיה נראה עתה באופק.

הסוציאליזם איננו הכרח היסטורי

הטעות המתודולוגית החמורה ביותר מצויה בחלק הסוציולוגי של עבודת מארכס: זו ההנחה הבלתי־מוכחת (והצורך להוכיחה אפילו לא נשקל), שתהליך ההתפתחות החברתית־כלכלית הוא ליניארי, וההנחה הקשורה שקיים דטרמיניזם היסטורי קשוח. מארכס עצמו הבין מלימודי ההיסטוריה, שבו־זמנית עם החברה העתיקה באירופה התקיימה באסיה חברה שונה מאד (מן הדין לכלול גם את מצרים). הוא הגדיר חברה זו כ''אופן הייצור האסיאטי'' או כ''עריצות אוריאנטלית''. אנחנו יכולים לכנות אותה גם בשם ''אטאטיזם פרימיטיבי''. מערכת חברתית־כלכלית זו הופיעה אלף שנה מאוחר יותר באמריקה הלאטינית, באימפריה העצומה של האינקאס (שמספר היסטוריונים ואנתרופולוגים, ולאחרונה גם כמה לוחמי מחתרת, מכנים אותה ''האימפריה הסוציאליסטית של האינקאס''). אולם אם ההתפתחות בעבר לא היתה ליניארית, מדוע היא מוכרחה להיות כזאת בעתיד? במילים אחרות, אין שום סיבה תקפה להנחה, שאחרי הקפיט־ליזם יבוא בהכרח סוציאליזם, וכי כך נגזר על־ידי איזה דטרמיניזם היסטורי עיוור. גם אפשרויות אחרות פתוחות, ואחת מהן הוגשמה באטאטיזם המודרני במזרח. לכנות דיקטטורה סטאליניסטית בשם דיקטטורה של הפרולטריון, וחברה שבה מתקיים הגולאג בשם חברה סוצי־

אליסטית – הרי זה לעג וקלס למארכס ולמארכסיזם.

להנחת ההתפתחות הליניארית והדטרמיניזם הקשוח היו תוצאות הרות־אסון. אם נכון שהסוציאליזם יירש את הקפיטליזם על־פי הכרח היסטורי, הרי כל שנחוץ לעשות הוא להרוס את הקפיטליזם; אלה שיישרדו יידעו מה עליהם לעשות: ״הם לא יהיו פחות אינטליגנטיים מאיתנו״, אמר אנגלס. כך התמקדו המארכסיסטים בהרס, ודאגו מעט מאוד לאשר ייעשה לאחר המהפכה. הואיל ולא הוכנה שום תכנית רצינית לשיקום סוציאליסטי, ואפילו לא שקלו את הנושא במהלך המהפכה ואחריה, נעשו אלף ואחד מעשי איוולת טראגיים, כגון ״הקומוניזם המלחמתי״, ״שלטון הסובייטים פלוס חישמול״, סוציאליזם ״מינהלי״, פנטזיות של הטפת מוסר, קולקטיביזציה כפויה, ״מהפכת התרבות הגדולה״, שגיונותיו המטורפים של פול פוט, וכדו׳. האירוע האחרון, דיקטטורה צבאית ולא פרולטרית בפולין, שהכריזה רשמית מלחמה על העם שלה, משמש דוגמה כיצד הצבר כמותי של איוולת מוליד איכות חדשה: חברה מעמדית חדשה. מנקודת ראותה של המתודולוגיה שהשתמשו בה, כל זה הוא סוציאליזם (סוציאליזם ״אמיתי״), שהרי אחרי הקפיטליזם שום דבר מלבד הסוציאליזם לא יוכל להתקיים. כאשר בני־אדם מכל הרבדים החברתיים החלו לנטוש את ה״סוציאליזמים״ האלה ולגנוב גבולות לארצות קפיטליסטיות, לא הסיקו שמשהו פגום בסוציאליזם שהוא ״הכרח היסטורי״; המסקנה היתה שמשהו פגום בבני־האדם. קמה חומת ברלין, כוננו דיקטטורה צבאית, וגדרות תייל צצו ועלו לאורך כל גבולות הסוציאליזם.

טעויות של ריכוזיות והיררכיה

ליקוי מתודולוגי נוסף נובע מהיעדר ניתוח חברתי–פסיכולוגי של המוטיוואציה וההתנהגות אצל גורמים כלכליים ופוליטיים, פרטים, קבוצות ומעמדות. החברה הסוציאליסטית נתפשת כחברה כלכלית ופוליטית ריכוזית, שביטלה את הסחורות, את הכסף ואת השוק, והחליפה אותם בקנין ממלכתי ובתכנון מינהלי מקיף. כאשר לנין ועמיתיו החלו לבנות ארגון חברתי כזה בברה״מ, היה זה אך המשך המסורת של שני האינטרנציונלים. חברה ריכוזית והיררכית זו היתה אמורה להיות בו בזמן גם התאגדות של פרטים חופשיים ושווים, המורכבת, בעקבות הקומונה הפריזאית, מקבוצות של ניהול–עצמי (כלכלי) ושלטון (פוליטי) – בעוד המדינה הולכת וגוועת. סתירה (התנהגותית ולא לוגית) זו בלולה במלואה בספרו של לנין ״המדינה והמהפכה״, בלי שהמחבר היה מודע לה (בהנחה שהוא כתב את הספר ביושר). כאשר התברר לאחר נצחון המהפכה, שלא ניתן ליישם רעיונות וולונטריסטיים מעין אלה – משום שבניגוד לתיאוריה ״מהפכנית״, העשיה אינה סובלת סתירות – הוקרבו דווקא המרכיבים הסוציאליסטיים ביותר: ניהול עצמי, שלטון עצמי, חרות, דיני הצדק; לעומת זאת קיימו ויישמו את הרעיונות המשמרים את המדינה: היררכיה, תכנון מינהלי וחיזוק המדינה.

היעדר ניתוח המוטיוואציה הכתיב, לפחות חלקית, תחזיות מוטעות. אם מעמד הפועלים הוא תוצר ההתפתחות הקפיטליסטית ובו בזמן גם הנושא ההיסטורי של התמורה המהפכנית, הרי המהפכות הסוציאליסטיות חייבות לפרוץ בארצות הקפיטליזם המתקדמות ביותר. השאלה, אם מעמד הפועלים רוצה או אינו רוצה לחולל מהפכה, כלל לא הועלתה. הוא חייב לנהוג כך על־פי פקודת ההיסטוריה. אלא שבמציאות ההיסטורית, מהפכות מתחוללות בארצות פחות מפותחות (למשל בסין), שאף לא היה בהן מעמד פועלים; ולכן המהפכות הונהגו על־ידי אינטלקטואלים והוצאו אל הפועל על־ידי איכרים.

התמורות במבנה המעמדי

לא כאן המקום לדיון ממצה בנושא

הרחב של מהפכות סוציאליסטיות[9]. די אם נאמר, שמהפכות אלימות פרצו בארצות מפותחות פחות, בעלות מעמד פועלים שולי – בעוד שבארצות מתקדמות, שבהן מעמד הפועלים בוגר ורב במספר, אין למהפכות מסוג זה סיכוי, והן גם אינן נחוצות[10]. אולם בסוגיה אחת הצביע המטריאליזם ההיסטורי של מארכס בכיוון הנכון: על־ידי מהפכה או בלעדיה – לסוציאליזם יש סיכוי רב יותר בארץ מפותחת מאשר בארץ בלתי-מפותחת. בשוודיה, אחת הארצות המפותחות ביותר, עומדים לחברת את ההון (על־ידי קרנות שכירים) ולכונן ניהול עצמי. לדמוקרטיה הפוליטית ולשרותים הסוציאליים יש מסורת מבוססת, רבת-שנים. התשובה לשאלה מי קרוב יותר לסוציאליזם – שוודיה, או למשל, ברה"מ – מתבקשת מאליה.

סיבה שניה לתחזית מוטעית ביחס למהפכה טמונה בשגיאה לגבי התמורות הצפויות במבנה המעמדי. מארכס ציפה, שההתפתחות הקפיטליסטית תהרוס את הבורגנות הזעירה ותקטב את החברה; יוותרו קפיטליסטים ופועלים, והאחרונים יהוו רוב גדול באוכלוסיה. מה שקרה למעשה היה גידול מהיר דווקא בשכבות הביניים; חלקם של עובדי הכפיים באוכלוסיה מעולם לא עלה בהרבה על 50%; ומאז 1950 הוא נמצא בירידה, וכן ירד מספרם המוחלט של הפועלים.

מלבד הקיטוב ציפה מארכס גם להתרוששות של מעמד הפועלים – אם לא באופן מוחלט, הרי לפחות באופן יחסי. חוק זה, שהוא מלתוסיאני במקצת, אמור היה להחזיק את השכר ברמה קרובה לגבול הרעב בגלל קיומו של חיל-מילואים גדול בשוק העבודה, אך תוקפו פג לאחר המהפכה התעשייתית. מאז עלתה רמת החיים של עובדי הכפיים פי כמה וגדלה עוצמתם הפוליטית והחברתית – בעזרתו של מארכס עצמו ובאמצעות מיסודה באיגודים מקצועיים ובמפלגות פועלים. נוכל לתאר את התמורות שחלו באורח פשטני קמעה, אם נאמר, שהפועלים חוללו הומניזציה במערכת, והמערכת חיברה ושיתפה את הפועלים. במצב כזה אין לצפות למהפכות, אך יש לצפות לרפורמות רדיקליות בכיוון לסוציאליזם – וכאלה אכן מתרחשות.

הגדרת המארכסיזם

אין הופכים להיות מארכסיסט על־ידי חזרה על טעויותיו של מארכס; על כל פנים, לא תהיה זאת התנהגות נבונה. לעומת זאת, מלומדים רציניים יקבלו בדרך כלל את תרומתו המדעית של מארכס. מהי, אם כן, משמעות המארכסיזם – אם יש כזאת?

אף כי הפיזיקה המודרנית מתבססת על רעיונותיהם של פלנק ואינשטיין, אין הפיזיקאים מכנים את עצמם פלנקיסטים ואינשטייניסטים. אם יש צורך בדוגמה נוספת, אפשר להזכיר את פיזיקת הקוונטום ואת תורת היחסיות. מדוע נחוץ לנו סימון מיוחד למארכסיזם כאסכולה מחשבתית, למעט, אולי, לגבי המטריאליזם ההיסטורי? התשובה אפשרית מתוך אנלוגיה למצב בביולוגיה. במאה הקודמת נחלקו הביולוגים לדרוויניסטים וללאמרקיסטים. לאחר שהכול השתכנעו, שהשקפותיו של לאמרק אינן עומדות בקריטריונים מדעיים, נשאר רק הדרוויניזם. ומכיוון שלשם אבדה תכונתו המייחדת, לא היה בו עוד צורך; כל הביולוגים, או כמעט כולם, היו דרוויניסטים.

במדעי החברה האפשרויות של הנמקה מחמירה מוגבלות יותר, ואסכולות שונות יכולות להתקיים זו לצד זו במשך זמן ממושך. נשאלת, על כן, השאלה: מה מיוחד למארכסיזם כאוריינטציה במדעי החברה? דומה, שתגליותיו המדעיות של מארכס אינן החלטיות די הצורך להגדרה ייחודית – אם כי המטריאליזם ההיסטורי, למשל, יכול היה להגדיר את המארכסיזם כתיאוריה נפרדת. לעומת זאת, המתודולוגיה המשמשת למחקר תופעות חברתיות נראית החלטית.

ואת המתודולוגיה יש להשלים על ידי אוריינטציה ערכית מפורשת על הפיכת העולם לאנושי יותר, במסגרת האפשרויות הנתונות בתרבות של ימינו. הומניזם זה, שהוא אפשרי ולכן חיוני, מייצג את מה שקוראים סוציאליזם. האוריינטציה הערכית מולידה גם עיקרון מתודולוגי: ביקורת על הכל; לא במובן של שלילה ניהיליסטית, אלא כבחינה מחודשת וביקורתית של אפשרויות שלא מומשו. אם רוצים לשנות את העולם, יש להעביר תחת שבט הביקורת את כל אשר מפגר אחרי האפשרויות הגלומות בעידן זה, או סוטה מהן. להשלים עם הקיים, עם המציאות, משמע להיות שמרן. אקטיביזם מהפכני מארכסיסטי, פירושו ביקורת מקיפה וכוללת, ביקורת כשיטה, ביקורת "שאינה פוחדת מתוצאותיה-היא, ולא מהקונפליקט עם בעלי העוצמה".

המארכסיזם איננו, איפוא, מה שמארכס עשה לפני מאה שנה; את זה אפשר לקרוא ולתעד במובאות, שמן הדין לכנות מארכסולוגיה. מארכס לא בנה שיטה תיאורטית (כפי שעשה מורהו, הגל). במילים שלו עצמו, הוא "דחה את כל השיטות התיאורטיות, ובמקומן הציב את הבחינה הביקורתית של התנאים, הזרימה והתוצאות הכלליות של תנועה חברתית ממשית" (11).

הערות:

1) J. Schumpeter, *History of Economic Analysis* New York, 1955, p. 385

2) "ניסינו להראות, שאת ההכנסה האמיתית של הארץ, המורכבת מכמות העושר הנוצרת מדי שנה על־ידי עבודת בני־האדם, לוקחים מייצרניה בעיקר על־ידי דמי האריסות, שכר הדירה, הריבית על הכסף ועל־ידי הרווח שמשיגים האנשים הקונים את עבודתם במחיר אחד ומוכרים אותה באחר; שמעמסה עצומה זו של דמי אריסות, ריבית ורווח על העבודה תמשיך להתקיים כל עוד תישאר על כנה שיטת ההתחרות האינדיווידואלית..." J. Gray *Lecture on Human Happiness*, 1825

3) "כל רווח מוכרח לבוא מעבודה... הישגו של מעמד עצל מהווה בהכרח הפסד למעמד חרוץ." "קפיטליסטים ובעלי רכוש נותנים לעובד עבור עבודה של שבוע אחד רק חלק מן העושר שהפיקו ממנו בשבוע שלפני כן." שיטת החליפין הבלתי־שווים "גוזלת מן האדם העובד שני שליש משכרו הצודק, כדי לשמר את עליונותם ואת עושרם של אלה שאינם עובדים." J.F. Bray, *Labour's Wrongs and Labour's Remedy*, Leeds 1839

4) "יש להבדיל במדינה בין נכסים בעלי ערך שימושי, שאין להם ערך כספי, לבין העושר שיש לו ערך שימושי וערך כספי..." Quesnay, *Tableau Economique*, (London, 1972)9. מארכס מצא את הרמז הראשון להבדל בין ערך השימוש (שימוש "נכון" בחפץ) לערך החליפין (השימוש "הבלתי נכון או המשני" בחפץ) בפוליטיקה של אריסטוטלס.

5) ראה פרק 6, B. Horvat, Economic Models (Zagreb, 1962)

6) B. Horvat, *Economic Analysis*, Belgrad, 1971 a.3/1

7) "אם...האנושות תעלה על דרך המוליכה למצב, שבו כל האנשים יסווגו בהתאם ליכולתם, ויקבלו תמורה בהתאם לעבודתם, ברור כי חייבים לבטל את הקנין, כפי שהוא קיים..." Doctrine de Saint-Simon, Exposition, II March 1829
"...אנו רוצים בסדר חברתי שכולו יתבסס על העיקרון: לכל אחד לפי יכולתו, לכל בעל יכולת לפי עבודתו..." תוכניתם של אנשי סן־סימון, כפי שנוסדוה ב"גלוב", 9 בפברואר 1931. פרודון השתמש לאחר מכן באותה נוסחה, כי נוסחתו של לאוי בלנק לא נראתה ריאליסטית בעיניו.

8) "לכל אחד לפי צרכיו, מכל אחד לפי כשרונותיו." L'Organisation du travail, 1840

9) B. Horvat, *The Political Economy of Socialism*, New York, 1982, ch. 1-14

10) אחרי הכל, בנאום ב־1872 הביא מארכס עצמו בחשבון אפשרות שאמריקה, אנגליה והולנד יגיעו לסוציאליזם בדרכי שלום.

11) K. Marx, *Gospodin Vogt*, Zagreb, 1955 M. 73-74

THE ANNALS

קנת ליברטל

רפורמות פוליטיות בסין

מאז 1977, הסינים מנסים לחדש את המערכת הפוליטית שלהם. השינויים הפוליטיים, כמו מאמצים דומים בתחום הכלכלי, באים כתגובה על הבעיות העצומות שמאו-טסה-דון הותיר ליורשיו אחרי מותו ב-1976.

הנסיון אדיר-המימדים של מאו, בעשור האחרון לחייו, להרחיק את סין ממהלך ״רוויזיוניסטי״, הותיר אחריו איי חרבות פוליטיים. עידוד האלימות והסכסוכים הסיעתיים בעת המהפכה התרבותית גרמו להתפוררות המוסדות של המערכת הפוליטית. הסכסוכים בין הסיעות השפיעו גם על המינויים וגם על תוצאות המדיניות. הכפיה הפוליטית, בתוך מוסדות הממשל וביחס להמוני העם הגיעה לרמות הגבוהות ביותר. אפילו מנהיגים בדרגים העליונים היו חלוקים בינם לבין עצמם בנושאים בסיסיים, כגון הכללים שעל פיהם יש למשול במערכת. בין 1966 ל-1976 חל סחף רציני ביכולת המנהיגות לקבל מידע אמין, לבסס החלטות על שיקולים לגופו של ענין, להביא ליישום זהיר וקפדני של אותן החלטות, ולהשיג את תמיכת האוכלוסיה בכל התהליך.

מתוך The Annalss, מוצא לאור על-ידי האקדמיה האמריקנית למדעי החברה, כרך 476, נובמבר 1984.

הכותב הוא פרופסור למדעי המדינה ועמית-חוקר במרכז ללימודי סין באוניברסיטת של מישיגן, ארה״ב.

יעדים ויוזמות של רפורמה

לאור המצב הזה פתחו דנג-קסיאו-פינג ועמיתיו במערכה נרחבת ומגוונת לחידוש המערכת הפוליטית. מדיניותם חותרת, בקווים כלליים, ליעדים הבאים:

- להוריד את רמת הכפיה הפולי־טית בכל המערכת.
- להפחית ממשקלם של יחסי פטרון/בן-חסות, של הסיעתיות ושל השחיתות; להרחיב את תפקידם של הליכים רציונליים/משפטיים באורחות הממשל; להציב בעמדות כוח אנשים בעלי ידע פונקציונלי.
- לחזק את כושרם של מוסדות פוליטיים לקבל החלטות על יסוד אמות-מידה פרגמטיות.
- לשקם ולחזק את לגיטימיות המשטר.

הכוונה היא ליצור מערכת פוליטית, שתהיה מסוגלת לנהל מודרניזציה מכאיבה, תוך שמירת היציבות הפוליטית. עד עתה ננקטו יוזמות הרפורמה הבאות:

צמצום הכפיה

אמצעי התקשורת המערביים מקדישים תשומת לב רבה לתהפוכות במדיניותה של סין ביחס לחופש האינ־טלקטואלי. המערכה ״נגד הזיהום״, שהתלהטה בסתיו 1983, העלתה בסין עצמה ובחו״ל את החשש לעוד התפרצות רדיקלית נגד השפעות מן החוץ. אף כי

התיחום בין המותר לאסור מבחינה פוליטית ממשיך להיות בלתי-יציב, אפשר לומר ששתי תמורות בסיסיות צמצמו את היקף הכפיה בסין:

ראשית, התוויות הפוליטיות, שהודבקו לאנשים שונים, הוסרו בהדרגה. בסין של 1976 נהגו באפליה חמורה על־פי קריטריונים פוליטיים מובהקים בלבד, נגד קבוצות אנשים גדולות. אדם שנשא תווית שלילית - של בעל אחוזה, קפיטליסט, ימני, גורם שלילי בחברה וכו' - הוגבל הגבלה חמורה בהזדמנויות התעסוקה, הנישואין, ואולי אף החרות. מאז 1978 פורק רוב המנגנון הזה. זכויות האזרח המלאות הוחזרו למעשה לכל 150,000 ה"ימניים" שנותרו. ביחס לבעלי אחוזות וקפיטליס־טים הוצהר, בדרך כלל, שהם עכשיו איכרים ופועלים, לאחר "שהיטיבו את דרכיהם די הצורך". כ-2.9 מיליון חברי מפלגה, שנשפטו כאנטי-מהפכנים במהלך המהפכה התרבותית, זכו לרהבי־ליטציה רשמית. נוסף לכך ניתן סיוע לאלפים רבים - ואולי אף למיליונים - שנשאו בעבר תווית מרשיעה זו או אחרת.(1)

ההצהרה הרשמית, שמלחמת המעמדות ומאבקים פוליטיים לא יהיו עוד הכוח המניע במהפכה הסינית, סיפקה את הבסיס הרעיוני לצמצום משמעותי של מספר המנודים. למסתכל מרחוק נראו המאבקים ומסעות ההתער־ררות בעבר לא פעם כנסיונות כנים להעלות את המוני העם לרמה חדשה של טוהר פוליטי. ואולם בסין עצמה היו אלה המשטרה ומחנות העבודה אשר שימשו מכשירים עיקריים במה שכונה "מאמצים להגברת המודעות הפוליטית".

שנית, צמצום הכפיה מתבטא בעידוד אמיתי של דיון ויכוח. בעשור האחרון לחייו של מאו גילו אף מנהיגי הדרג העליון שכמעט כל מילה היוצאת מפיהם משמשת בראש וראשונה מדד לאדיקותם הפוליטית - וזאת בתקופה שחשיבה לא-אדוקה המיטה אסון על בעליה. אך מאז 1978 מתענינים בקשת רחבה של השקפות על בעיות רבות - אם כי לא על היעדים והעדיפויות הבסיסיים. פרסומים של משרדי ממשלה, כתבי-עת טכניים, אמצעי התקשורת הכלליים ושיחות פרטיות מתובלים לעתים קרובות בתמיכה ברורה יחסית בעמדות מתחרות. בקיצור, צמצום הכפיה הפוליטית הכשיר את הקרקע לשיפור ממשי מאד באיכות הדיון הפוליטי.

מינויים והירושה

מאז 1978 מושקע חלק ניכר ממאמצי החידוש בשיקום מוסדות הממשל ובהצבת אנשים מוכשרים בעמדות מנהיגות. הואיל והמהפכה התרבותית ערערה את הליכי העבודה המקובלים והקיפה את היחיד בסביבה ספוגת טרור, הפכו קשרים של פטרון / בן־חסות לדרך המלך בביצוע משימות ולהתקדמות אישית. סיעות, שבבסיסן בנאמנות אישית, חרגו מעבר לגבולות המוסדיים הפורמליים, והפכו למתמר־דדים העיקריים על טובות-ההנאה של המערכת. קשרים סיעתיים אלה ניזונו מחילופי טובות, שהשתרעו ממינויים אישיים לאספקת מוצרים נדירים, להבטחת תמיכה או הגנה פוליטית, ונוהלים דומים. בקיצור, השחיתות המעוגנת בעוצמה פוליטית הפכה למאפיין ראשי במדיניות של סין.(2)

להתפתחות זו היו השלכות רבות, בלתי-בריאות בהחלט, על המערכת הפוליטית. נעשה קשה מאד להציב אנשים בעלי כישורים מעולים בעמדות ביצוע, שכן הן נתפסו כחלק משלל המאבק הסיעתי. כללים כתובים עשויים להשפיע מבחינה חיצונית, אך התברר, שהיו חלשים יחסית בעיצוב ההתנהגות למעשה. המשמעת הפוליטית ויוקרתו של המנגנון הפוליטי בקרב האוכלוסיה סבלו כמובן בהתאם.

חילוקי דעות חריפים בנושאים כבדי־משקל הגבירו את השפעת השחיתות, באשר מערכת יחסים מושחתת הגנה על פרטים שהתנגדו למדיניות השוטפת וחיבלו בה. תופעה זו עדיין מסכנת את הרפורמות הפוליטיות והכלכליות, שכן "סחבת" מצד מתנגדים בתוך המנגנון

מקשה על השגת השיפורים ברמת החיים והבטחון האישי, שהובטחו מלכתחילה.

בעיות "הפרוטקציה", הסיעתיות והשחיתות כרוכות זו בזו והן מורכבות מאוד וחודרות לכל מקום; המאבק בהן צריך, איפוא, להתנהל תוך שימוש בקשת רחבה של אמצעים. בסוף 1978 החליטה המפלגה לכונן הירכיה של "ועדות ביקורת המשמעת" כדי לחקור ולעקור את השחיתות ואת הפרת כללי הנוהל במפלגה. חוקת המפלגה החדשה, שהתקבלה ב-1982, החמירה החמרה ניכרת בכללי החברות וההכשרה. אמצעים אלה שימשו הכנה למסע של שלוש שנים לתיקון המפלגה, שנפתח בחורף 84-1983. המסע אמור להתמקד במיוחד בזיהויים וסילוקם של חברי מפלגה שממשיכים לנקוט עמדה שמאלנית יותר משמכתיבה המדיניות השוטפת. כן מכוון המסע להחדרת נורמות הולמות לפעילי המפלגה.

מעבר לגופים המטפלים במשמעת ובאמצעים דומים ננקטה שורה של יוזמות המכוונת לחיזוק הגורמים הרציו־נליים/משפטיים בהחלטות על מינויים ויעדי מדיניות. למשל, נערכו בחירות למשרות מפתח ממשלתיות עד לרמת הנפה, שבהן עלה מספר המועמדים על מספר המשרות הפנויות. השלטונות יכולים לתמרן בחירות כאלה בהתאם להשקפתם, וגם עשו כן - אך יכולתם של פרטים להשתמש במינויים פוליטיים להשגת תמיכה סיעתית צומצמה במידה מסויימת. כן משנים את כללי המינויים במפלגה ובממשלה, בכוונה לעודד את מינויים של אנשים צעירים ומשכילים יותר לתפקידי ביצוע.

יוזמה דומה מכוונת לצמצום דרסטי של כפל תפקידים. לפני 1978 היה מקובל שנושא משרה בכירה במפלגה מחזיק גם במשרה ביצועית באותה רמה בממשלה ו/או בצבא. היה בכך יותר מריכוז עוצמה מוגזם; כפל התפקידים שימש פתח לשליטה סיעתית במשרדים וביחידות מוסדיות, הואיל ואדם אחד וחסידיו יכלו לשמור לעצמם את כל עמדות המפתח. במשך השנים 83-1978 בוטלה תופעה זו כמעט לחלוטין, לפחות בעמדות הבכירות הגלויות ביותר לעין, מהדרג העליון עד לרמת הנפה.

יעדי השיגויים באיוש משרות חרגו מביטול כפל התפקידים ושבירת הסיעות. במהלך המהפכה התרבותית גוייסו כ-18 מיליון חברי מפלגה חדשים, ורבים מהם השיגו משרות רשמיות. וכאמור, הוחזרו לאחר המהפכה התרבותית כ-3 מיליון אנשים למשרות שהחזיקו בהן קודם לכן. אלא שהרפורמות החדשות חייבו את החלפתם של אנשים רבים משתי הקבוצות - מן הראשונה, כי אנשיה התנגדו למדיניות החדשה, ומן השניה, כי הם היו זקנים מדי וחסרו את המיומנו׳ות הדרושות. הנסיונות לפטר אנשים אלה התחברו למאמץ לצמצם ולייעל את המוסדות הפוליטיים בכל הארץ.

השפעת המאמצים האלה משתקפת במספרים. במשך שנת 1983 הוחלפו כ-70% מ-1400 האנשים ברמת המחוז (שתפקידיהם מלפני המהפכה התרבותית הוחזרו להם) במספר קטן יותר של פקידים בעלי הכשרה עדיפה. כללית, ירד מספר מזכירי המפלגה במחוזות מ-300 ל-150 וגילם הממוצע ירד מ-63 ל-56. האחוז של בעלי השכלה על-תיכונית מסויימת עלה מ-10 ל-40. שינויים דומים חלו בדרגים העליונים של מועצת המדינה. אולם אין נתונים בני-השוואה ביחס לקאדרים שמתחת לדרג המנהיגות העליון, בכל רמות ההיראכיה הלאומית.

צמצום כפל התפקידים והחלפת פעילים קשישים בצעירים ומשכילים יותר אמורים להתבצע באותה מידה בקודקוד הפירמידה - בפוליטביורו ובגופים דומים - כמו ביחידות אחרות. אמצעי התקשורת של סין מטיפים בהתמדה לחידוש המוסדות העליונים ולמסירת המנהיגות לידי דור שני ושלישי. המטרה היא כפולה: להימנע מעוד מאבק ירושה מתיש, אך בו בזמן להעלות את המדינה על דרך המודרני־זציה, ולהכניס אנשים בעלי כישורים טכניים, שיחליפו את הגנרלים הזקנים שנותרו משנות המהפכה המוקדמות.

טיפוח הכישורים לקבלת החלטות

מאז הצהיר דנג-קסיאו-פינג, באביב 1978, כי "על סין לשאוב את האמת מן העובדות, ולהפוך את המעשה לקנה המידה היחיד של האמת", נקטו השלטונות באמצעים רבים כדי לשפר את כושרה של המערכת הפוליטית לקבל החלטות פרגמטיות. הרחבת חופש הבעת הדעה בקאדרים הנמוכים יותר, שצויינה לעיל, כבר תרמה תרומה משמעותית להיווצרות סגנון יותר פרגמטי בקבלת החלטות. ואולם המאמצים בתחום זה חרגו אל מעבר להרפיית כתונת-הכפיה האידיאולוגית.

מספר יוזמות ביורוקרטיות ראויות לתשומת לב. מדגישים מחדש את החלוקה הרציונלית של האחריות בין חברי ועדות במפלגה ובממשלה; אסור עתה ליו"ר של ועדה כלשהי לכפות את דעתו על חבריה. כן חלה מידה מסויימת של ביזור בקבלת החלטות. בעבר היו החלטות רבות מתקבלות רק על־ידי המוסדות המרכזיים בפקין, אף על פי שלא היה להם מידע מספיק ושיתוף הפעולה ביניהם היה לקוי מאד. לעומת זאת, עכשיו מתקבלות אחדות מאותן החלטות על־ידי ועדות מפלגתיות או ממשלתיות אזוריות, בדרג נמוך יותר; הוועדות האזוריות קרובות לבעיות בשטח ומסוגלות יותר לתאם את פעולתם של גופים מקומיים ספציפיים.

ועוד; בעלי השכלה מתמנים למשרות ביצוע. רבים מבעלי ההשכלה הגבוהה, ש"טוהררו" והושמצו במרוצת שנותיו האחרונות של מאו, הוצבו עכשיו בעמדות אחראיות. סביר, שתוך כדי גיבושה של מנהיגות בעלת השכלה גבוהה יותר בגופים הפוליטיים השונים תתרחב גם ההסתמכות על נתונים אמינים בתהליך קבלת ההחלטות.

נעשה גם מאמץ שיטתי יותר לאסוף ולהפיץ נתונים רלוונטיים. המוסדות הממלכתיים לסטטיסטיקה הפכו במהלך המהפכה התרבותית לאיי-חרבות ביורוקרטיים. משלהי שנות ה-70 נעשים מאמצים משמעותיים להחיות את מערכת הסטטיסטיקה ולהגביר את עמידותה בפני לחצים פוליטיים. נוסף לכך מופיעים פרסומים חדשים רבים שמפיצים את

רפורמה?

תוצאות מאמץ איסוף הנתונים בקרב הגופים והמוסדות המעוניינים ברחבי הממשל.

אף לא אחד מהאמצעים האלה הנו תרופת פלא. אבל כולם תורמים ליכולתה של המערכת לקבל החלטות נבונות ולהיענות מהר לנסיבות משתנות.

מכשולים בדרך הרפורמה

אולם צעדי הרפורמה הוצרו על־ידי ״עקרונות יסוד״ שאסור לנגוע בהם, על־ידי קבוצות פעילים שאינם מעונינים לשתף פעולה, ועל־ידי אי־התאמה בין אלמנטים שונים ב״חבילת הרפורמה״ עצמה. אף שרפורמות משמעותיות הצליחו להכות שורש, חשוב להבין את הגורמים שהגבילו, וימשיכו להגביל, את היוזמות בכיוון זה.

ראשית, היקף הרפורמות מוגבל מלכתחילה על־ידי תיחום חד של תפישת היסוד שמדריכה אותן. אף שוחרי הרפורמה הראשיים הם עדיין לניניסטים, ולא יסבלו תזוזה שתסיט את סין מהמערכת הפטריארכלית למשטר שהוא ביסודו יותר דמוקרטי ורציונלי/משפטי. ״ארבעת עקרונות היסוד״ של דנג קסיאו-פינג מדגישים עובדה זו. הם דורשים שהמפלגה הקומוניסטית תישאר המפלגה היחידה המנהיגה את סין; שהמחשבה המארכסיסטית-לניניסטית-מאואיסטית (כולל ״העשרתה״ על־ידי דנג ומנהיגים אחרים) ימשיכו להיות האידיאולוגיה המותרת היחידה; שהדרך הסוציאליסטית תהיה הדרך הלגיטימית היחידה לסין, ושהדיקטטורה העממית הדמוקרטית תישאר צורת הממשל לעתיד הבלתי-מוגדר.

עקרונות אלה עצמם זכו לפירושים שונים בסוגיות ספציפיות; למשל, כיצד מגדירים את ״דרך הסוציאליזם״ באופן קונקרטי. אבל במהותם, אלה עקרונות מגבילים מאד. למפלגה הקומוניסטית יהיה מונופול על העוצמה הפוליטית, והמפלגה עצמה מונהגת מן הפסגה כלפי מטה. ״המעשה הוא קנה המידה היחיד לאמת״ בנושאים קונקרטיים ומוגבלים, אך כל אמיתות היסוד חייבות להיגזר מן המארכסיזם-לניניזם-מאואיזם, או לפחות להתאים לאותה מסגרת רעיונית.

אף כי הרפורמות הכלכליות יאפשרו השקעות חוץ ישירות בסין, ביטול דה-פקטו של הקולקטיביזציה בחקלאות, ועידוד תעשיה פרטית בסדרי-גודל קטנים, הרי עיקרן של מערכות התעשיה, הכספים והמסחר יישארו בבעלות ובתפעול ציבוריים. והדיקטטורה העממית הדמוקרטית היא צורת ממשל, שנועדה לדכא את מי שחולק על עקרונות יסוד.

הרפורמות הכלכליות יאפשרו השקעות חוץ ישירות בסין, ביטול דה-פקטו של הקולקטיביזציה בחקלאות, ועידוד תעשיה פרטית בסדרי-גודל קטנים, הרי עיקרן של מערכות התעשיה, הכספים והמסחר יישארו בבעלות ובתפעול ציבוריים. והדיקטטורה העממית הדמוקרטית היא צורת ממשל, שנועדה לדכא את מי שחולק על עקרונות יסוד.

תיאור זה מציג בבירור את אורח חשיבתם של המנהיגים על בעיות היום־יום. כמעט בכל סוגיה, הדרך המוצהרת לשיפור היא עדיין, שהמנהיגים בכל הדרגים יבינו את הבעיה, יתחייבו לטפל בה, ולא ירפו ממנה עד שתיפתר. בחשיבה הסינית נשאר המפתח לפתרון תמיד בידי המנהיגים ולא בידי גופים או צוותים אוטונומיים.

גם ההצלחה בקריירה אישית מוסיפה ליפול בחלקם של מי שטיפחו לעצמם בסיס בביורוקרטיה, ולאחר מכן המשיכו להזין את אותו הבסיס תוך כדי התקדמותם במערכת[3]. דגם בסיסי זה של קידום מחזק באורח טבעי את השפעתם של יחסי פטרון/בן-חסות על המשטר ומפריע לבחירת בעלי תפקידים בכירים על־פי הכשרון בלבד.

בקיצור, מבחינת התפישה הכללית נולדו הרפורמות הפוליטיות במוחם של אנשים, שהם עצמם תוצר מוהבק של המשטר הסיני. בעוד שיכולות להתנהל פעולות שיפוץ משמעותיות רבות, תמורות רדיקליות, כגון כינון משטר רב-מפלגתי, אינן מסתמנות באופק.

הרפורמות גם נתקלות בהתנגדות

משמעותית במאבקי הפוליטיקה הסינית. במקרים מסויימים, האנשים המופקדים על ביצועה של רפורמה ספציפית, הם עצמם המטרה שנגדה היא מכוונת. כך היה, כאשר קאדרים מקומיים היו צריכים לפקח על מינוי המועמדים ועל תהליך הבחירות לאיוש התפקידים שהם עצמם החזיקו בהם. בדומה לכך, היו ״ועדות הפיקוח על המשמעת״ כפופות תחילה לוועדי המפלגה, שהם בעלי דירוג בירוקרטי שווה, אף כי יעדיהן העיקריים של ועדות הפיקוח היו אותם ועדים מפלגתיים, שהיו אחראיים עליהן! (4)

מסע שלוש השנים לתיקון המפלגה, המתנהל עתה, סובל מאותה בעיה, ואפשר היה להביא דוגמאות אין־ספור מאותו הסוג. הן משקפות את המתחים שאין להימנע מהם, כאשר מנסים בעת ובעונה אחת לשמר מערכת פטריארכלית ולהכניס בה רפורמות.

האיזון בין מרכיבי המערכת הפוליטית

לרפורמות יש השלכות חשובות על חמשת ״אבני הבנין״ הבסיסיות של המערכת: כלכלה, תרבות ותעמולה, בטחון, מינויים ואיוש משרות, וההירכיה של מזכירים ראשונים בוועדי המפלגה.

הבירוקרטיות הכלכליות מופקדות על הנהלת המשק ועל הצמיחה. לגביהן פירוש הרפורמה הוא הגברת היעילות ואיזון בין-מגזרי חדש, שיעניק עדיפות גמוכה יותר לפיתוח תעשיית אמצעי הייצור. בירוקרטיית התרבות, לעומת זאת, אחראית לקיום המוראל הפוליטי, תוך כדי הסתגלות לדרישות תוכנית הפיתוח הכלכלית. מצע הרפורמה מטיל על הבירוקרטיה התרבותית משימה כפולה: לשחרר את המחקר המדעי והטכנולוגי מאילוצים פוליטיים, ולחזק את המחוייבות לסוציאליזם ואת הרוח הפטריוטית בקרב ההמונים.

הבירוקרטיות המופקדות על הבטחון עוסקות בכל וכל - החל בפשע ובכיבוי־אש, וכלה בסטיות פוליטיות, ריגול נגדי והגנה לאומית. לדידן מתפרשת הרפורמה כחיזוק שמירת החוק, צמצום הדיכוי הפוליטי, הגבלת החתירה של גורמי חוץ והנהגת מודרניזציה בצבא השחרור העממי. הבירוקרטיות האחר־איות לסגל המנגנון מפקחות על מסלולי הקידום על־ידי ניהול תיקים אישיים ופיקוח על התעסוקה והקידום. יחידות מתוך בירוקרטיות אלו משולבות במפעלים כלכליים, אך הן כפופות לכללי פעולה משלהן, שאינם תלויים בנוהלים של הגופים המארחים. במסגרת תכנית הרפורמה אמורות בירוקרטיות הסגל לטפח אנשים צעירים ומשכילים יותר, וכן לאתר ולסלק שמאלנים לשעבר, שעדיין מחזיקים בעמדות אחראיות.

הירככיית המזכירים, העומדים בראש ועדי המפלגה הטריטוריאליים, הגיעה באמצע שנות ה-70 לשיא עוצמתה והשפעתה. באותם ימים נאמר כי ״המפלגה תופסת פיקוד על הכל״. הרפורמות אילצו פקידי מפלגה בכירים אלה לוותר על המשרות המקבילות שהחזיקו בהן בממשלה ו/או בסולם הדירוג הצבאי. נוסף לכך, הסיסמה של שנות ה-80 היא הוצאת המפלגה מתהליך קבלת ההחלטות המפורטות וכיוונה למשימות פוליטיות כלליות יותר.

לפיכך היו לתכנית הרפורמה השלכות מורכבות על כל אחת מהביו־רוקרטיות הללו. אבל אפשר לעשות כמה הכללות. ראשית, הבירוקרטיות הכל־כליות היו עד עתה הזוכות העיקריות מן התכנית; הן הגבירו מאד את שליטתן בקבלת החלטות כלכליות, תוך שהן מתירות הרבה פחות התערבות מצד המפלגה הקומוניסטית ממה שהיה נהוג בעבר.

לעומת זאת, צומצמה עוצמתן של בירוקרטיות התרבות-התעמולה. תכנית הרפורמה הורידה את משקלה של הפוליטיקה, בעוד שקודם לכן שימשה כפיית האדיקות הפוליטית טעם עיקרי לקיומן של בירוקרטיות אלו. מגעים מסועפים עם סינים מעבר לים ועם זרים הפכו את תפקידי הבירוקרטיות האלה למורכבים וקשים יותר.

הבירוקרטיות המופקדות על

הבטחון שרויות מכמה בחינות במצב עוד יותר גרוע. שמם של 2.9 מיליון בני-אדם טוהר ופעילים רבים שנעצרו והושמצו חזרו ותפסו עמדות כוח. נוסף לכך, חולקה העוצמה בתוך ביורוקרטיות הבטחון במידה מסויימת. והמשימות המוטלות עליהן נעשו מורכבות יותר עקב הגידול הרב שחל בקשרי החוץ של סין.

גם במגזר הצבאי של מנגנוני הבטחון אין יחס אחיד לרפורמות. נמסר, שקצינים בכירים אינם מרוצים מהפגיעה בדמותו של מאו; שהם מתמרמרים על הרחבת החופש הפוליטי והתרבותי ואינם משלימים עם צמצום התקציב הצבאי והעמדתו במקום האחרון בסדר העדיפות של ארבעת תחומי המודרניזציה.

מערכת המינויים ואיוש המשרות הופקדה על טיפוח דור פעילים צעיר ומשכיל יותר ועל הצבתו בעמדות כוח. אלא שדיווחים רבים הצביעו על כך, שדווקא ביורוקרטיה זו הפכה לקראת סוף המהפכה התרבותית למבצרם של השמאלנים.

לבסוף, המזכירים הראשיים של ועדי המפלגה הטריטוריאליים נאלצו, כאמור, לוותר על כפל משרות וגם על חלק ניכר מסמכות קבלת ההחלטות.

ברור, איפוא, שהביורוקרטיות הכל-כליות הרוויחו יותר מהרפורמות מאשר אלו של תרבות ותעמולה, בטחון, מינויים וועדי המפלגה הטריטוריאליים. אלא שבעבר הוכיחו דווקא הביורוקרטיות האחרות הללו את היכולת לשמור על האינטרסים שלהן כנגד הגופים הכלכ-ליים. עוד יחלפו שנים אחדות עד שהאיזון בין מגזרים אלה יתייצב.(5)

הערכת מצב

אין כל טעם להצהיר על הצלחה או כשלון של הרפורמות הפוליטיות בסין שלאחר מאו. בסופו של דבר, מהו היקף הרפורמות האמיתיות, שמצאו אחיזה במשטר הסיני מאז מותו של מאו?

חל צמצום ממשי וגלוי לעין בכפיה הפוליטית. בעצם, מדינה הצהירה, שתחום המחשבה והפעילות הנתפשות כפוליטיות, ולכן הן כפופות למעקב ולפיקוח מצידה, הוא צר בהרבה מכפי שהיה בעבר. במובן זה, סין היא היום הרבה פחות טוטליטרית, אף שהיא נשארה סמכותית מאד.(6)

השתרשו גם תמורות מוחשיות רבות. חל שינוי ממשי בהרכב המחזיקים במשרות של סגן-שר ולמעלה בפקין, של סגן-מושל ולמעלה במחוזות, ושל שופט-משנה ולמעלה בנפות; ברוב המקרים חלו תמורות דומות באיוש העמדות המקבילות במנגנון המפלגה. בעלי המשרות החדשים הם בדרך כלל צעירים ומשכילים יותר, ומספר מקרי כפל התפקידים ירד ירידה חדה.

אף כי צעדים אלה מרשימים למדי, קשה לאמוד את השפעתם האמיתית. למשל, מנהיגים חדשים במשרות במחוזות צריכים לעבוד עם מנגנון השומר אמונים לקודמיהם (שלעתים קרובות נשארים בשטח במשרת כבוד כלשהי). דגמים של יחסי גומלין אישיים משתנים באיטיות ובמקרים רבים עדיין לא נחתמו גבולות בין-מוסדיים ברורים. סין נמצאת, איפוא, במצב מעבר.

בעית ההמשכיות במדיניות ממקדת את תשומת הלב בקודקוד המערכת הפוליטית - בפוליטביורו ובמוסדות הקשורים אליו. דנג-קסיאו-פינג השקיע מאמצים גדולים במינוי יורשים מוכשרים כדוגמת הו-קסאו-בנג, זאו-זיאנג, יאו-יילין וואן-לי; ובכל זאת, מרשים הוא, עד כמה שהגנרלים והמפכנים הזקנים עדיין מחזיקים בכסאות השלטון. ככל שמדובר על קביעת המדיניות הכללית, הרי בעלי העוצמה הרבה ביותר הם כיום דנג עצמו, בן 79; צ'ן-יון, 79; פנג-זן, 82; לי-קסיאן, 78; יה-דז'יאנג, 86. הסדר, שבו יעזבו מנהיגים אלה את הבמה הפוליטית, עשוי לקבוע את כיוון הרפורמה. הגיל הממוצע של שאר 16 חברי הפוליטביורו הוא 73; רק ארבעה ביניהם הם פחות מ-70. מבין תשעת חברי המזכירות, שמונה הם בני 68 עד 71. גילם הממוצע של חמשת החברים המרכזיים ב"וועד לעניני הצבא" הוא 82.5 שנים; דנג, בן ה-79, הוא הצעיר ביניהם.

יתר על כן, אישים ממשיכים להיות חשובים יותר ממוסדות בסין; חוקים חדשים וצווים מינהליים כשלעצמם לא יושיעו כאן. תמורה ממשית במצב זה היתה מחייבת שינוי בסיסי באידיאולוגיה ובפסיכולוגיה.

שאלת הלגיטימיות אף היא נשארת סוגיה קשה.[7] שוחרי הרפורמה מנסים להלך על חבל דק מאד. הם מנהלים תכנית שאמורה לעודד התפתחות של כוחות פלורליסטיים, והם גינו את הקנאות שאיפיינה את עידן המהפכה התרבותית. אולם הם נחושים בדעתם לקיים מערכת פטריארכלית, הקושרת את ההמונים לממשל ומעניקה למשטר לגיטימיות על־ידי צירוף של פטריוטיזם, מחוייבות לסוציאליזם, סיפוק חומרי וחשש מאי־יציבות חברתית.

מבחינה חומרית זכו איכרים רבים לטובות־הנאה גדולות מאד מהרפורמות, בעוד שחברי משמרות אדומים לשעבר נדחקו בדרך כלל הצידה, לטובת הדור הצעיר והמשכיל יותר. אם השינויים המוצעים במדיניות התעסוקה יוצאו אל הפועל, יזכו פועלים שאפתנים להטבות, ואילו אחרים יפסידו את היתרון הגדול ביותר שהמשטר העניק להם: את הבטחון המוחלט במקום העבודה. אין להניח שבעיני האחרונים תתחזק מידת הלגיטימיות של המשטר. באופק הפוליטי גם אורבים אתגרים חדשים בעקבות החשיפה המתמשכת להישגים בארצות חוץ והמתחים הבלתי־נמנעים שבמעבר לחברה מתועשת - ומאלף ואחת בעיות אחרות.

משימת הרפורמות היא כה מורכבת, שאי־אפשר לקבוע היום עד היכן תצליח כל אחד מחלקיה. ברור שהרבה יהיה תלוי בהמשכיות בדרג העליון: באיזו מידה יעבור השלטון ללא זעזועים מן המנהיגות הנוכחית לידי היורשים. גם שיעור ההצלחה הכלכלית ישפיע על המשך התמיכה במדיניות הנוכחית, בקרב ההמונים כמו באליטה השלטת.

במאזן הסופי עד כה, הרפורמות הפוליטיות לא הרחיקו לכת בהשוואה ליוזמות מקבילות בתחום הכלכלי. סביר שגם בעתיד תיגרר ההתחדשות הפוליטית אחרי התמורה הכלכלית; יתכן שהמתחים שיווצרו בין שני התחומים ייהפכו לאתגר המרכזי בפני הרפובליקה העממית של סין.

הערות:

1) Richard Krauss, *Class and Class Conflict in Chinese Socialism* New York: Columbia University Press, 1981.

2. Lucian Pye, *The Dynamics of Chinese Politics,* Cambridge, MA: Oelgeschlager, Gunn & Hain, 1981.

3) ראה:
David M. Lampton, *Paths to Power: Elite Mobility in Contemporary Chaina,* Ann Arbor, MI: Michigan China Center, forthcoming.

4) ראה:
Lawrence Sullivan, "The Role of the Control Organs in the Chinese Communist Party, 1978-1982" (Paper delivered at the Conference of the New York State Political Science Association, 1983).

5) על־פי:
Kenneth Lieberthal, "Reform Politics," *China Business Review* 10(6):10-12 (Nov.-Dec. 1983).

6) ראה:
Michael Oksenberg and Richard Bush, "China, 1972-1982: From Revolution to Reform," *Problems of Communism* (Sept. 1982).

7) Frederick Teiwes, *Leadership Legitimacy, and Conflict in China* Armonk, NY: M.E., Sharpe, 1984, esp. pts. 2

ימשישה מאמורו

BULLETIN OF THE SOCIALIST RESEARCH CENTRE

יפן - דרושים איגודים מסוג חדש

עבודתנו בארגון האיגוד המקצועי החלה לפני ארבע שנים. אספנו כמה אנשים ופועלים בלתי-מאורגנים הקשורים שעובדים איתנו בחברות קטנות ובינוניות. בזמנו התמקדו רעיונו־תינו במאבק נגד התפישה הבסיסית, שהדביקה את תנועת הפועלים ביפן אחרי המלחמה – ההתעסקות באיגודי מפעל והיחס של אלה עם המדינה. הצגנו את השאלה: איך להתעלות מעל לחברה הבודדת ולעצב סולידריות רחבה יותר? מלכתחילה חשבנו על יצירת בסיס הן בתוך החברה והן מחוצה לה.

התארגנו על בסיס של הצטרפות אישית. לכאורה, היה זה הבסיס המקורי של איגוד מקצועי. אבל ביפן אתה נעשה לחבר באיגוד כשאתה מתקבל לעבודה בחברה, ודמי החבר מנוכים אוטומטית. ההצטרפות לאיגוד איננה פעולה מודעת.

הסיבה שהחלטנו להתבסס בתוך חברות בינוניות וקטנות היא, שבמגזר הזה קיים חלל ריק של כוח. החברות הגדולות הן בשליטה חזקה של המעמד השליט. רצינו, איפוא, להקים בסיס בחברות הקטנות ובינוניות וכך לפתח מאבקים "להפוך את יחסי הכוחות", "לשים מצור על ההון המונופוליסטי מבסיס אזורי".

מטרתנו היתה ליצור איגוד שיהיה רחב ממסגרת המפעל הבודד, איגוד שירכוש לעצמו אוטונומיה וכוח אמיתיים אם להתבטא בפשטות: ראשית, לפתוח אותו לידידים וחברים מחוץ לחברה; ושנית, לעשותו למבצר לחיים אנושיים. במילים אחרות, הדגש הוא על אחדות ואחווה – רגש חזק של סולידריות, המתבטאת בכך שאפילו אם האיש עזב את עבודתו בחברה מסויימת, הוא לא ירצה לעזוב את האיגוד. כדי לעודד את ההדדיות והאנושיות, הגדרנו את האיגוד כאירגון עובדים, היכול לשמש בסיס לתקיפת כל הבעיות העקרוניות.

האיגוד הוא שלכם

אולם בחברות הקטנות והבינוניות, עצם הארגון של איגוד גורם מיד לסכסוך עבודה, בגלל התנגדות המעסיקים לאיגודים. לגבי דידם האיגוד הוא גורם הרוצה להרוס את החברה. גם העובדים מפריזים לפעמים בתגובותיהם. ומתוך פחד או חוסר ביטחון עצמי, אין שיפוטם נכון. סיסמתנו היא להיכנס לכל מאבק כאשר כל חברי האיגוד מאוחדים, ולהשיג את יעדינו בדרכים גמישות.

עד כה הוכתרו כל סכסוכי העבודה שלנו בהצלחה – להוציא אחד. הכשלון האחד קרה כאשר כמה מחברינו "נקנו" על־ידי המעסיקים – וסניף הארגון התפרק. במקרה מוצלח אחד, נאבקנו נגד פיטורי כל חברי הסניף – כל העובדים הארעיים – בסוף תקופת חוזה העבודה.

מתוך בולטין בהוצאה לאור של "המרכז למחקר סוציאליסטי", אוניברסיטה של הוסיי, טוקיו, יפן, מס. 8, אוגוסט 1984. הכותב הוא פעיל מרכזי באיגודים המקצועיים באיזור טוקיו. תרגום מאמר זה: יעקב עורב.

במשך המאבק, שנמשך שישה חדשים, הצטרפו כמעט כל העובדים הקבועים לאיגוד. התוצאה: הפיטורים בוטלו, העובדים הוחזרו לעבודה, ולתוך חוזה העבודה הוכנס סעיף המחייב את ההנהלה לקבל את הסכמת העובדים בענינים חשובים.

התנאים הקיימים להקמת איגודים בחברות קטנות ובינוניות שונים מאד היום מן התנאים ששררו בתקופת הצמיחה הכלכלית המהירה. נעלמה הסיבה העיקרית להקמת איגודים: "שיפור תנאי העבודה". במקרה הטוב הסיבה היא: "למנוע הרעת תנאי עבודה". אחרי פיטורים או פשיטות רגל הופך האיגוד בדרך כלל ל"אמצעי חירום" לגביית שכר שלא שולם. בזמן האחרון התברר בעליל, כי בעת צרה אין לעובדים רבים למי לפנות – ולכן הם רצים לאיגוד.

"מאבקי האביב" השנתיים הסתכמו בכשלונות רצופים. אי־אפשר להשיג הטבת תנאי עבודה על־ידי מו"מ קיבוצי. אך כפי שרואה זאת העובד הממוצע, התקופה הנוכחית אינה תקופה של שכר עולה בלבד, והאיגוד מזוהה בעיניהם עם האנוכיות של הפועלים המאורגנים בחברות הגדולות. העובדים הבלתי־מאורגנים, בחברות הקטנות והבינוניות, שהאיגוד באמת דרוש להם, רואים אותו כמשהו נבדל מהם, מסובך, ושייך לשכבה העליונה של עובדים בעלי שכר גבוה.

אולם צריך להבהיר: האיגוד שייך לכם. כל אחד יכול להקים איגוד. גם אתה יכול להצטרף. תמיד אמרנו זאת. ובכל זאת, כוחם של האיגודים פוחת. לפני שנתיים פנינו לדרך פעילות חדשה: ייעוץ לחברים בבעיות שונות. מספר מקרי הייעוץ הגיע לכמעט 200 – וביניהם אלה שלא היו חברים ואז הצטרפו לאיגוד. בו־בזמן נהפך דבר זה למסע נגד הזנחת זכויות העובדים הבסיסיות. כך הגענו למגע עם עובדים המשוללים זכויות אלה, בעיקר בקרב עובדים בעבודות ארעיות, כגון עובדים זמניים או עובדים משולחים (עובדים הנשלחים למספר חברות, אבל קשורים לחברה/סוכנות – העורך).

לסיכום, מאמצינו מכוונים להקמת תנועה שבה כל עובד נמצא במגע מתמיד עם כל שאר העובדים בכל בעיות החיים. מכיוון שהתנועה תמיד מעורבת בכמה סכסוכי עבודה, אין היא יכולה להתבסס על מאמציהם הנאמנים של פעילים מעטים העובדים במשרה מלאה. אנו דוחים את השיטה של מילוי מקום. גישתנו הבסיסית היא לפתח תנועה שבה האנשים ישיגו שחרור בכוחותיהם הם. מכאן החשיבות שאנו מייחסים ליצירת הרגשת חברים רבים בכל האפשר, שהאיגוד הוא שלהם.

לכן חשבנו על סוגי פעילות שיקיפו את כל החברים, "קו המוני". אין אנו סומכים על פעילים מן הסוג הישן, האוהבים במיוחד להציג את כשרונותיהם בנאומים ובוויכוחים. אנו מנסים לתת מקום לפיתוח כשרונו של כל עובד. התמונה העומדת נגד עינינו היא של "מועדון עובדים", מתקופה שלפני המלחמה, כאשר האיגודים המקצועיים היו מחוץ לחוק. היה זה ארגון אוטונומי שעסק בפעילות תרבותית ועזרה הדדית, וכל חבריו חשבו על מה שהם יכולים לעשות למענו.

לחברי האיגוד שלנו כשרונות שונים ומשונים. יש שאינם תופשים מה זה מו"מ קיבוצי, אבל מגלים כשרונות ניכרים בפעילויות כגון בנק חיסכון לעובדים, או דרכים להפחית את עול המיסים. אחרים מתענינים בנופש ובתרבות. למשל, היה עובד שבמשך זמן רב לא רצה להצטרף לארגון; אך כאשר שינה את דעתו,היה זה רק כדי להשתתף בפסטיוול תרבותי המתקיים מיד אחרי ועידת האיגוד. לדעתנו, זו סיבה הוגנת בהחלט להצטרף לאיגוד. בתחילה פעלו האיגודים כ"אגודות ידידות", העוזרות בעת צרה. אנו מאמינים כי יש להחיות את התפקיד הזה. לא רק לגבות כסף מן החברה (המפעל), אלא ליצור יחסי עזרה הדדית בין המועסקים.

המשגים של תנועת האיגודים

מכאן נעבור מן הפרט אל הכלל – אל המצב הנוכחי הכללי בתנועת האיגודים המקצועיים ביפן.

כפי שמשתמע מן הביטוי ''מאבקי אביב מבוקרים'', המאבקים לשכר נסתיימו בכשלונות רצופים מאז 1975. העליות בשכר הוגבלו למה שנקבע על־ידי ''ניקיירן'' (פדרציה יפנית של אגודות המעסיקים). מאבק האביב 1984 תוזמר כולו על־ידי ההנהלה.

יש אומרים, כי היו חילוקי דעות בתוך המעמד השליט איך לנהל את מאבק האביב של השנה השוטפת. נקודת מבט אחת הוצגה על־ידי יו''ר של ''קיידנרן'' (פדרציה של אירגונים כלכליים) והיו''ר של ניקיירן. שניהם נולדו בתקופת מאיג'י (1868–1912). אורח מחשבתם היה בערך: ''עכשיו עלינו להכות באיגודים מכה ניצחת'' ו–''יש לנצח את העובדים כך שירגישו מובסים לעשר השנים הבאות''. הדעה המנוגדת היתה של המעסיקים הצעירים מהם בשני דורות. נימוקם היה בערך: ''מכיוון שהפעילות העסקית מתעודדת, אנו יכולים לשלם קצת יותר''. אך הזקנים גערו בהם, והם השתתקו.

השנה מדברים גם ניקיירן וגם קיידנרן על דבר ''עליות שכר תקינות'' (כפי שהן מתוכננות כל שנה על־ידי החברות הבודדות). זוהי שלילת הכלל, שמעסיקים ומועסקים מנהלים מו''מ על בסיס שווה ומחליטים יחד על השכר. כאן, נראה לי, חל שינוי מהותי. אין זו רק שאלה של הקטנת שיעור עליית השכר; זו גם דחייה של מו''מ קיבוצי – מה ששולל מן האיגודים את היכולת לקבל החלטות תוך כדי מו''מ. יתר על כן, יש כאן בעין רמז להתפשטות דיכוי זכויות העובדים: האיגודים בחברות הגדולות היו נתונים למצב זה כבר מזמן – והנה, עתה הגיע תורם של האיגודים במגזר הציבורי ובחברות הקטנות והבינוניות.

יש בעיה של ירידה באחוז העובדים המאורגנים. בנשה שעברה, אחוז זה ירד מתחת לשלושים אחוזים (29.7%). אחוז העובדים המאורגנים הוא אינדיקטור חשוב של ההשפעה החברתית של האיגודים. יש שלוש תופעות הקשורות לנטיה הזאת: אבטלה גוברת, גידול במספר העובדים בתעסוקה רעועה, או בזמן חלקי (בעיקר עקרות בית ועובדים משולחים וכן עובדי ניקיון, שמירה, עובדי תכנת מחשבים וכו'); ושינויים במבנה התעשיה.

עובדי זמן חלקי אינם תובעים את זכויותיהם – או נכון יותר אינם יודעים עליהן. העובדים המשולחים לא שמעו אפילו את שמות חבריהם לעבידה, כי עסק זה הוא רק משרד וטלפון. כאשר אינך מכיר אפילו את פני חבריך, אין כמעט כל אפשרות ליצור סולידריות של איגוד. כל זה מגדיל את מספר העובדים החסרים זכויות בסיסיות.

יש חשיבות רבה לצמצום במספר העובדים בתעשיה ולגידול במיגזר השרותים. מגזר זה תופס כבר 60% מן התל''ג. מאחורי אחוז זה עומדות עשר שנים של חידושים טכנולוגיים, וכתוצאה מהם צמצום בכוח־אדם בתעשיה. מכאן הירידה באחוז העובדים המאורגנים. איגודים תעשייתיים ראשיים לא נמלטו מן הגורל הזה. לאיגוד עובדי המתכת הקשור ל''סוהיו''* היו 230,000 חברים בסוף שנות ה–60; כיום 170,000. באיגוד עובדי הדואר של יפן היתה ירידה דומה. בכמה מן האיגודים נשאר מספר החברים באילו יציב, אבל ללא מבצעים מיוחדים לגיוס חברים חדשים, היה גם מספרם יורד. את הסיבה העיקרית למצב ענינים זה אפשר למצוא בנטיית מנהיגות האיגודים ל''איגוד של חברה'' בתקופת שנות השפע. הם הצטמצמו לדיונים עם ההנהלות בתוך המסגרת הזאת ולא היה מאמץ להתרחב מעבר לכך.

אפילו בשנות השפע היו מאבקי השכר מוגבלים למה שמנגנון השוק הקפיטליסטי יכול היה להרשות. המילה

* סוהיו – המועצה הכללית של איגודים מקצועיים של יפן, היא הפדרציה הגדולה ביותר, שיש בה 4.5 מיליון חברים.

"מאבקים" בהקשר זה אינה מדוייקת. העליה בשכר הנומינלי היתה ביטוי לשיקולי ההנהלות של המעסיקים לאור העובדה שיחסי היצע-ביקוש של כוחות העבודה היו טובים יחסית למעמד העובדים.

בזמן ההוא ביקר השמאל הקיצוני את הזרם המרכזי של "סוהיו" על התעסקותו הבלעדית וחסרת-הדמיון בהשגת עלית השכר. עכשיו אי־אפשר להאשים את "סוהיו" בזוללנות חומרנית: הוא אינו מנסה להשיג דבר. הזרם הראשי של "סוהיו" וויתר גם על מאבקים נגד רציונליזציה. עד לזמן האחרון הוא גייס את העובדים הצעירים על־ידי הקמת אופוזיציה עקרונית לרציונליזציות – ונסוג בבהלה באמצע המאבק, בהצהירו כי "אסטרטגיית המפתח" היתה "התנגדות לטווח ארוך". אפילו זה נעלם עכשיו. ל"סוהיו" אין מדיניות לשינויי מבנה רדיקליים; תשומת ליבו נתונה לשמירה על הבריאות הפיננ־סית של החברות.

"סוהיו" אוכל את פירות העליות בשכר, שהושגו בתקופת הצמיחה המהירה. ועתה, ככל שמעמיק משבר הקפיטליזם, היוזמות ואמצעי-הנגד של הקפיטליסטים מקדימות כל יוזמה של האיגודים. דווקא בתוך האיגודים הימניים והמפעליים, הם מחפשים אחר דרכים חדשות.

היו"ר של הפדרציה הבינלאומית של עובדי מתכת, מועצת יפן, מיאטה, הצהיר: "מכיוון שצמיחה מהירה אינה קיימת עוד, עליות שכר אינן באות בחשבון; המאמצים צריכים להיות מכוונים עכשיו לשיפור בתנאי החיים בכלל ולשינויים במדיניות הממשלתית". כמובן, מיאטה וחבריו מוסיפים, כי "לשם כך אנו זקוקים לכוח מיקוח מספיק. לכן האיגודים צריכים להתלכד סביב "זנמי־נרוקיו" (מועצה כל-יפנית של איגודי עובדי המגזר הפרטי) לזנמינרוקיו יש נטיה ימנית בולטת.

אם כי אין אנו יכולים לתמוך בעמדת "מועצת יפן", אין ספק כי יש צורך במחשבה חדשה בתנועת העבודה היפנית.

פעולה בשלושה מישורים

כבר ציינו את המגבלות הקיימות לגבי מאמצים שמטרתם "השגת פתרונות בתוך מסגרת המפעל". זה נכון בעיקר בחברות הקטנות והבינוניות. אם כן, איך לפתח יכולת חברתית רחבה כדי לתקוף בהצלחה את הבעיות העומדות לפנינו? רווחה המתבססת על חברה (מפעל) בודדת אינה פתרון; היא תעוות את התנועה.

סיסמתנו היא "הבה נעשה את מה שבכוחנו". אין צורך להדגיש שההיקף של "פתרונותינו" שונים מאלה המתבססים על איגודים במפעל בודד. נוהג רגיל בתנועת העבודה היה, שהעובדים התאחדו במאבק למען דרישה מסויימת – והתפצלו כאשר היעד הושג. עליות השכר, שהושגו בשביתות, מתבטלות ע"י "השוד הנוסף", המונו־פוליסטי, של ההון, בעת תהליך מחזור העסקים. ומכיוון ששרותי הרווחה הניתנים על־ידי חברות קטנות ובינוניות ועל־ידי הממשלה אינם מספיקים, נאלצים העובדים להוציא סכומים ניכרים על תכניות ביטוח חברתי פרטיות.

והנה, אנחנו מנסים לפתח תנועה, על־ידי צירוף כוחות חברינו, שתקים ביטוח סוציאלי הדדי. כיום נושאים העובדים במשא של ביטחח פרטי יקר. הפרמיות שלהם יקרות ב-40% מאלה של "האיגוד הלאומי לעזרה הדדית של הפועלים". על־ידי הצטרפות לאיגוד הזה הם יכולים לחסוך את ההפרש. אנחנו ארגנו "אגודה לעזרה הדדית", הגובה פרמיה בלתי-מוחזרת של 500 ין, תמורת ביטוח של עזרה הדדית.

מאבקינו נערכים בשלושה מישורים: החברה (המפעל), מדיניות הממשלה/ כוח המדינה, ויחסים בין חברי האיגוד. אנו מתאמצים לקיים את האימרה: "העלו מומחים (לפעילויות שונות של

התנועה) מתוך העובדים". לא רק מאבקים על מיסים (הצהרת מס שנתית, החזר מיסים) ופנסיות מוגדלות, אלא גם מאבקים על דיור ואשראי מסחרי. יש הרבה מה לעשות: לנהל מו"מ על אשראי מסחרי, לעבד לוחות זמנים להחזר הלוואות ושימוש בבנק החיסכון של העובדים.

אנחנו מקיימים משרדים מיוחדים שונים ומנהלים את הפעילויות באווירה חיה ותוססת: אנו עורכים עיתונים חדשים בדמיון רב, מארגנים חוגי לימוד, ועדת ארגון, ועדת פרנסה וכו'. מחלקת התרבות מארגנת, למשל, כנס סוף השנה, זיקוקי דינור, מחנאות ואירועי בידור חדשיים. כל אחד יכול להצטרף לפעילויות אלו - לא רק חברי האיגוד. אבל עקרון ארגוני אחד הוא שחברים מביאים את חבריהם, אלה מצידם מביאים את חבריהם, וכן הלאה. אנו מתכננים הפצת כרוזים בנושאים מועדפים: ביטוח סוציאלי, עבודת שעות נוספות, פיטורים, פשיטת רגל, עבודת נשים ובעיותיה, אשראי מסחרי, חינוך וכו'.

התנועה מתבססת על הרעיון, שאל להם לחברי האיגוד לשכוח קשייהם כאשר היו עדיין בלתי-מאורגנים, ולכן עליהם להעביר לעובדים אחרים את הידע שספגו אחרי שהצטרפו לאיגוד. חשוב ביותר שהעובדים לא ינוחו על זרי דפנה אחרי שהשיגו את זכויותיהם, אלא ישתמשו בהן כדי שחלק גדול יותר ממעמד הפועלים ייהנה מאותם הפירות.

כאשר בעל מפעל כושל ברח

בעיות חדשות וחשובות מתעוררות במקרה של פשיטת רגל של חברה. מי ינהל את החברה הזאת? אנו ממליצים על ניהול עצמי של הפועלים. בזמן האחרון היה מקרה כזה, כאשר הבעלים (המעסיקים) ברחו. אנו תפשנו את המפעל והמשכנו לייצר; ניהלנו מו"מ קשה עם הבנק ולבסוף הצלחנו לקבל את הסכמתו להסדר, ש-52% מן האשרי שהוענק לחברה לפני־כן יעמוד לרשות האיגוד לשיקום החברה. היו לנו קשיים מרובים, אבל חברים אמיצים באיגוד טענו, כי "עלינו לקחת את הניהול על עצמנו". בהדרגה החלטנו "להקים את החברה".

לחברות יש כוח רב ביפן של היום; לקפיטליזם היפני יש כשרון יוצא-מן-הכלל לאחד את הציבור. הביטוי "שיטת חברה-מדינה" מצביע על העיקר בחברה היפנית. אבל המוני העובדים, שאינם משתייכים לכוח־האדם של החברות הגדולות, לא נלכדו ברשת הזאת של אינטגרציה. זה פותח לפנינו את האפשרות לארגן אותם מחדש. הקפיטליזם היפני צלל במשבר שלא יהיה לו סוף; למרות כוחו, נאלץ להטיל את כל הקרבנות על כתפי הפועלים בחברות הקטנות והבינוניות.

איך ניאבק בזה? אם נבין את הבעיות ואת מחשבת חברינו כבר הצלחנו ב-50%. אם לצטט את מאו: "בלי שחקרת ודרשת, אין לך זכות דיבור". כך עלינו להתארגן: בפעילויות מכל הסוגים - נופש, פעולה עצמאית בעזרה הדדית וכו'. בשעה זו, כאשר מקצצים בהוצאות רווחה, האיגוד חייב לארגן את הייעוץ והפעילויות האחרות לעזרת העובדים במשך כל חייהם. בשעה שמתרבים ניגודי הקפיטליזם, יש הרבה מה לעשות; למשוך את העובדים לצידנו על־ידי טפול בבעיות "קטנות" וגדולות.

מאז התחלנו בעבודה באיגוד שלנו, העלינו את הסיסמאות של "אוטונומיה", "סולידריות", "שחרור". פירושן: אוטונומיה כלפי החברה; סולידריות עם חברים וידידים; שחרור האנושות. הבה, נעבוד יחד במלאכה הישנה-חדשה של הקמת תנועת פועלים לשחרור אנושי.

MONTHLY REVIEW

סמיר אמין

ניגודים בהתפתחות הקפיטליסטית של מצרים

ההשקפה המקובלת ביותר על התפתחות הקפיטליזם בעולם השלישי של אסיה ואפריקה, מתבססת על שתי תיזות: ראשית, החברות באסיה ובאפריקה היו שונות מאד ערב הכיבוש האירופי, אך אף באחת מהן לא החל תהליך התמורה, שהיה מוליך מכוח עצמו להיווצרות הקפיטליזם. חברות אלו נמצאו בשלב התפתחות פרימיטיבית, או שנלכדו במבוי הסתום של "אופן הייצור האסיאתי" הידוע לשמצה. שנית, עצם הדינמיקה של תהליך הצבר ההון, שהחל בעקבות העברתם של יחסים קפיטליסטיים מאירופה לעולם השלישי, הלכה וטשטשה את התכונות הייחודיות (קרי, מוצא ותנאים מקומיים) של הזירה המקומית.

מתוך Monthly Review, כתב-עת סוציאליסטי בלתי-תלוי, ארה"ב, כרך 34, מס. 4 ספטמבר 1984.

הכותב הוא מחבר ספרים אחדים בשאלות הסוציאליזם בארצות מתפתחות, ביניהם "מעמד ואומה" (1980). רוב הקוראים הישראליים בוודאי יחלקו על כמה מדעותיו (למשל, מלחמת ששת הימים בתור "תוקפנות אימפריאליסטית"), אבל ניתוחו על ההתפתחות המעמדית במצריים יש בה ענין רב, בין אם מסכימים איתו ובין אם לאו.

כנגד תיזות אלו אני אומר: 1) בארצות אפרו-אסיאניות מסויימות הגיעו כוחות הייצור לשלב התפתחות דומה לזה שהושג באירופה סמוך לתחילת התמורה הקפיטליסטית; המאבקים החברתיים, שהתנהלו באותן ארצות היו יכולים להביא, בבוא הזמן, להופעת הקפיטליזם. הקפיטליזם הקדים להופיע באירופה, משום שהארגון הטרום-קפיטליסטי (הפאודליזם) היה פחות מפותח, ולכן פחות עמיד, בפני תמורות מאופן הייצור הטריבוטרי* בחברות אפרו-אסיאניות מתקדמות. יתרונה ההתחלתי של אירופה אמנם לא הוציא מכלל אפשרות שהקפיטליזם יתפתח מכוח עצמו במקום אחר, אך הוא עיוות את ההתפתחות הקפיטליסטית שמחוץ לאירופה. 2) כתוצאה מתהליך היסטורי מורכב זה, התהוו שתי צורות של קפיטליזם, שההבדל ביניהן איכותי: הקפיטליזם של המרכז והקפיטליזם של הפריפריה. במרוצת הזמן התחפרו שתי צורות הקפיטליזם, תוך כדי כינון שליטה מכרעת של המרכז בפריפריה. כתוצאה מכך לא היתה הבורגנות בפריפריה מסוגלת להפוך למעמד שליט עצמאי; היא נאלצה להסתפק בתפקיד של מתווך של בורגנות המרכז. זאת ועוד; לניגודים שנבעו מהצבר ההון הגלובלי היתה השפעה מתסיסה יותר בפריפריה מאשר במרכז.

* בחברות טריבוטריות, אליטה שלטת של בעלי קרקעות סוחטת מהאיכרים באופן ישיר את עודף הייצור בצורת מס - ולא באמצעות עדה כפרית אוטונומית. דוגמאות: סין, מצרים. לפי תפישת אמין סמיר, זו צורה כללית מאד של חברה מעמדית טרום-קפיטליסטית, שהפאודליזם האירופי מהווה מקרה מיוחד במסגרתה.

מפרספקטיבה היסטורית זו אפשר להבחין בתהליך כפול של התפתחות בתלי-שווה: כשם שהמעבר לקפיטליזם התחיל בחברות הטרום-קפיטליסטיות הפחות-מפותחות באירופה, כן מתחילה החלפת הקפיטליזם (מעבר לסוציאליזם או לחברה מעמדית חדשה, בתר-קפי־טליסטת) בארצות הקפיטליסטיות הפחות מפותחות.

ההיסטוריה המצרית כמלחמת מעמדות

שתי עבודות מדעיות מעולות, שפורסמו לאחרונה, מאשרות את תקפות ההנחה השניה, לפחות ביחס למצרים.

במחקרו "שורשים אסלאמיים של הקפיטליזם, מצריים 1849-1760" (1), פיטר גרן קורא תגר על הדעה המקובלת בכמה סוגיות: 1) מעמדה של החברה המצרית במאה ה-18; 2) הסיבות שהניעו את נפוליאון לכבוש את מצרים; 3) אופיו והתפתחותו של המשטר תחת שלטונם של מוחמד עלי והחדיב איסמאיל; 4) הקונפ־ליקטים החברתיים-כלכליים של אותו עידן, כפי שהתבטאו בתרבות המצרית.

בהיסטוריוגרפיה של ימינו (אפילו המצרית) נתפש משטר הממלוכים כתוצר הסופי של כמה מאות שנות ניוון; "עריצות פאודלית" זו אמורה להימצא במצב של התפרקות ערב הכיבוש הצרפתי. במסגרת התייחסות זו אי־אפשר להבין את נסיונו של עלי-ביי אל-כביר להפוך את מצריים במחצית השניה של המאה ה-18 למדינה ערבית מודרנית ובלתי-תלויה במאימפריה העות'מנית - נסיון שהקדים את מעשי מוחמד עלי במחצית השניה של המאה ה-19; לכן מסתמכים על אישיותו של עלי ביי, מעניקים לו דימוי של "עריץ נאור", מעין פטר הגדול של מצרים; בדומה לכך מסבירים את המודרניזציה של מצרים בימי מוחמד עלי רק בכוח הרצון שלו. אולם גם אם יתכן שהדגם הבונ־פרטיסטי שימש השראה למוחמד עלי, אין גורם חיצוני כזה יוכל להסביר את יוזמתו של עלי ביי.

למעשה, כפי שמראה גרן, מצרים של המאה ה-18 שגשגה על סף ההתפתחות הקפיטליסטית. הממלוכים, עד אז היחידות הצבאיות ששימשו בסיס למשטר טריבוטרי, התגבשו בהדרגה לאריסטוק־רטיה פוליטית. בעצם, מצרים הפכה לחברה מרקנטיליסטית דומה פחות או יותר לדגם האירופי. בין המסחר הגדול, המנופקטורה והממלוכים התפתחו יחסים של שיתוף פעולה. נושאיו העיקריים של המאבק המעמדי היו עתה הבורגנות הגדולה, שהיתה עדיין בתהליך היווצרו־תה (אריסטוקרטיה ממלוכית ובעלי הון מסחרי גדול), והמוני הבורגנות הבינונית (נכבדים, אומנים, איכרים עשירים). התפשטות השוק הפנימי והחיצוני באזור הדלתה חיזקה את הבעלות הפרטית על הקרקע; בו בזמן הדגישה התפשטות זו את הפער הגדל בין הבורגנות הכפרית (האיכר מטיפוס ה"קולאק") לבין האיכרים העניים ושכירי היום; היא האיצה את התפוררות הגילדות וכך הקלה על המעבר ממלאכה למנופקטורה.[2] ההתפרקות של עולם אידיאולוגי דתי ומוסרי עתיק מאד והופעתה של תרבות חדשה נבעו מתמורות חברתיות סוערות אלו. השאלה הגדולה יותר, שתמיד מתלווה למעבר לקפיטליזם, היתה איזה מעמד ישמש בסיס לשלטון המרכזי החדש, שהיה בשלב זה כבר מלוכד ומודרני. למעשה ניסתה האריסטוקרטיה הממלוכית לשים במקום הבורגנות המצרית העממית ברית עם אינטרסים מרקנטיליסטיים זרים, במיוחד עם הסוחרים בני קהילות המיעוטים הגדולות (הנוצרים והיהודים באימפריה העות'מנית, שפעלו כבני-חסות ומתווכים של אותה צרפת, שתפסה את מקומן של ערי המסחר האיטלקיות). המאבק בין שתי מערכות המרקנטיליזם הבלתי-שוות (הצרפתית והמצרית) ניטש בנושא בסיסי: אם מצרים תעלה על דרך ההתפת־חות הקפיטליסטית הלאומית-אוטונומית או תיהפך לפריפריה.[3]

את הפלישה הצרפתית יש להבין בהקשר למאבק זה. כאן ההיסטוריוגרפיה הבורגנית שוב לוקה בחסר: מנקודת

ראות זו, מטרתו של נפוליאון בכיבוש מצרים היתה צבאית טהורה (ניתוק הדרך להודו) - הגם שלא היה לה סיכוי לנוכח שליטת אנגליה בים. גרן מזכיר לנו, שהירידה החדה בייצור הגרעינים ב-1763 הניעה את צרפת לנסיון לחדש את האימפריה שלה - מגיפת הרעב ערב המהפכה הצרפתית הוכיחה שחקל־אותה המפגרת של צרפת בולמת את התפתחותה הקפיטליסטית הכולל. מרסיי ייבאה גרעינים ממצרים, שהיו חיוניים לאזורי הדרום. הסכסוך ניטש, איפוא, על השאלה מי ישלוט בסחר הגרעינים התופח הזה - המרקנטיליזם הצרפתי או המצרי. ואכן, לאחר כשלונה במצרים חתרה צרפת לאותו יעד על־ידי כיבוש אלג׳יריה החל ב-1830.

במצרים התבסס המשטר הבונפרטי־סטי על הבורגנות העממית, כדי לחסל את המדינה הממלוכית. אולם לאחר שהסחר המצרי הוכפף למשטר, בתיווך בני העדות הנוצריות המזרחיות, חל ניכור בין משטר זה לבין אותה בורגנות, וכך הניח את היסודות למיגורו שלו עצמו.

מוחמד עלי בחר באותה דרך. במקום לחתור לתמיכת הבורגנות העממית, הוא נשען על הסוחרים הזרים והנוצרים המזרחיים וניסה להכניס מודרניזציה למינהל ולצבא בעזרת טכנאים זרים. עמדותיה הכלכליות של הבורגנות העממית חוסלו: המשטר כפה על הכפריים חזרה לאופן הייצור הטריבוטרי, כשהוא שולט בייצור ובשיווק על־ידי מונופול ממלכתי. בערים הוחלפו מפעלי היוזמה הפרטית של הבורגנות בחרושת ממלכתית.

מדוע בחר מוחמד עלי בדרך זו? במידה רבה בוודאי בגלל מודעותו לפער הגדול בין מצרים לאירופה, ולצורך במשאבים עצומים הדרושים למודרני־זציה של הצבא - תנאי מוקדם לשמירת האוטונומיה של מצרים. לכיסוי ההוצאות הוא היה חייב להטיל מיסים כבדים על האיכרים ולהשתלט על המקסימום האפשרי מן הרווחים המסחריים והתע־שייתיים. פירוש הדבר, שלא היה יכול להתחלק ברווחים אלה עם הבורגנות העממית בכפר ובעיר. אלא שלאחר מכן הוא נפל בשבי של הבורגנות הביורו־קרטית, שהיתה המעמד היחיד שיכול היה לסמוך עליו. הוא העביר לידיה את הפיקוח הבלעדי על האזורים הכפריים. ב-1837 החלו בחלוקה מחודשת של הקרקע לטובת האריסטוקרטיה, תהליך שהושלם על ידי החדיב איסמאיל. לבסוף התבססה הבורגנות האגררית המתווכת באזורים הכפריים, ומצרים הפכה למפעל ענק לייצוא כותנה. באמצעות החלטה זו, מוחמד עלי דן את עצמו למעשה לתלות חיצונית. לדעת גרן, שילוב גורם זה עם תוקפנות מבחוץ סגרו את הדרך בפני התפתחותה של בורגנות לאומית: מצרים נדונה להיות לפריפריה.

גרן בוחן בקפידה את הקונפליקטים התרבותיים ששימשו ביטוי למאבקים המעמדיים החריפים. כשמחקר מפורט של חסן אל-עטר, מסוף המאה ה-18, משמש לו נקודת מוצא, הוא מעמת במידה רבה של תחכום את אהל אל-חדית׳ (אוספי המסורת שבעל־פה - המת׳) עם אהל אל-כלאם (אנשי התיאולוגיה הסכולאסטית - המת׳).(4) אך שלא כמו רבים מן ההיסטוריונים המערביים, אין הוא מתאר את הקרע ביניהם כמחלוקת דתית אבסורדית. אדרבה, בניתוח הראוי להשוואה עם עבודתו של ובר על הוויכוח הפרוטסטנטי-קאתולי, הוא מראה שהדגשת החדית׳ים (הדברים והמעשים שיוחסו לנביא) עודדה את רוח ההמצאה, אשר מצידה הקלה על התאמת הדת לצרכי הזמן. פתיחתו המחודשת של ״שער המאמץ״ (באב אל-אג׳תהד) הצביעה למעשה על פירוש מחודש של האסלאם ברוח הקלוויניזם (לומר, עם ובר, שהפרוטסטנטיות היא יחידה במינה פשוט חושף התייחסות אירופו-צנטרית). בקרב המוני העם, קרבנותיה העיקריים של התמורה החברתית של הימים ההם, הצטרפה ביקורת זו לנטיה מיסטית-משיחית על־פי מסורת הסופיות. אי־אפשר שלא לראות את האנלוגיה לזרמים הרעיוניים-דתיים של התקופה המרקנטי־

ליסטית באנגליה (אנגליקנים, קלוויניס־טים, ה"לוולרס" הרדיקליים). האליטות המעוגנות בביורוקרטיה הממלכתית (הווה אומר, משטר מוחמד עלי), לעומת זאת, דיגלו בפילוסופיית ה"כלאם", על הלוגיקה הסגורה, הסכולאסטית-פורמלית שלה. פילוסופיה זו הגיעה אמנם להישגים ראויים לציון (למשל, המודרניזציה של השפה הערבית), אך היא פיתחה בהדרגה מעין תורה פרגמטית נדחתה פילוסופיה כוללת לטובת פיצול המדעים. תמורה זו מקבילה לדחיקת מצרים לפריפריה. "מודרניות" פרגמטית, מתובלת בקורטוב של אסלאם אורתר דוקסי (ז"א, קונוונציונלי ושמרני) הפכה ל"אני-מאמין" של בורגנות זו, שעברה בינתיים תהליך של הסתגלות תרבותית.

1950 – 1980: מאבקים דומים?

ספרו של רוברט ספרינגבורג, "משפחה, עוצמה ופוליטיקה במצרים",(5) משלים את עבודתו של גרן. נכון שההיסטוריה לעולם אינה חוזרת על עצמה, אך במקרה של מצרים החזרה לכאורה נראית בולטת. האם המעבר מנאצר לסאדאת אינו מזכיר את המעבר, הבלתי-נמנע באותה מידה, ממוחמד עלי לכיבוש הבריטי במאה ה-19? כמו מוחמד עלי, נאצר ניסה לארגן את הכפר מחדש; הוא ביטל את האחוזות הגדולות וכונן מערכת קואופרטיבים שגבתה מס מן החקלאות (ביתר דיוק, מן האיכרים) כדי להאיץ את התיעוש. כמו מוחמד עלי, נאצר פתח את מצרים לייבוא מסיבי של טכנולוגיה, לא הרבה להתחשב במשאבי עמו, והסתמך בעיקר על טכנאים. כמו מוחמד עלי, הוא היה זקוק לצבא מודרני ויקר כדי להבטיח את האוטונומיה של ארצו. כמו מוחמד עלי, הוא נפל קרבן לתוקפנות אימפריליסטית: 1967 היתה חזרה על אירועי 1840. והתוצאה היתה פחות או יותר שווה: כמו בימי התדיב, כן בימי נאצר, חיזוק הבורגנות האגררית המתוווכת.

ספרינבורג חודר ללב הוויכוח והמאבקים בציבור הפוליטי במצרים בין 1950 ל-1980. העובדה שבחר בסעיד מרעי כנושא למונוגרפיה שלו מוצלחת במיוחד. מרעי, ששכנע את נאצר שהוא בעל מיומנויות "טכנוקרטיות", נקרא ב-1952 לעמוד בראש הרפורמה האגררית. מרעי, נכבד כפרי ויזם תעשייתי (בעל קשרים הדוקים להון זר), נחשב עד אז יותר ל"מודרניסט" מאשר לבעל השקפה לאומית (אם כי שאף למודרניזציה ועל־ידי כך להגדלת הרווחיות של המפעל החקלאי שניהל); ביחס לכפופים לו, הוא הופיע יותר כעריץ מאשר כ"ליברל".

בתפקידו החדש נטל מרעי על עצמו את המשימה למנוע התארגנות אוטונו־מית של האיכרים. הוא כונן אימפריה ביורוקרטית עצומת-מימדים, שהיום ידוע לנו כי זו הקלה על צמיחתו של מעמד קולאקים חדשים. ה"רפורמות" של מרעי הביאו לעימות עם מג'די חסנין, שעמד בראש אימפריה אגררית אחרת. חסניין נחשב בטעות ל"שמאלי" יותר, משום שביקש לשלוט על האיכרים באמצעות שיטות משטרתיות-ביורוקר־טיות, לעומת מרעי, שהעדיף להפעיל לצורך זה רשת של נכבדים ואיכרים עשירים. כאשר נאצר החל לנקוט קו רדיקלי יותר, בערך ב-1965, התקיפו את מרעי בגלל שיטותיו "הפאודליסטיות". אולם הפוליטיקאי הזריז (בעזרת סאדאת) מיהר להכשיל את המזימות נגדו; הוא ידע היטב שנף המאזניים תיטה לבסוף ימינה – ובדיוק כך אירע אחרי המפלה של 1967. מרעי, שבעבר הימר על סאדאת כנגד השמאל הנאצריסטי (שחוסל עם עלי סברי ב-1971), קיבל לידיו את ניהול המפלגה החוקית היחידה, האיחוד הערבי הסוציאליסטי. בקרב "הזרמים המאורגנים" בתוכה הוא שיחק את ה"דמוקרט" (וכך הצליח להשיג אפילו את תמיכתו של השמאל המארכסיסטי). לאחר מכן, כיו"ר מועצת האומה (הפרלמנט), הוא חיסל את אשר נותר מן הנציונליזם הנאצריסטי, "פתח" את הארץ להון זר ("אנפתאח"), חתם על הסכמי קמפ-דייויד, וניהל את טקס

הקבורה של האיחוד הערבי הסוציאלי־סטי. בינתיים, בין 1972 ו־1974, הוא הצליח לעמוד בראש הוועידה העולמית של ארגון המזון והחקלאות ובראש המועצה העולמית למזון - וכך יצר לעצמו דימוי של "איש העולם השלישי".

לא קל לתמצת את ספרו של ספרינג־בורג, כי כוחו דווקא בפירוט תפקידו הממשי של המנגנון הפוליטי במצרים; כיצד המאבקים בתוך הקהיליה הפוליטית מוציאים מכלל אפשרות התערבות מצד ההמונים; שיטות השמאל הנאצריסטי, שמבחינה זו לא היו שונות מאלו של הימין; כיצד אפילו השמאל המארכסיסטי השלים עם מסגרת זו, שהוליכה בהכרח לתבוסת היוזמה הבורגנית הלאומית וליצירת מעמד מתווך חדש.

מה שאפשר ללמוד מנסיון השנים האחרונות וגם מאירועי המאה הקודמת הוא, שכל נסיון לבנות בורגנות אוטונומית בפריפריה של המערכת הקפי־טליסטית הוא פגיע ביותר. למעשה, אין בחברות אלו שני מעמדות (אחד לאומי, אחד פרו-אימפריליסטי) בעלי בסיס חברתי שונה. אילו היה כך, היתה יצירת בורגנות מתווכת חדשה מביאה למיגור האחד על־ידי רעותה. אלא שזהו מעמד אחד, הבורגנות, שמוצא את עצמו, בגין חולשתו ההיסטורית, קרוע בין נטיותיו הלאומיות והמגמה להשתלב במסגרת שמכתיבה לו מעמד כפוף. כאשר הנסיבות נוחות, הוא שואף להיות בורגנות לאומית אוטונומית, חלק המתפקד כראוי במערכת עולמית. אבל הנסיבות אינן נשארות נוחות לעולם. כאשר העניינים משתבשים, אותה בורגנות שזה עתה היתה "לאומית", מתכחשת לתכניותיה ומקבלת אופי של מתווך למרכז החיצוני. אלא שהנסיבות נקבעות במידה רבה על־ידי ההתפתחות של המערכת הגלובאלית. שלב ההתפשטות הקפיטליסטית בין 1945 ל-1970 עוד היה יכול להשלים עם "סטיות" לאומיות; במשבר הנוכחי, חיסול יוזמות כאלו משמש יעד למתקפה הכללית של ההון השליט. זאת ועוד: המשבר מחמיר את הסתירות, המתבטאות בגידול החוב החיצוני, בגרעון במאזן התשלומים וכו'. ההון הטרנס-לאומי מנצל את ההזדמנויות שנפתחות על־ידי החמרת הסתירות, כדי לחדש את יצירת הבורגנות המתווכת בעולם השלישי (בייחוד דרך המערכת המוניטרית הבינ־לאומית.). כך מתנפצות אשליות על פיתוח לאומי, ועימן אסטרטגיות הפיתוח ה"לא-קפיטליסטיות", ותמיכתו של השמאל בניסויים מעין אלה.

אכן, התזוזה מתנועה לאומית לבורגנות המתווכת מחייבת שינויים פוליטיים. כאן נחשף שדה משחק רחב לתרגילים של ה-ס.איי.אי., לתוקפנות חיצונית ולאירועים דומים. אבל שינויים בצוות הפוליטי אינם בהכרח ביטוי לשינוי בבסיס המעמדי של המשטר. בדיוק כשם שהבורגנות עדיין שלטת במערב, ללא קשר לשאלה אם קבוצה שמאלית או ימנית עומדת בראש הממשלה, כך גם הבורגנות בעולם השלישי: הייצוג שלה יכול להיות בידי צוות פוליטי לאומי או בידי המעמד המתווך, בהתאם לנסיבות. הפוליטיקאים המיומנים ביותר - כדוגמת מרעי - מצליחים להישרד בנסיבות המגוונות ביותר.

הערות

1) Peter Gran *Islamic Roots of Capitalism, Egypt 1760-1849* Austin, University of Texas Perss, 1979 versity of Press, 1979

2) דברים אלה נותנים תימוכין להשקפתי, כנגד ההיסטוריון המצרי אחמד צאדק סעד; הוא טוען, במחקרו המונומנטלי (שקיים רק בער־בית), ש"אופן הייצור האסיאתי" מעולם לא חדל לשלוט בחברה המצרית.

3) הבעיה התעוררה גם באזורים "חצי־שוליים" אחרים (אסיה ודרום־אירופה). שם האלטרנ־טיבה הלאומית ניצחה, בסופו של דבר: ברו־סיה מהתחלה; באיטליה עם האיחוד; בספרד ובבלקנים, מאוחר יותר.

4) ברור שאין אני יכול להרחיב כאן את ניתוח הפילוסופיה הערבית־אסלאמית. די אם אומר, שעד לאחרונה זלזלו בה במערב, ו"מזרחנים" והוגים ערביים מודרניים כאחד לא הבינו אותה. היא משמשת עתה מוקד לוויכוח — עובדה שאולי מצביעה במידה רבה יותר על משמעותה ההיסטורית.

5) *Robert Sprinborg, Family, Power and Politics in Egypt*, University of Pennsylvania Press, 1982

דורה שטורמן

SURVEY

בדיחות סובייטיות

יש יסוד מסויים להנחה, שככל שבדיחה ישנה יותר, היא משקפת באופן מדוייק יותר אירועים היסטוריים אמיתיים. אולם דומה שכיום הבדיחה סוטה כברת דרך ארוכה למדי מן האותנטיות המקורית של רישום עובדות כהווייתן. אם אמנם תמצא אירועים היסטוריים בבדיחה כלשהי (למשל, נאומו של לנין מעל גבי משוריין באפריל 1917, או השתתפותו ב"סובוטניק" – היום הראשון של עבודת התנדבות חופשית, שהוכרז על־ידי הבולשביקים), הרי ניתן להם פירוש כה נלעג, עד שאבד להם כל דיוק היסטורי:

"ולדימיר איליץ', בוא לשתות!"

"לא, ידידי, אני לא נוגע עוד בכוס. אני זוכר, שפעם, באפריל 1917, שתיתי יותר מדי; הסיעו אותי ברכבת ל"תחנת-פינלנד"*, שם טיפסתי על משוריין וקשקשתי כל־כך הרבה שטויות, שאני מסמיק עוד עכשיו כשאני נזכר בזה!..."

אולם יהיה הסגנון הנוכחי כאשר יהיה, הבדיחה הסובייטית הפוליטית, ובמיוחד הבדיחות הנפוצות עד מאד על המנהיגים השונים משקפות, בלי ספק, ממשות היסטורית. הנושאים והמצבים הדמיוניים ביותר רווים "משמעויות טיפוסיות ואוניוורסליות".

מתוך Survey, "כתב-עת ללימודי מזרח ומערב", כרך 28, מס. 3, סתיו 1984. מפאת חוסר מקום נאלצנו לקצר ולהשמיט חלק מן הבדיחות, שתוכנן חוזר על עצמו.

הבדיחה נולדה לפני ה"סאמיזדאט", ועל כן היא הקדימה את הסיפורים הכתובים, הבלתי מצונזרים, על החיים הסובייטיים. בתקופת סטאלין אפשר היה להישלח לעשר שנים למחנה עבודה בשל סיפור בדיחות. לאחרונה שוב התחילו השלטונות לכלוא אנשים מאותה סיבה. בימי אנדרופוב נידונה אירינה טסורקובה מלנינגרד לשלוש שנים בגין סיפור בדיחות. אלא שאפילו בשנים של הטרור הגדול לא הצליחו לדכא את הזרם הספונטני של בדיחות, מאסיפות מפלגתיות ועד למחנות עבודה. היום, הן מתגלגלות ומתעצמות ככדור שלג במדרון תלול.

דיווח ממצה על הבדיחות המוקדשות לששת מנהיגי הקרמלין הראשיים היה מחייב אנתולוגיה שלמה, ולא ניתן לביצוע במסגרת מאמר. נציג כאן רק כמה היבטים, ונדגים מה מאפיין את "מחזור הבדיחות" של כל מנהיג.

סטאלין היה דמות מאיימת ומפחידה, שלא עוררה דווקא אסוציאציות קומיות. אלא שהבדיחה הפוליטית הסובייטית היא בעלת יכולת מפתיעה לצחוק על חשבון התופעות המחרידות ביותר של החיים. לא סתם צחוק, אלא גיחוך מרושע חושף את מהות התופעה. בכל הבדיחות על סטאלין דבק למעשה סרקזם קודר מעין זה. את סגנון המיניאטורה הסטירית הדחוסה אפשר לתת

(*תחנת הרכבת הפינלנדית בפטרוגרד; באפריל 1917, לאחר מהפכת פברואר ברוסיה, שלחה ממשלת הקיסר הגרמני את לנין בקרון נעול לשם, ממושבו בגלות שוויץ).

בכתב אך בקושי רב, ואין פיצוי להפסד הזה. כיצד אפשר, למשל, למסור את האירוניה שבאינטונציה היהודית במברקו של טרוצקי לוועד המרכזי, בתשובה לדרישתם להכיר בצדקתו של סטאלין? המברק אומר:

''סטאלין המנהיג אני לא המנהיג סטאלין צודק אני טועה אני חייב להתנצל.'' אך יש לקרוא אותו כך:

''סטאלין המנהיג – אני **לא** המנהיג? סטאלין צודק – **אני** טועה?! אני חייב להתנצל!!''

ה''אני חייב להתנצל'' הסופי, מתכוון לומר ''שכח מזה''. לך ונסה למסור את כוונת הניב האודיסאי הזה בלי ההטעמה השייכת לכך.

תחושת משמעותו האימתנית של סטאלין ניעורה בעם כבר בשנות ה-20. באמצע שנות ה-20 נפוצה הבדיחה הבאה:

סטאלין נואם בפני הפועלים: ''אני מוכן להקריב את דמי, טיפה אחר טיפה, למען מעמד הפועלים.'' פתק אלמוני נשלח מן האולם: ''יוסיף ויסריונוביץ' היקר! למה לחכות? תן לנו את הכל מיד עכשיו!''

בשנות ה-30:

רבינוביץ' הולך למצעד של יום מהפכת אוקטובר, ונושא כרזה ''תודה לך, חבר סטאלין, בעד ילדות מאושרת!'' אחד ממארגני המפלגה נוזף בו: מה אתה עושה, רוצה להתלוצץ? תראה, הרי אתה איש זקן מאד; כשהיית ילד, סטאלין אפילו עוד לא נולד!''

''לכן אני אומר לו תודה!''

באותה סידרה ישנה הבדיחה על האיש שכינה את סטאלין – אביו, ואת ברה''מ – אמו. בתשובה לשאלה: מה משאלתך הגדולה ביותר, הוא עונה: ''להיות יתום מוחלט''.

ויש בדיחה על השדים, שנמלטים מן הגיהנום ביום שסטאלין מגיע לשם.

*

שנות השלושים הנוראות העלו בדיחות על סטאלין ועל הנטיה הסטאליניסטית לשכתב את ההיסטוריה (וליצור בדרך זו מצבים נוסח אורוול). מכאן הסיפור על סטאלין, הנוזף בקרופסקאיה על אהדתה לאופוזיציה: הוא מאיים עליה שהוא ישכתב את תולדות חיי לנין, וימנה את סטאסובה או את זמליאצ'קה להיות אלמנתו...

דומה, שבהאשמות העצמיות המפלצתיות של הנאשמים במשפטים הסטאליניסטיים לא נמצא אפילו קורטוב של הומור; בכל זאת, גם הן מצאו ביטוי בבדיחות.

המקטרת של סטאלין נעלמה. הוא נותן הוראה להביא אליו את בריה ושואל בחשדנות: ''למה זה כל דבר שהוא בידיך הולך לאיבוד, לברנטי?'' בריה מחוויר ומטלפן כעבור שעתיים: ''47 אנשים נאסרו. החקירה מתנהלת על-ידי הסגן הבכיר שלי.'' כעבור שעה סטאלין שם לב, שהמברשת הקטנה לניקוי המקטרת נעלמה...

בסופו של אותו יום בריה מדווח: ''אסרתי 75 חשודים. אני, אישית, מנהל את החקירה...''.

למחרת בבוקר מוצא פועל הנקיון את כל הדברים. שנעלמו; הם נפלו מאחורי הספה. סטאלין מטלפן לבריה: ''אין צורך לחפש עוד, לברנטי. החפצים נמצאו.''

''חבל, יוסיף ויסריונוביץ' '', אומר בריה בצער, ''כולם, חוץ מאחד, כבר הודו באשמה...''

*

לאחר הגילויים של 1956 התחיל שמו של סטאלין להופיע יותר ויותר בבדיחות הקשורות לפעולות יורשיו. שוב ושוב נעשה שימוש יפה בהתלבטויות שלהם ביחס למיקום גוויתו (''בכל מקום

שהמפלגה תצווה – שם אשכב''). הן שמות ללעג את אי־הרצון הבולט של הוועד המרכזי הבתר–סטאליני לחקור ברצינות את מעשיו של סטאלין – את מקורותיהם, היקפם ותוצאותיהם.

''אנו חזקים מאד בביקורת ובביקורת עצמית: ביקרנו את החבר סטאלין בוועידה ה–20 והוא חזר למוטב. ועכשיו, אנא, יתן אלוהים לכל אחד להיות מארכסיסט טוב כמו סטאלין.'' (שכתוב היתולי של הניסוח המפורסם של חרושצ'וב).

*

כללית אפשר לומר, שרבות מן הבדיחות על סטאלין חלשות, מסורבלות ולאו דווקא מתוחכמות ביותר – כאילו שבבדיחות משתקפת דמותו החולנית והמוחצת של סטאלין, שאך בקושי יכול היה לדבוק בה גורם מעורר צחוק. אבל יש גם מקרים של הומור שחור:

איש זקן הולך מדי יום לדוכן העיתונים, מסתכל בעמוד הראשון של ''פרבדה'', אך לעולם אינו קונה את העיתון. לבסוף אבדה סבלנותו של מוכר העיתונים והוא נוזף בזקן: ''מה אתה עושה?'' עונה האיש: ''אני מחפש מודעת אבל אחת.'' ''אבל מודעות אבל אינן מופיעות בעמוד הראשון של פרבדה'', קורא מוכר העיתונים. ''זאת שאני מחפש תופיע דווקא שם'', אומר הזקן.

■

בניגוד לקודמו היה בחרושצ'וב הרבה מן הקומי, אף כי גם הוא היה שותף לאחריות לפשעים הסטאליניסטיים ולגיבוש עוצמתו האבסולוטית של סטאלין. דומה שחרושצ'וב האמין בכנות ביכולתה של ברה''מ להשיג את המערב בהתפתחות הכלכלית תוך זמן קצר יחסית, להגיע לשפע פנטסטי, ולבנות תוך כמה עשרות שנים את הבסיס הטכנולוגי לקומוניזם. האופטימיות האופורית שלו ובטחונו העצמי המוחלט נסתייעו באורח ניכר בבורותו. הרפורמות שלו לא נגעו בעקרונות הבסיסיים של המשטר הסובייטי.

''רדיו ארמניה'' תפס את תמצית הבעיה בחילופי הדברים הבאים:

''כיצד היית מתאר את הרפורמות של חרושצ'וב?''

''הן כמו מתן זריקה לרגל של עץ''.

*

כל מיני בדיחות לועגות לחידושים של חרושצ'וב ולחוסר ההשכלה שלו.

חרושצ'וב ובולגנין טסים יחדיו במטוס. ''עכשיו אשליך שטר של מאה רובל מן המטוס'', אומר בולגנין, ''מישהו ימצא אותו ויהיה מאושר...''

''אז אני אשליך אלף בשטרות של עשרה רובל'', אומר חרושצ'וב, ''זה יגרום אושר לאנשים רבים יותר...''

''חבר'ה'', אם אשליך את שניכם החוצה – זה יגרום אושר לכל האומה'', אומר הטייס. (1956)

*

חייל משוחרר שיכור מנפנף עיתון ברחוב וצועק: ''יחי החבר חרושצ'וב! יחי החבר חרושצ'וב!''

''הנה שוב מתחיל פולחן אישיות'', רוטן אחד העוברים ושבים.

''יחי החבר חרושצ'וב מן הקצבה שלי!'' מסיים השיכור. (1956)

*

דו־שיח:

''האם כבר אגרת סבון ואבקת כביסה?''

''לא, מה מתרחש?''

חרושצ'וב מתחיל עכשיו לארגן מחדש את התעשיה הכימית!''

*

בטביליסי נשמעים מטחי כבוד

צבאיים. שואל תושב גיאורגי את רעהו:
''מה היריות האלה?''
''חרושצ'וב הגיע.''
''אתה רוצה לומר שהם לא הצליחו לגמור איתו ביריה אחת?'' (1961)

*

כיצד השתנו הזמנים במהלך תכנית חומש אחת: ב–1952 אמר מישהו שסטאלין אידיוט, והוא נורה למוות בו ביום; עכשיו הצהיר מישהו שחרושצ'וב הוא אידיוט, והוא קיבל שמונה שנים על גילוי סוד מדינה! (1957)

*

חרושצ'וב סוקר תערוכת אמנות מפורסמת במוסקווה:
''מה צריך להיות הריבוע המטופש הזה, בעל הנקודות האדומות?''
''זה מפעל תעשיה סובייטי והפועלים, ניקיטה סרגייביץ'.''
''ומהו הבד הישן שם, שמרוח בירוק וצהוב?''
''זהו שדה תבואה...''
''ומה זה התחת ההוא, בעל האוזניים?''
''זה... זה ראי, ניקיטה סרגייביץ' ''.

*

אדם נעצר בגין סיפור בדיחות והובא לפני חרושצ'וב.
''אילו רהיטים! אילו שטיחים!'' התלהב האיש.
''בקרוב יהיו לכל תושבי ארצנו דברים כאלה'', אומר חרושצ'וב.
''מה אתה רוצה'', אומר האיש, ''או שאתה מספר את הבדיחות, או שאני אעשה זאת...'' (1959)

■

קיים מספר רב של בדיחות על **ברז'נייב, והן הלכו ורבו עד יום מותו.** בדיחה מ''רדיו ארמניה'' תשמש מדגם:
''האם יש לנו עכשיו פולחן אישיות?''
''יש לנו פולחן, אבל אין אישיות.'' (1971)

*

מיד אחרי פרישת חרושצ'וב נפוצו לראשונה בדיחות שקשרו בין ברז'נייב לסטאלין:
שאילתא אל ''רדיו ארמניה'': מה מייצגות גבות העיניים של ברז'נייב?''
''את השפם של סטאלין ברמה גבוהה יותר.''

*

היותו של ברז'נייב אדם רגיל כל־כך משמש מקור פליאה: איך רכש אותו אדם מוג־לב, ''פוליטיקאי זוטר בתקופת סחרוב וסולז'ניצין'' (מן האנציקלופדיה של המאה העשרים ואחת) את עוצמתו הכבירה? בורותו של ברז'נייב מתקרבת לזו של חרושצ'וב. לאחר נחיתת האמריקנים על הירח הוא פוקד על הקוסמונאוטים הסובייטיים לנחות על פני השמש במועד הקרוב ביותר האפשרי.
''אבל מידות החום שם גבוהות כל־כך שאי־אפשר אפילו להתקרב'', קובלים המדענים.
''אז תנחתו בלילה'', מצווה איליץ' השני.

*

הבדיחות לועגות לנהנתנות של ברז'נייב, לתאוותו למכוניות פאר, לחפצי אמנות ועתיקות יקרים, למוצרי־איכות.

מתקיימת ועידת פסגה. יש הפסקת עישון. דה־גול מוציא נרתיק סיגריות עשוי כסף, שחרוטה בו הכתובת: ''לגנרל דה־גול – מצרפת, בהכרת תודה.'' ג'ונסון מוציא נרתיק עשוי זהב ועליו חרוט: ''ללינדון, מאשתך האוהבת.'' ברז'נייב פותח נרתיק מפלטינה, כולו משובץ יהלומים. הכתובת החרוטה עליו כמעט נשחקה מרוב שנים: ''להוד רוממותו הקיסר אלכסנדר השני, מבני האצולה של רוסיה.''

*

הנושא חוזר בבדיחות רבות.

אימו של ברז'נייב באה לבקר את בנה במוסקווה. לאחר שראתה את שפעת החדרים המלאים חפצי־ערך, את המשרתים הסובבים את ברז'נייב, את המוסך שלו ואת מכוניות הפאר, תוצרת חוץ, היא פורצת בבכי: ''הוי, ליונצ'קה, בני! מה יהיה עלינו אם האדומים ישובו לשלטון?''

*

ברז'נייב אכול פחדים, והוא חולם: ''צ'כים וסלובקים התאספו בכיכר האדומה והתחילו לאכול מצות במקלות אכילה סיניות''...

סיוט אחר: ''הסינים למדו להילחם כמו היהודים, והיהודים - להתרבות כמו הסינים.'' (1970)

*

הבדיחות במחצית השניה של שנות ה־70 ובראשית שנות ה־80 מדגישות בעקביות את התגברות הסניליות ואת התשישות של ברז'נייב. זמן לא רב לפני מותו צצה בדיחה שניבאה את יורשו. כמו תמיד, קרא ברז'נייב את דבריו בפני פורום המפלגה מן הכתב:

היום אנו מלווים בדרכו האחרונה בן נאמן של מפלגתנו (הוא קורא לאט יותר), המזכיר הראשי של הוועד המרכזי ושל המפלגה הקומוניסטית של ברה''מ (עוד יותר לאט), מרשל ברה''מ, נשיא הנשיאות של הסובייט העליון של ברית הרפובליקות הסובייטיות הסוציאליס־טיות, לאוניד (הפסקה) איליץ' (הפסקה) ברז'נייב!''

הוא מתבונן במתיחות בנייר, משפיל מבט אל בגדיו: ''סליחה חברים, שוב לבשתי את המקטורן של החבר אנדרופוב.'' (קיץ 1982)

*

הבדיחות לעגו לו עוד לאחר מותו:

''השמעת, ברז'נייב מת?''

''מה? הוא אישית?''

*

יש לציין, שהבדיחות המוקדשות לברז'נייב עוסקות בנושאים בלתי משמעותיים. לרבות מהן אין קשר למאורעות פוליטיים היסטוריים כלשהם. הבדיחות לועגות לתכונות אישיות של מנהיג, שלא רכשו לו כבוד, כאשר במשך 18 שנות שלטונו הארץ גלשה לאט אך בהתמדה אל ניאו־סטאליניזם; וסגולותיו האישיות היו השכלה דלה, אהבה עצמית פרימיטיבית והתהדרות־שוא קטנונית...

מבול של הלצות, ושיכחה מידית לאחר מכן, באו בעקבות בדיחה על הכתובת על מצבתו: ''ברז'נייב מת. למעשה הוא מת מזמן, אבל צ'רנייננקו מעולם לא אמר לו.'' (נובמבר 1982).

אך נקבר ברז'נייב, הופיע גל אדיר של בדיחות על יורשו. בניגוד לסובייטולוגים המערביים, שנחפזו ליצור מדע חדש של ''אנדרופולוגיה'', הרי ממציאי הבדיחות על אנדרופוב לא הישלו את עצמם מלכתחילה בנוגע לאינטלקטואליות והליברליות של המזכיר הכללי החדש. בדיחה ישנה צפה ועלתה, הפעם מכוונת לאנדרופוב.

עיתונאי־חוץ רוצה לדעת, אם העם ילך אחרי אנדרופוב.

''אם הם לא ילכו אחרי, הם ילכו אחרי ברז'נייב'', עונה אנדרופוב. (בדיוק שיחה כזו על לנין וסטאלין, שהיה אז בשלטון, הופיעה בבדיחה מוקדמת יותר.)

בכל הבדיחות על אנדרופוב הוזכר עברו ב־ק.ג.ב. עלייתו נתפסה כחיזוק ''מוסדות'' הבטחון (המילה הרוסית ל''מוסד'' בהקשר זה, היא ''אורגן'' - שפירושה בהקשר אחר הוא ''איבר''): ''בברה''מ התרחשה מהפכה מינית'', נאמר בבדיחה, ''האיברים'' הגיעו לשלטון.''

*

במליאת הוועד המרכזי: לאחר שנבחר פה אחד למזכיר הכללי, אנדרופוב

מודיע: "לאחר שהצבעתם, אתם יכולים להוריד את הידיים ולהתרחק מהקיר."

*

"השמעת שאנדרופוב שבר זרועו?"
"של מי?"

*

שני ריקודים חדשים נעשו פופולריים מאד בפולין ובברה"מ: היירוזלקה והאנדרופולקה. ביירוזלקה עליך להחזיק את הזרועות צמודות לצדדים; באנדרופולקה עליך להחזיק את ידיך מאחורי הגב.

*

כאשר אנדרופוב נעדר יותר ויותר מאירועים פומביים חשובים, הופיעו בדיחות רבות שעסקו במצב בריאותו של המזכיר הכללי.

שאלה ל"רדיו ארמניה": "הקיים פולחן אישיות של אנדרופוב?"
"יש פולחן, אבל אין אנדרופוב."
(סתיו 1983)

*

כאשר גבר אי־הבטחון ביחס לבריאותו, נשאל "רדיו ארמניה": "מה יקרה לאחר מותו של אנדרופוב?"
"השטן יבקש מקלט מדיני בגן העדן."

*

כשאנדרופוב מת לבסוף, נשאל "רדיו ארמניה": "מה היה חיובי בשלטונו של אנדרופוב?"
"שהוא נמשך זמן קצר."

■

חולשתו הגופנית של אנדרופוב קבעה את הטון לסדרת בדיחות המוקדשות ליורשו. בדיחות אלו הופיעו מיד אחרי שאנדרופוב, בן ה־69, מת והוחלף על ידי צ'רניינקו, בן ה־72.

במליאה שלא מן המנין של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של ברה"מ נתקבלו שתי החלטות: 1. לבחור בחבר צ'רניינקו, קונסטנטין אוסטינוביץ'. 2. לקבור אותו בכיכר האדומה. (1984)

*

פריון   מוטיוואציה   משמעת

(קריקטורה מעלון "סולידריות" הפולני)

שאלה אל רדיו ארמניה: "מה ירש צ'רניינקו מברז'נייב?"
"סניליות." (1984)

*

אברמבוביץ' נקרא למשרדי המפלגה לפני חגיגות האחד במאי. "בתור החבר הוותיק בקולקטיב העובדים שלנו, אנו מכבדים אותך בתפקיד לשאת את דיוקנו של החבר צ'רניינקו במצעד."

"אל תבקשו זאת ממני. נשאתי את דיוקנו של לנין – לנין מת. נשאתי דיוקנאות של סטאלין – הוא מת. נשאתי דיוקנאות של חרושצ'וב – הוא סולק. נשאתי את דיוקנו של ברז'נייב – הוא מת. לא מזמן נשאתי את דיוקנו של החבר אנדרופוב – וגם הוא מת."

"יש לך ידי זהב! דווקא משום כך אתה מוכרח לשאת את דיוקנו של החבר צ'רניינקו."

אחד הפועלים: "תנו לו גם לשאת את דגל הקומוניזם!" (1984)

*

בדיחות לא מעטות נבעו משתי הלוויות שהתרחשו זמן קצר יחסית, זו לאחר זו, והאפשרות של הלוויה שלישית שהסתמנה באופק.

שני עסקני מפלגה נפגשים בהלווית אנדרופוב: "איך זה שאתה כאן?"
"קיבלתי ברטיס בכניסה. ואתה?"
"או, קיבלתי מנוי עונתי."

■

ככל שהדבר ייראה מוזר למבט חטוף, הרי המרשעות ביותר מבין הבדיחות על המנהיגים הסובייטיים אינן עוסקות בסטאלין אלא בלנין. נושא הלניניזם קם לתחיה בשנות ה-50 המאוחרות והרקיע שחקים ב-1970 – שנת המאה להולדת לנין. המכנה המשותף העיקרי במחזור החדש של בדיחות על לנין הוא החתירה להשחית ולנפץ את הדימוי שקודש על-ידי מיתוס רשמי, שהיה עדיין פופולרי – דימוי המהפכן והאדם האידיאלי.

הבדיחות המוקדמות ביותר, אשר לפי הקשישים בקרב חסידיהן נוצרו בראשית שנות ה-20, מפגינות עוינות שווה ללנין ולטרוצקי (באותן השנים נהנה טרוצקי ממעמד שווה ללנין בבדיחות שהוקדשו להם).

פועל קיבל חדר. הקירות חשופים מלבד אחד, שנעוץ בו מסמר. הריהוט היחיד הוא תמונה של לנין ותמונה של טרוצקי (מתנה מאת הוועד המקומי).

"אינני יודע את מי מהם לתלות ואת מי להעמיד לקיר", אומר הפועל. (1921)

*

רבינוביץ' חסר־התקנה, קורא כרזה האומרת: "לנין מת, אך מפעלו חי וקיים."

הוא נאנח: "מוטב היה אילו נשארת בחיים ומפעלך היה מת!" (שנות ה-20)

*

היעדר ההתעניינות המוחלט בכתביהם של האבות המייסדים, כולל לנין, והאדישות העמוקה כלפי מורשתם ניכרים באורח חד בבדיחות משנות ה-30.

באספה חגיגית בקולחוז מוענקים פרסים בעד עבודה טובה.

"בעד עבודה מצויינת בשדות, מוענק לחברה איוואנובה שק תבואה." (תשואות)

"בעד עבודה מצויינת במשק מוענק לחברה פטרובה שק ותפוחי אדמה." (תשואות)

"בעד שרות מצויין לציבור מוענקים לחברה סידורובה כל כתבי לנין!" (צחוק, תשואות, קריאה מן הקהל: "בדיוק מה שמגיע לזונה הזקנה!") (שנות ה-30)

*

אחרי ועידות המפלגה ה-20 וה-22 פתחה המנהיגות במסע הנרצה אינטנ־סיבי ללנין, על מנת למחוק מהזכרון העממי את פולחן סטאלין ולמלא את

החלל האידיאולוגי. המנהיגות החדשה רצתה להפגין, שהיא איננה ממשיכה של סטאלין, על "טעויותיו" ו"מגרעותיו" האישיות, אלא של לנין, שאופיו המושלם תואר עתה בכל אתר ואתר, על־פי הוראה: מִמעונות לתינוקות ועד למחלקות התעמולה וההסברה בוועד המרכזי של המפלגה. היה נוח להלל את מישהו שמת מזמן, כי לא היתה כל אפשרות שיסרח בדרך זו או אחרת.

מימיו של חרושצ'וב ואילך חושלה חוליית חיבור קבועה בתעמולה הסובייטית: לנין – והמזכיר הכללי השולט. עם מותו או פרישתו של כל מזכיר כללי תופס יורשו באורח אוטומטי את מקומו באותה משוואה. שמו של ברז'נייב נעלם מדפי העיתונות יום לאחר פרסום ההחלטות בדבר שמירת זכרו. בו בזמן הופיע במאמר הראשי של כתב־העת "החינוך הלאומי" שמו ותוארו המלא של אנדרופוב שבע פעמים; ובתוך כך, שלוש פעמים בסמוך לשמו של לנין. מאז סילוקו של חרושצ'וב הוליד מבצע זה בעם הסובייטי תחושת אירוניה ואדישות צינית ביחס לתהפוכות במאבקים הפנימיים בין מנהיגי הקרמלין. הריבוי והתפוצה של הבדיחות על לנין מעידים על כך, שחלק ניכר בחברה אינו מקבל את הגרסה של לנין, בן האלמוות והמיטיב תמיד, כפי שהיא "נמכרת" מטעם הקרמלין.

הנוהג, שהיה נפוץ במיוחד בשלהי שנות ה־60 וראשית שנות ה־70, להביא לבתי־ספר, משרדים ומפעלי תעשיה אנשים שעוד ראו את לנין בחיים, ועל כן כאילו הוארו בקרני תהילתו, יצר שורה שלמה של בדיחות לעג:

שאלה אל "רדיו ארמניה"; "מניין האופנה להתחתן עם נשים מבוגרות יותר?"

באנגליה בשל המעמד החברתי; בארה"ב בגלל כספן; בצרפת, כיוון שיש להן יותר נסיון בעניני מין; בבריה"מ – מכיוון שראו את לנין."

*

השיעמום האין־סופי, שהרווה את תעמולת שנת המאה, הוליד זרם של פארודיות, ששמו ללעג את עיקשות התעמולה והשפילו את דימוייו של לנין.

"מהי גולדה מאיר ביחס ללנין – אלמנתו או אחותו?"

"למה לך שאלה כזאת?"

"הרדיו שלנו מדבר חצי יום עליו – וחצי יום עליה."

*

ארנבת חוצה את הדרך לפני אוטובוס מלא ילדים. הגננת שואלת: "מי זה, ילדים?" שותקים. "נו, על מי אנחנו שרים כל־כך הרבה שירים?" הילדים (במקהלה): "זהו סבא לנין!"

*

לרדיו ארמניה הופנתה השאלה הבאה:

"מדוע פוטרו כל־כך הרבה מנהלי מפעלים לפני חגיגות המאה ללנין?"

"מפני שהם הרחיקו לכת. מפעל הפסלים תכנן מזרקה בשם "מימי לנין"; מפעל הסבון הוציא סבון בשם "סביב מקומות הסתר של לנין"; מפעל הבשמים הוציא בושם בשם "ריח לנין" ופודרה בשם "אבק לנין"; מפעל הצעצועים ייצר מאוזולאום עם דוושות לחיצה: אתה לוחץ עליהן, וסטאלין עף החוצה בארון מתים קטן; מפעל השעונים עיצב שעון קיר בצורת משוריין, ולנין בתור קוקיה; מדי שעה לנין מטפס על המשוריין, משפשף את ידיו ואומר: "חברים, המהפכה הפרולטרית, שאנחנו, הבולשבי־קים, חלמנו עליה זמן כה רב, היא... קוקו!" מפעל המיטות יצר מיטה לשלושה אנשים, ששמה המסחרי הוא "לנין תמיד איתנו"; מפעל העופות נתן לנו את "הביצים של לנין" (שהוטבעו בחותמת דיוקנו של לנין); מפעל מכשירי כתיבה ייצר עט נובע הקרוי "סגנון לנין"; ובגן הציבורי פתחו דוכן לקליעה ברובה, וקראו לו על שם פאני קפלן (שירתה בלנין ב־1918)."

*

הבדיחה האכזרית והמרושעת ביותר בסדרות על לנין היא אולי המונולוג הבא:

מזכרונותיה של נדייז'דה קרופס־קאיה (בשביל ילדים.)

"ילדים יקרים! טוב־ליבו של לנין ידוע לכולנו. עתה אספר לכם סיפור עליו. יום אחד החליט ולדימיר איליץ' להתגלח, ועל ידו עמד ילד קטן. לנין השחיז את התער שלו והביט בילד הקטן. אחר כך התגלח, רחץ את מברשת הגילוח ושוב השחיז את התער, ובמשך כל הזמן הביט לנין בילד הקטן. אחרי זה הוא ניגב את תער ו... החזיר אותו לתיבה. והרי, הוא יכול היה לחתוך בו את גרונו של הילד הקטן!"

לא היינו מופתעים מן הבדיחה הזאת, אילו קראנו בתשומת־לב את מברקיו של לנין על החרמת כל התבואה מאותם האיכרים שהתקוממו נגד השלטון הבולשביסטי - ובכך הוא גזר דין מוות ברעב על ילדי האיכרים האלה.

גיחתנו אל הבדיחות הסובייטיות על מנהיגים סובייטיים מצביעה על נטיה עיקשת לנפץ את הפולחן הרשמי הקבוע סביב אישיותם. אין אפשרות להביא את ספר הבדיחות הזה במלואו במסגרת מאמר בכתב־עת. נראה, שהבדיחות אינן רק שסתום בטחון לעוינות חסרת אונים, שאין ביכולתה להשפיע על שום דבר ועל שום איש, אלא מאמץ בלתי־פוסק לחקור ולהעריך מה מתרחש, אפילו בתקופות האיומות ביותר. לכן, אין הבדיחות נוגעות רק לעבר ולהווה, אלא גם מצביעות אל העתיד.

